

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ[®] УЧЁНЫЙ

международный научный журнал

СПЕЦВЫПУСК

Является приложением к научному журналу
«Молодой ученый» № 16 (150)

16.1
2017

16+

ISSN 2072-0297

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 16.1 (150.1) / 2017

Отв. за выпуск – Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы, старший преподаватель

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Ахметов Ильдар Геннадьевич, кандидат технических наук

Члены редакционной коллегии:

Ахметова Мария Николаевна, доктор педагогических наук

Иванова Юлия Валентиновна, доктор философских наук

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук

Лактионов Константин Станиславович, доктор биологических наук

Сараева Надежда Михайловна, доктор психологических наук

Абдрасилов Турганбай Курманбаевич, доктор философии (PhD) по философским наукам

Авдеюк Оксана Алексеевна, кандидат технических наук

Айдаров Оразхан Турсункожаевич, кандидат географических наук

Алиева Тарана Ибрагим кызы, кандидат химических наук

Ахметова Валерия Валерьевна, кандидат медицинских наук

Брезгин Вячеслав Сергеевич, кандидат экономических наук

Данилов Олег Евгеньевич, кандидат педагогических наук

Дёмин Александр Викторович, кандидат биологических наук

Дядюн Кристина Владимировна, кандидат юридических наук

Желнова Кристина Владимировна, кандидат экономических наук

Жуйкова Тамара Павловна, кандидат педагогических наук

Жураев Хусниддин Олтинбоевич, кандидат педагогических наук

Игнатова Мария Александровна, кандидат искусствоведения

Калдыбай Кайнар Калдыбайулы, доктор философии (PhD) по философским наукам

Кенесов Асхат Алмасович, кандидат политических наук

Коварда Владимир Васильевич, кандидат физико-математических наук

Комогорцев Максим Геннадьевич, кандидат технических наук

Котляров Алексей Васильевич, кандидат геолого-минералогических наук

Кузьмина Виолетта Михайловна, кандидат исторических наук, кандидат психологических наук

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам

Кучерявенко Светлана Алексеевна, кандидат экономических наук

Лескова Екатерина Викторовна, кандидат физико-математических наук

Макеева Ирина Александровна, кандидат педагогических наук

Матвиенко Евгений Владимирович, кандидат биологических наук

Матроскина Татьяна Викторовна, кандидат экономических наук

Матусевич Марина Степановна, кандидат педагогических наук

Мусаева Ума Алиевна, кандидат технических наук

Насимов Мурат Орленбаевич, кандидат политических наук

Паридинова Ботагоз Жаппаровна, магистр философии

Прончев Геннадий Борисович, кандидат физико-математических наук

Семахин Андрей Михайлович, кандидат технических наук

Сенцов Аркадий Эдуардович, кандидат политических наук

Сенюшкин Николай Сергеевич, кандидат технических наук

Титова Елена Ивановна, кандидат педагогических наук

Ткаченко Ирина Георгиевна, кандидат филологических наук

Фозилов Садриддин Файзуллаевич, кандидат химических наук

Яхина Асия Сергеевна, кандидат технических наук

Ячинова Светлана Николаевна, кандидат педагогических наук

Журнал зарегистрирован Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации средства массовой информации ПИ № ФС77-38059 от 11 ноября 2009 г.

Журнал размещается и индексируется на портале eLIBRARY.RU, на момент выхода

номера в свет журнал не входит в РИИЦ

Журнал включен в международный каталог периодических изданий «Ulrich's Periodicals Directory».

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются. За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы. Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов. При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

Международный редакционный совет:

Айрян Заруи Геворковна, кандидат филологических наук, доцент (Армения)

Арошидзе Паата Леонидович, доктор экономических наук, ассоциированный профессор (Грузия)

Атаев Загир Вагитович, кандидат географических наук, профессор (Россия)

Ахмеденов Кажмурат Максutowич, кандидат географических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Бидова Бэла Бертовна, доктор юридических наук, доцент (Россия)

Борисов Вячеслав Викторович, доктор педагогических наук, профессор (Украина)

Велковска Гена Цветкова, доктор экономических наук, доцент (Болгария)

Гайич Тамара, доктор экономических наук (Сербия)

Данатаров Агахан, кандидат технических наук (Туркменистан)

Данилов Александр Максимович, доктор технических наук, профессор (Россия)

Демидов Алексей Александрович, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Досманбетова Зейнегуль Рамазановна, доктор философии (PhD) по филологическим наукам (Казахстан)

Ешиев Абдыракман Молдоалиевич, доктор медицинских наук, доцент, зав. отделением (Кыргызстан)

Жолдошев Сапарбай Тезекбаевич, доктор медицинских наук, профессор (Кыргызстан)

Игисинов Нурбек Сагинбекович, доктор медицинских наук, профессор (Казахстан)

Кадыров Кутлуг-Бек Бекмуратович, кандидат педагогических наук, заместитель директора (Узбекистан)

Кайгородов Иван Борисович, кандидат физико-математических наук (Бразилия)

Каленский Александр Васильевич, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)

Козырева Ольга Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Россия)

Колпак Евгений Петрович, доктор физико-математических наук, профессор (Россия)

Курпаяниди Константин Иванович, доктор философии (PhD) по экономическим наукам (Узбекистан)

Куташов Вячеслав Анатольевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Лю Цзюань, доктор филологических наук, профессор (Китай)

Малес Людмила Владимировна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Нагервадзе Марина Алиевна, доктор биологических наук, профессор (Грузия)

Нурмамедли Фазиль Алигусейн оглы, кандидат геолого-минералогических наук (Азербайджан)

Прокопьев Николай Яковлевич, доктор медицинских наук, профессор (Россия)

Прокофьева Марина Анатольевна, кандидат педагогических наук, доцент (Казахстан)

Рахматуллин Рафаэль Юсупович, доктор философских наук, профессор (Россия)

Ребезов Максим Борисович, доктор сельскохозяйственных наук, профессор (Россия)

Сорока Юлия Георгиевна, доктор социологических наук, доцент (Украина)

Узаков Гулом Норбоевич, доктор технических наук, доцент (Узбекистан)

Хоналиев Назарали Хоналиевич, доктор экономических наук, старший научный сотрудник (Таджикистан)

Хоссейни Амир, доктор филологических наук (Иран)

Шарипов Аскар Калиевич, доктор экономических наук, доцент (Казахстан)

Шуклина Зинаида Николаевна, доктор экономических наук (Россия)

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Галина Анатольевна

Ответственный редактор спецвыпуска: Шульга Олеся Анатольевна

Художник: Шишков Евгений Анатольевич

Верстка: Голубцов Максим Владимирович

Почтовый адрес редакции: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231.

Фактический адрес редакции: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; http://www.moluch.ru/.

Учредитель и издатель: ООО «Издательство Молодой ученый».

Основной тираж номера: 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз.

Дата выхода в свет: 24.05.2017. Цена свободная.

Материалы публикуются в авторской редакции. Все права защищены.

Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

На обложке изображен *Харрисон Шмитт*, предпоследний человек, официально побывавший на Луне (после него поверхность Луны сразу же покинул командир экипажа Юджин Сернан). Харрисон Шмитт — единственный из астронавтов, который не был летчиком по профессии.

Харрисон Шмитт (*Harrison Hagan «Jack» Schmitt*) родился 3 июля 1935 года в городке Санта-Рита в штате Нью-Мексико, США. В 1957 году окончил Калифорнийский технологический институт, получив степень бакалавра по геологии, затем еще год изучал геологию в Норвегии, пару лет работал геологом на Аляске и уже в 1964 году получил докторскую степень в Гарварде.

С 1965 года в составе ученых-астронавтов работал в НАСА, где готовил экипаж «Аполлона» к исследованию космических геологических пород. К тому времени когда его самого включили в экипаж экспедиции «Аполлона-17», он уже год учился в летной школе и стал пилотом реактивного самолета.

В 1972 году он вошел в состав экипажа, который последним побывал на Луне. Посадочный модуль «Челленджер» провел на Луне 75 часов и 1 минуту. За это время Харрисон Шмитт и Юджин Сернан собрали с поверхности спутника Земли рекордные 110 килограммов породы, в

числе которых был образец, обозначенный как Троктолит 76535 и впоследствии названный «вне всяких сомнений, самым интересным образцом, привезенным с Луны». Помимо этого, были добыты подтверждения того, что Луна когда-то обладала активным магнитным полем.

В 1976 году он стал членом Сената от штата Нью-Мексико и проработал там один срок. После этого он долгое время консультировал правительство США и НАСА по вопросам бизнеса, государственной политики, геологии и космоса. Затем, в ноябре 2008 года, внезапно подал в отставку и покинул Планетарное общество. В своем прошении об отставке Харрисон Шмитт написал: «Запугивание глобальным потеплением используется как политический инструмент для увеличения государственного контроля над жизнями американцев, их доходами и образом мышления».

Шмитт фигурирует в документальном фильме «В тени Луны» ('In the Shadow of the Moon'), снятом в 2007 году.

Имя Харрисона «Джека» Шмитта увековечено в Зале славы астронавтов, штат Флорида, США.

Екатерина Осянина, ответственный редактор

СОДЕРЖАНИЕ

Абдугаффаров Ш., Сарсенбеков Н. Ж. Миллий ўйинлар орқали боланинг шахсий хусусиятларини ривожлантириш йўллари.....	1	Калыбекова К. С., Амангельдина М. С., Ақылжан Т. Б. Қазіргі қазақ романдарындағы модернистік поэтика стилі.....	23
Абилкасов Ғ. М., Байпелова Г. С. Кәсіби қазақ тілін оқытудың технологиялық-инновациялық әдістері	2	Камелхан Е. Қ., Экзиков А. Д., Глушков Д. В., Сахаров Д. А. Ұлы дала елінің ойындары.....	25
Абилкасов Ғ. М., Сингатуллин И. Р., Галиуллин Э. Р., Хакимуллин Д. А., Яцковский И. Ю. Түркі тілдес татар, башқұрт, ноғай, қазақ жырлары.....	4	Касымова Л. Ж. Кеңістіктік-уақыттық флуктуациялар және олардың шашырау заңдары	27
Абылкасова Г. М., Акогозова С. С. Ақын-жыраулар поэзиясын қазақ тілі сабағында оқыту әдістері	6	Құдайберген А. Қазақ билері	28
Ашкеев Ж. А., Абдилдина М. М., Аубакиров Д. Р., Көбеген Е., Жетписова Ж. Е. Үшарналы жабық матрицада дайындаманың кернеулі-деформациялық күйі	8	Кәмен Д. Қ., Абильдина С. Қ., Шаушекова Б. Қ. Инклюзивті білім берудің шетелдік тәжірибесі	29
Аяпбергенова Б. Е., Бекетова М. С., Садирбаева А. М. Құрылыс кешендерін ұйымдастыруда сапамен басқару жүйесі	11	Муканова А. К., Альжанова Г. Б. Қазақтың философиялық дүниетанымының қалыптасуы	31
Байтасова Ә. Б. Қазақстанға сатудан түскен салықты енгізудің мәселелері	13	Мұрат Х. Ә., Абилкасов Ғ. М., Гладких П. Ю., Еслямова А. Т. Алаштың ақиық ақыны — Мағжан Жұмабаев....	32
Жетпісбай Ш. А., Нығметова Н. Т., Хамзина Қ. М., Қалыбекова Қ. С., Бажикова А. Қ. Драмалық туындылардағы мақал-мәтелдердің берілу жолдары	14	Мухатаева Г. А., Ералы Б. Орталық Қазақстанның халық шаруашылығындағы тау халықтарының үлесі ...	34
Жумаканова У. С., Жуматова Г. М. Тіл — мәтіндік дүниенің базисі және мазмұны....	16	Нұржанова К. К., Түсіпбекова Э. К., Оспанова Г. Е., Оспанғалиева М. Т. Көптілді топ студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін кәсіби қазақ тілі арқылы дамыту	35
Кабикенов С. Ж., Жаркенов Н. Б., Есбосынов Қ. Т. Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің оңтайлы параметрлерін анықтау үшін заманауи математикалық әдістерді пайдалану	18	Орынбекова Р. Ж., Өскембаев Қ. С., Сақабай Т. Қ. 1916 жылғы бүкілхалықтық көтеріліс және м. Тынышбаев	37
Кабикенов С. Ж., Жаркенов Н. Б., Есбосынов Қ. Т. Карьер көлігінің қазіргі заманғы жағдайы	21	Оспанғалиева М. Т. Бұқар жыраудың өнегелі жырлары	39
		Ошанов Н. З., Темиржанова Ш. М. АЛЖИР — де азап шеккен әйелдер	41
		Сарсенбеков Н. Ж., Мусаева Ж. Т., Адылханова С. Е. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексі бойынша қылмысқа қатысу институтының белгілері.....	42

Сембаева Г. Н., Ержан А. АЛЖИР лагері мен тұтқындарының өмірі.....44	Химади М. С., Өскембаев Қ. С. Ж. Бектұровтың «үш әлекең» тарихи очергінің ғылыми құндылығы48
Темірғалиев Қ. А., Ломан Н. Ф., Бакирова А. Т., Мейрамова Н. А. Қазақ халқының дүние сезімінің табиғатпен үндестігі45	Шабденова Қ. Ж., Күлейменова Л. М. Студенттерге кәсіби қазақ тілін кредиттік технология арқылы үйретудің лингводидактикалық негіздері.....50
Тусупбекова Э. К., Нуржанова К. К., Күлейменова Л. М., Оспанғалиева М. Т. Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселелері47	Шаймұханова Р. А. Соғыс жылдары Қазақстан майдан арсеналына айналды.....52
	Шеген А. Қ., Арғынбай Ж. Ә., Макалаков Т. Ж. Көптілділік саласы ел дамуының бір қағидасы.... 54

Миллий ўйинлар орқали боланинг шахсий хусусиятларини ривожлантириш йўллари

Абдугаффаров Шахризад, НД-15–1 тобының студенти;
Сарсенбеков Нурсултан Жумабекулы, з.ғ.м., аға оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Миллий ўйинлар ҳар халқнинг ижтимоий иқтисодий шароитига, уларнинг турмушдаги имкониятларига боғлиқ мослашган. Қозоқ халқининг миллий ўйинларининг асосий кўпчилиги табиий ашёлар билан ўйнашга асосланган. Қасби мол чорвачиликка асослангани учун қозоқ халқининг миллий ўйинлари шунга мослашган.

Миллий ўйинлар бола-боғчаларда, мактаб танаффусларида, дарсдан бўш вақтларда ўйналади. Ёзги, қишки дам олишни фойдаланиш мумкин. Буларнинг ўзи болаларнинг олган билимларини мустахкамлаб, тез фикрлашини, зуккколигини оширади. Ўйин вақтида бир қанча саволлар берилади, топишмоқлар айтилиб, тез айтишлар айтилади, қўшиқ, куй, рақс ижро этилади. Шундай қилиб ўйинлар маданиятли равишда ўйналади.

Ўйин болалар хаётида катта ўрин олади. Мактабда миллий ўйинлардан ҳаракат ўйинлари ўйналади. Ҳаракат ўйинлари ўқувчиларнинг эпчиллигини, ўзини-ўзи бошқарувчанлигини ривожлантиради, ҳаракатланувчанлигини оширади.

Қозоқ халқининг миллий ўйинлари яқка инсонларнинг тарбиялаш қуроли эмас, у барча жамиятни ўз ортидан эргаштириб миллат фуқоросини тарбиялаб, намуна бўладигандек ижтимоий ўрта модельини тузувчи сифатида мураккаб хизмат бажарган.

Қозоқ халқининг атоқли олими А. Қунанбаев, Ш. Уалиханов, И. Алтинсарин халқ ўйинларининг болаларга билим беришдаги тарбиявий мазмунини юқори баҳолаб, аввалги авлоднинг одати билан урфини хурматлаб, одамларнинг онги билан иш-ҳаракатини билиб ўрганишда ёшларнинг эстетикалик, одамгарчилик ҳис-туйғуларининг ўсишига унинг бажарадиган хизматини юқори деб баҳоласа, М. Жумабаев ўйинларни халқ маданиятининг бошланғич қайнар булоғи, ўйлаш хусусиятининг ўсишини, тилнинг, жисмоний тарбиянинг асосий элементи деб хулоса қилади [1].

Шу сабабли миллий ўйинлар бугунда мактаб ва мактабдан ташқари илмий-тарбиявий ишларда, айниқса ўқувчиларнинг ҳаракатини ташкил қилишга ижтимоий педагогик асослари белгили бир илмий — педагогик шарт-шароитларга бўйсундирилиши керак.

Мактабларда ва мактабдан ташқари тарбиявий тенденцияни яхшилаш орқали педагогик шартларнинг бири — цивилизациянинг бугунги даражасига асосланган ижтимоий педагогик талабларга мувофиқ ёшларга билим ва тарбия бериш, инсон фарзандига аввалги авлоднинг етишган ютуқларига кўз юмуб қарашга эмас, балки шу

даврнинг инсонларининг ютуқларини мисол тариқасида келтириб ёш авлодни тарбиялаш имкониятларини фойдаланиш [2].

Миллий ўйин элементларини дарс давомида фойдаланиш ўқувчиларнинг дарсни ўзлаштириш қобилиятини ошириб, дарс мазмунини ўқувчи онгига яқинроқ жамлайди. Ўқувчиларнинг табиий ҳолат ҳаракатида миллий ўйинларни фойдаланиш тарбиявий ишларга уларнинг қизиқувчанлигини оширади.

И. Павловнинг рефлекс теориясига асосланадиган бўлсак барча ўқув, тарбия тенденция алоқа тизимининг тузулишига асосланади, унинг зарур шарти «Марказий мия деворининг фаолиятига» алоқадор бўлади. Ундай бўлса, миллий ўйин фойдаланилган дарс ёки тарбиявий иш бошқаларидан ўзгача бўлади.

Ўйиндаги ҳаракат — мустақил ҳаракат. Педагогикада мустақил иш яқка бир ўзи ўқув ишларида асос бўла олмайди. Боланинг ўйин давомида ўзини-ўзи ривожлантириши, хаётни билишга бўлган қизиқувчанлиги, чиниқиши, унинг ақлий, жисмоний ҳаракатидаги фаоллигини ошириб, олдига қўйган мақсадларига етишга бўлган иродасини кучайтиради, олға интилишини, садоқатини уйғотади. Шунинг натижасида ўқувчининг мустақил фаолияти пайдо бўлади. Шунинг натижасида ўқувчининг мустақил изланиши, билимга иштиёқининг ўсиши сезилади. Хусусан, билим олишдаги ўқувчининг фаолияти ва билимни ривожлантиришга бўлган қизиқишини ошириб, ўқувчининг изланиши, ўзлигича ўқишини шакллантиради [3].

Қозоқ халқининг миллий ўйинларининг кўпчилиги ўз вақтида ёзиб қолдирилмаганлиги сабабли, бугунда унут бўлган. Сабит Муқановнинг «Өмір мектеби» номли хотира ижодига авваллари «Орда» номли ошиқ ўйини бўлганлиги ҳақида бир неча марта атаб кўрсатган.

Фақат номигина сақланиб қолган таниқли миллий ўйинларнинг бири — «Абайдың алты алашы» номли ўйин. Шу вақтгача кўпчиликнинг назаридан қолган миллий ўйинлар кўп. Шуларнинг ичида «Сары қулан», «Сары ала қаз», «Ақ аю», «Ағызбақ», «Жылман», «Топай» миллий ўйинлари.

Бола ривожланишида миллий ўйинларнинг ўз таъсири бор. Бола миллий ўйинлар орқали ўзининг кадр-қимматини тушунади. Болалар миллий ўйинлар орқали ўзининг жисмоний соғлигини мустахкамлаб, атрофдаги буюмлар ва ходисаларнинг воқеалик эътироф этилишини тушуниб, меҳнат кўникмаларига ўрганиб боради. Саралаб олинган миллий ўйинлар ҳозирги кунда болаларнинг тарбиявий

ишларида ҳар тамонлама роли катта. Миллий ўйинларнинг муҳим шартларидан бири бу ўйинда онг ва меҳнатнинг бирлигидир. Шундай қилиб, миллий ўйинлар болаларни эпчилликка, чакқонликка, чидамликка, одамгарчиликка ва яна бошқа ижобий хусусиятларга қорлайди [4].

Қозоқ маданияти — асрлар бўйи шаклланган миллий маданият. У миллий таълим — тарбия асосида ривожланиб, шаклланган. Миллий тарбия шу миллатнинг маданиятини ривожлантиришда асосий қурол ҳисобланади. Ҳар бир халқнинг тарихий яшаш ва руҳоний тажирибаси бор. Халқнинг турмуш — шароитидаги руҳоний тажирибалари орқали шаклланган тажирибалик ва дунёвий қуролларини биз халқ педагогикаси деб атаймиз. Халқ педагогикаси — халқнинг маданиятининг ёдгорлиги. Ҳар бир

миллатнинг миллий хусусиятлари миллий тарбияга боғлиқ равишда ривожланиб, шаклланади. Қозоқ халқининг миллий тарбия тизимини халқ таълим — тарбия деймиз ва уни жамлаган тизимни халқ педагогикаси деб айтаемиз.

Асрлар давомида ривожланиб келаётган ва ривожланаверадиган халқ педагогикасининг хосиятини қадрлаб миллий тарбияга ҳар тамонлама қўнғил бўла бошлаганимиз — келажакнинг биносига ўз нуруни ҳада қиладиган қўш мисолида тасаввур қилсак бўлади.

Хулоса қилганда, болани фаросатли, тарбияли бўлиб ўсишини хоҳласак, миллий тарбияни қўлга олиб, халқимизнинг ёшларни одобга тарбиялашдаги шу хазинасини бугунги кун талаби билан бирлаштириб, XXI асрдаги жамият талабига мос ўқитиб, ривожлантиришимиз керак.

Әдебиеттер:

1. Сағиндықов «Қазақтың ұлттық ойындары».
2. Қоянбаев, Ж. Б., Қоянбаев Р. М. Педагогика. 2004 ж.
3. Омарова, Р. С., Кенеш Ә. С., Дүйсенов Ү. А. 12 жылдық білім берудің бастаушы буындағы оқу — тәрбие үрдісі.
4. «Қазақстан мектебі» журналы № 9—10 2005 ж.

Кәсіби қазақ тілін оқытудың технологиялық-инновациялық әдістері

Абилкасов Ғабиден Мәжитұлы, аға оқытушысы;
Байпелова Гүлмира Сағынтайқызы, аға оқытушысы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Елбасы ғылыми инновациялық зерттеулерді дамытудың жаңа саясатын ұсынғанын жақсы білеміз.

«Жаңа технологиялық толқын жалына жармасып, теңдессіз ғылыми инновациялар жасау барлық елдің қолынан келе бермейді. Сондықтан ауқымды халықаралық ғылыми-зерттеу жобаларына қатысуымыз қажет», — деп атап көрсетті Н. Ә. Назарбаев.

Н. Ә. Назарбаевтың жас ұрпаққа сапалы білім, саналы тәрбие беру мен инновация туралы ой-тұжырымын көрсететін пікірін әрқайсымыз қолдаймыз. «Білім беру жүйесінің басты міндеті — ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың ғылыми инновациялық жаңа технологиясын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық, экономикалық, ғаламдық, коммуникациялық желілерге шығу...» — деген еді мемлекет басшысы [1, 6]. Бұл барлық құндылықтарды талапты жастың көкейіне сіңіруге үндеген тәлімді сөз.

Инновация дегеніміздің өзі — жаһандану заманында ғылымның, жаңалықтың өндіріске енгізілуі деп білеміз. Қазақстандық ғалымдарымыз да ұлттық ғылыми инновацияға өз үлестерін қосуда.

Соңғы жылдары әлемдік экономикада білім мен инновацияны маңызды экономикалық ресурстар ретінде пайдалану базасында экономикалық өсудің жаңа типі қалып-

тасты. Қазір материалдық игіліктерді жасау көп жағдайда ғылымның жалпы деңгейі мен техниканың прогресіне немесе осы ғылымның өндірісте қолданылуына тәуелді.

Дамыған елдердің экономикасын қазіргі уақытта индустрияландырудан кейінгі ақпараттық немесе білім экономикасы деп анықтайды. Басқа да анықтамалар бар, бірақ, бастысы, қазіргі экономиканың мықты инновациялық құрамдас бөлігі бар. Сондықтан, егер біз әлемдік экономикаға тең түрде ықпалдасқымыз келсе, жаһандандырудың талаптарына өзімізге пайдалы жағынан бейімделгіміз келсе, онда өзіміздің дамуымызда бұдан әрі қарай да тек табиғи ресурстарға иек артпауымыз керек. Осы жолдағы негізгі міндеттердің бірі «білім экономикасы» негіздерін қалыптастыру, жаңа технологияларды қолдану, инновациялық экономиканы дамыту болып табылады. Ол үшін адами капиталды дамыту, елдің интеллектуалдық әлеуетін нығайту талап етіледі. Бұл ғылым мен білім беру ісінің алдына үлкен міндеттерді қояды, оларды дамытуда радикалды өзгерістерді талап етеді.

Қазақ тілін оқытуда инновациялық төл технологияны пайдалануды жүзеге асыру басты мақсатқа айналып отыр. Төл технологияны жасауға өзге елдің ой-пікірлерімен қатар, алаш арыстары мен қазақ халқының көрнекті ғалымдарының оқыту, тәрбие туралы жасаған ғылыми тұжырымдары, әдістемелік кешендері негіз етіп алынады. Ұлттық

технологияның мақсаты-қазақ тілінде ойын жеткізе алатын, өз ана тілінде дйттеген мақсатын орындата алатын, қазақтың тарихы, әдебиеті мен мәдениетін меңгерген жан-жақты білімді, мәдени ұлттық тұлға қалыптастыру [1, 6]. Бұл мақсаттың орындалуы үшін мына төмендегідей міндеттер басшылыққа алынады. Олар-қазақ тілінің сөз байлығын терең игерту арқылы, әр сөздің ішкі мағынасы мен қолданыстағы ерекшелігін, сөз сырына бойлату арқылы студенттің танымдық дүниесін қалыптастыру, кез-келген шаршы топта өз ойын мүдірмей шебер де шешен жеткізе білуге машықтандыру. Сол арқылы әр студенттің қазақ тілінің құдіретін басқаларға таныта, бағалай білуге баулу, жазба жұмыстарын сауатты, жоғары деңгейде шығармашылықпен орындай білуге төселдіру. Қазақ тілі өзге пәндердің негізін түсініп, терең меңгеруге басты құрал екенін саналы түрде түсінуге бағыт — бағдар беру, түрлі шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы студенттерді іскерлікке, тапқырлыққа баулу. Ана тілінің негізінде екінші, үшінші тілдерді меңгерудің негізін қалау, пәнаралық байланысты күзеге асыру, кешенді талдау арқылы теориялық материалды тілдік қатынасым теориясы (жазылым, айтылым, тыңдалым, сөйлесім) арқылы практикалық тұрғыдан талдап, тұжырым жасап, оны өмірде қолдана білуге машықтандыру.

Мәтіндер атқаратын қызметі, мазмұны, көлеміне қарай негізгі, қосымша және түсіндірме мәтіндер болып үшке бөлінеді. Негізгі мәтіндер іштей сипаттама, теориялық және түсіндірме түрінде келіп, нақты материалдарға құрылады. Сипаттама мәтіндер ғылыми фактілерді суреттеп, шындық өмір құбылысын дәл береді. Теориялық мәтіндер, теориялық пайымдаулар мен анықтамалар ретінде келіп үлкен танымдық роль атқарады. Қосымша мәтіндерге, студенттерге арналған құлаққағыс мәтіндер, деректі-хрестоматиялық материалдар, жаттығулар мәтіндер, қорытындылар мен түйіндеулер жатады. Осы орайда кәсіби қазақ тілін техникалық жоғары оқу орнының студенттеріне оқыту барысында белгілі бір мәтіндерді тіл дамыту жұмыстары үшін ұсынамыз. Трансформатор — бұл айнымалы токтың параметрлерін түрлендіретін (кернеу, ток, жиілік) екі немесе одан да көп қозғалмайтын орамнан тұратын, электромагнитті статикалық түрлендіргіш. Электр құрылғыларында өзгермейтін жиілікте айнымалы токтың кернеуін түрлендіретін сонымен қатар, оның жиілігін, фаза санын түрлендіруге арналған трансформаторлар арнайы тағайындалған трансформаторлы құрылғы деп аталады [2,55]. Тағайындалуы бойынша трансформаторларды мынадай түрлерге бөлуге болады:

1. Күштік — электр энергиясының берілуі мен үйлестірілуі үшін тағайындалған;
2. Автотрансформаторлар — кернеудің салыстырмалы шектеулер арасында айналуы, әртүрлі кернеулердің энергояйелерінің байланысы үшін тағайындалған;
3. Күштік арнайы тағайындалған пештік, дәнекерлік;
4. Орнату жасауыштарымен жұмыс істеу үшін (инверторлар);
5. Сынақтық — жоғары кернеумен өндірісті сынау үшін;
6. Өлшегіш — схемаға өлшегіш құрылғылардың қосылуы кезінде ток пен кернеуді өлшеу үшін;

7. Өнеркәсіптік электроника мен радиотехниканың құрылғыларын қоректендіру үшін қолданылатын трансформаторлар.

Айнымалы токтың түріне байланысты трансформаторлар бір фазалы және көп фазалы болып бөлінеді. Көп фазалылардың ішінде үш фазалы трансформаторлар кең таралған. Трансформатор екі негізгі бөліктен электротехникалық болаттан жасалған ферромагнитті өзекшеден және екі немесе бірнеше орамнан тұрады. Екі орамы бар трансформатор екі орамды, ал орам саны көп трансформатор көп орамды деп аталады. Көп фазалы трансформатор деп белгілі түрде өзара байланысқан, бірдей кернеулі барлық орамдардың жиынтығын айтады. Электрлік энергия келетін орам біріншілік деп аталады. Электрлік энергия шығатын орам екіншілік деп аталады. Орамдардың атауларына сәйкес барлық шамалар — кернеу, ток, қуат біріншілік деп аталады, ал екіншілік орамға қатысты шамалар екіншілік деп аталады. Төмен кернеулі желіге қосылған орам төмен кернеу орамы деп аталады. Неғұрлым жоғары кернеулі желіге қосылған орам жоғары кернеулі орам деп аталады. Егер екіншілік кернеу біріншіліктен артық болса, онда трансформатор жоғарылатушы, егер екіншілік кернеу біріншіліктен кем болса, онда трансформатор төмендетуші деп аталады. Жұмыс кезінде трансформатор қыздады, себебі онда өзекшеде магнит шығындары есебінен және орамдардың кедергісінің электрлік шығындар есебінен жылу бөлінеді. Аз қуатты трансформаторда бұл жылу ауаның конвекциясы және жылу шығару есебінен шығарылып отырады. Мұндай трансформаторлар құрғақ деп аталады. Орташа және жоғары қуатты трансформаторларда жылу шығару жеткіліксіз, сондықтан оларға май толтыруды қолданады. Трансформаторды толығымен май толтырылған бакқа орналастырады, ол жылу беруді жақсартып, оқшаулағыш қызметін атқарады. Мұндай трансформаторлар майлы деп аталады. Жақсы жылу алмасу үшін бак корпусы радиаторлармен жабдықталады. Жоғары қуатты трансформаторларда бұл радиаторлар желдеткішпен салқындатылады. Трансформаторлы май егер басқа қоспалармен араласпаса, жақсы оқшаулағыш болып табылады. Қоспаның аз ғана мөлшері, тіпті судың оқшаулағыш қасиетін бірден төмендетеді. Сондықтан майлы трансформаторларды эксплуатациялау кезінде майдан оның қасиетін анықтау үшін сынама алады. Май буы ауамен қопарылғыш қоспалар түзеді, сондықтан майлы трансформаторлар қопарылғыш қауіпті. Кейбір жағдайларда трансформаторлы майдың орнына жанбайтын синтетикалық сұйықтық автолды қолданады, бұл кезде трансформаторды герметиздейді, себебі автол адам үшін ұлы, мұндай трансформаторлардың жөндеу жұмыстары тек зауыт шарттарында жүргізіледі. Жоғарыда атап өтілген оқыту материалдары студенттердің білімдерін тереңдетіп, кеңейтуге, интеллектуалдық өресін биіктетуге, шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға көмектеседі. Қосымша материал неғұрлым жақсы дайындығы бар орыс тобындағы студенттердің кәсіби тілді оқып үйреніп, талқылауына арналған біршама күрделі мәтіндерден тұрады. Ауызша және жазбаша жаттығу мәтіндері студенттердің ті-

келей тәжірибелік жұмыс істеуіне арналған. Осы жұмыстарды орындай отырып, студенттер белгілі бір дағдылар мен біліктіліктерге ие болады. Кәсіби қазақ тіліне дайындалған қосымша техникалық мәтіндер өтілген сабақты меңгеруге қызмет істей отырып танымдық, тәрбиелік те үлкен роль атқаруға тиіс. Сондықтан ондай мәтіндерді мазмұн, тіл-стиль, әдеби сапасы жағынан үлкен талғаммен таңдап алуға ерік береді. Кәсіби техникалық мәтіндер айқын, неғұрлым қысқа, белгілі бір ұғымды дәл тұжырымдайтын болуы тиіс. Кәсіби техникалық мәтіннің табиғатын тану үшін оны бөлшектеп, шағын лингвистикалық бірліктер деңгейінде қарастыру әдісі тиімді.

Сөзді дұрыс қабылдамай тұрып, оны ұғынуға болмайды. Қабылдау мен ұғыну сезім мүшелерінің қатысуымен бір мезгілде жүріп отырады. Тілді өзге ұлт өкілдеріне үйрету барысында дұрыс қарым-қатынас ол бірінші қажеттілік деп білеміз. Дұрыс қарым-қатынас жасай білу дегеніміз — олардың жүрек сезіміне жол табу, тілді оқып — үйренуіне, ықпал жасай алатын жұмыстың мазмұны мен формаларын білу және онымен дара жүргізілетін жұмыстың әдістері мен амалдарын белгілеу деген сөз. Мысалы, техникалық оқу орнында өзге ұлттарға кәсіби қазақ тілін оқыту барысында жаңа технологияға байланысты кәсіби сөздерді

жеке сөз түрінде емес, сөз тіркесі, сөйлем түрінде үйрету мақсат етіп қойылуы тиіс. Мысалы: Мәтіндер мен тапсырмаларда сол кәсіпке байланысты техника тарихында орын алатын ірі тұлғалар, көрнекті қоғам қайраткерлері, ғалымдар ашқан жаңалықтардан қысқаша мәліметтер беру де қарастырылуы тиіс. Тілші әдіскер — ғалымдар екінші бір тілде еркін сөйлеп, жаза білуі үшін шамамен бір мың сөз жеткілікті деп санайды. Әрине, бұл кәсіптік тілді үйренуге аздық етеді. Мемлекеттік тілді үйренуге талпынған әрбір студент бір сабақта 10–15 сөзді пәрменді сөздік қорына қоса алады. Оқытушылар сол кәсіп саласы бойынша лексикалық минимумдық сөздік қорды үйретуде мына пайыздық ара салмақты ұмытпауы тиіс: түбір сөздер мен еркін сөз тіркестері — 50 пайыз, терминдер — 30, фразеологизмдер — 20 пайыз. Жазба жұмысын жүргізуде мазмұны түсінікті, тәрбиелік мәні зор, тиісті мамандықтарына сай мәтіндер алынады. Мұндай мәтіндер студенттерді жаңа біліммен қаруландырып, дүниетанымын кеңейтеді.

Мәтін сөйлесім әрекеті мен ойлау үрдісінің жемісі. Кәсіби мәтінді пән бағдарламасы мен мемлекеттік стандарт талаптарына сай өз мәнінде оқыту, студенттеріміздің түсініп қабылдауын ұйымдастыру, оқытушылардың білімі мен білігіне, ізденіп еңбектенуіне байланысты.

Әдебиеттер:

1. Оразақынова Н. А. «Егемен Қазақстан» Қазақстан халқы бірлігінің басты дәнекері — мемлекеттік тіл. 01.11.2013.
2. Хожин Г. Х., Сажин В. Н. Электроэнергетика. Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.

Түркі тілдес татар, башқұрт, ноғай, қазақ жырлары

Абилкасов Ғабиден Мажитұлы, аға оқытушы, п.ғ.м.;
Сингатуллин Ислам Рафаилович, студенті;
Галиуллин Эдуард Ринатович, студенті;
Хакимуллин Данила Агламович, студенті;
Яцковский Илья Юрьевич, студенті
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Әр халықтың әдебиеті сол халықтың тарихымен бірге туып, бірге қалыптасып, дамиды. Түрлі себептермен ұзақ жылдар бойы туған әдебиетіміздің ерте кезеңі зерттелмей, оқылмай келгені мәлім. Сондықтан бүгінгі ұрпақ ғасырлар мұрасы — жырлар мен дастандарды, даналық кітаптарды өздәрежесінде білген жоқ. Халқымыздың әдеби мұрасын зерттеп, кейінгі жұртшылыққа танытуда ғалымдар еңбегі зор.

Өзге түркі тектес халықтардың әдебиеті тәріздес қазақ әдебиеті де қазіргі деңгейіне бірден жете қойған жоқ. Өте ерте кезде шыққан таңбалар, жазу-сызулар, өлең тіркестері, мақал — мәтелдер, ертегілер, аңыз әңгімелер халқымызды бейнелі ойға, шешендік өнерге жетеледі. Осы мұралар нәтижесінде әдебиет қалыптасты, толысты, жетілді [1, 177].

Түркі тілдес халықтар әдебиетінің тарихы бәріне ортақ ертедегі көне жазу-сызулардан, әдеби нұсқалардан, жеке ақын шығармаларынан басталады. Тегі бір, түрі бір татар, башқұрт, ноғай, ұйғыр, өзбек, қырғыз, қарақалпақ, әзербайжан, хакас, алтай халықтары өз әдебиетінің тарихын ұлт болып қалыптасқан шақтан емес, бірге жүріп тіршілік еткен бәрімізге ортақдәуірден бастайды. Түркі тілдес халықтардың 15-ғасырға дейінгі жасалған әдеби шығармалары, ақын-жазушылары, мәдениет ескерткіштері бәріне де ортақ болып, олардың ертедегі әдебиет тарихы бір болып келеді.

Еліміз егемендік алғаннан кейін әлемдегі сандаған елдермен түрлі саладағы байланыстар жасалып, қазақ халқының тәуелсіздігі мойындалып, еліміздің ұстанған бағыт-бағдарлары айқындалды.

Туысқан халықтардың жақындасуына қолайлы нәтижелерге қол жеткізілді. Бұл мәселеде түркі тілдес татар, башқұрт, ноғай, қазақ халықтарының бір-бірімен байланысы, достық пен ынтымақтастық қарым-қатынастардың орнығуына ғылым мен өнер барынша ықпал етуі тиіс. Аталмыш мақаламызда татар, башқұрт, ноғай, қазақ жырларының жақындығы, туысқандық байланысы туралы сөз қозғаймыз.

Ежелден бай мәдениеті, өнері, салт-дәстүрлері мен жоралғылары қалыптасқан түркі тілдес бізге туысқан халықтардың бірі татар, башқұрт, ноғайлар. Қазақ пен татар, башқұрт, ноғай елдері ежелден қанаттас, қатарлас келеді. Тамырластық пен үндестік іздері тіптен мол, этностық жағынан да жақындығы бар. Халық ауыз әдебиетіндегі кейбір дүниелер тақырыптық тұрғыдан ұқсас. Бұл үрдіс қай кезеңде де сабақты жіптей үзілмей кележатыр.

Татар халқының жазба әдебиеті көне дәуірлерден басталды. Татар халқының ауыз әдебиеті тұрмыс-салтқа байланысты туған өлең-жырларға бай болып келеді. Сондай-ақ ертегінің сан алуан түрлері, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, мақал-мәтелдер, т.б татар көркем сөз өнерінің алтын қорынан кең орын алған. Татар, башқұрт, ноғай халықтарының ауыз әдебиетімен танысқан әрбір қазақ оқырманы өз ана тілінде оқығандай әсерге бөленеріне күмән жоқ. «Алыпмәншән» («Алпамыс»), «Урақ белән Мамай» (Орақ — Мамай), «Қузы Көрпә бәлән Баянсылу» (Қозы Көрпеш — Баян сұлу), «Қамбәр» («Қамбар батыр»), тағы сол сияқты көптеген ортақ жыр, дастандарымыз да біздің тілі де, діні де бір туысқан екендігімізді айғақтай түседі. Қандас екі халықтың ғасырлар қатпарынан жеткен өрнекті сөздерін де ортақ рухани мұрамыз деп қарастырудың еш ағаттығы жоқ. Ғасырлар асуын асып, бізге жеткен даналықсөздер — өшпес мұра [1, 178].

Башқұртстан мәдениеті дәстүрлі ұлттық мәдениет арнасында қалыптасты. Ежелден іргесі ажырамаған тұрмысында, тілінде, салт-санасында ұқсастықтар көп қазақ пен башқұрт туысқан халықтар болғандықтан, Алтын Орда, Ноғай ордасыкезеңдерінен қалған батырлар мен билер туралы көптеген жыр-дастандар екі халыққа да ортақ. Ауыз әдебиетінде ерекше жетілген жанр — қобайыр (қазақтың толғауына жақын). «Ақбоз ат», «Қозы Көрпеш — Баян сұлу», «Қусак бей», «Кунгур бұқа» секілді эпикалық жырлар башқұрт тарихының әр түрлі кезеңдерін бейнелейді. Терме жанры да жақсы дамыған. «Салауат», «Орал» сияқты тарихи жырлары, башқұрт әдебиетінің көптеген нұсқалары ауызша айтылып, қолжазба түрінде тараған.

Бұдан бес ғасыр бұрын іргесі ажырамай, бір орда астында бір жұртты жайлап, кейін тарихи себептермен бөлініп кеткен ноғай, қазақ халықтарына ортақ рухани жәдігерліктер көп. Мәселен, Асан қайғы, Доспамбет, Қазтуған, Шалғез жыраулардың жыр-толғаулары да, «Едіге», «Ер Шора», «Қарасай-Қазы», «Орақ-Мамай» сықылды желілі эпостар да аталған екі халыққа ортақ мұралар мақал-мәтелдерінен де жақсы байқалады.

Жыр-(көне түркі тілінде -иыр) — 1) кең мағынада, поэзиялық шығармалардың жалпы атауы. Көне түркі тілін-

дегі «иыр» сөзі де қазіргі «поэзия» терминінің мағынасында қолданылған [2, 238]. Бұл атау дәл осы мағынада қазіргі қарақалпақ, қырғыз, ноғай, қарашай, балқар, башқұрт, татар, т.б. түркі тілдерінде әлі күнге дейін қолданылады; 2) тар мағынада -қазақ халық поэзиясындағы 7—8 буынды өлең өлшемі, поэзиялық шығарма жанры. Қазақ ауыз әдебиетіндегі батырлар жыры, тарихи жырлар, лиро-эпостық жырлар, жоқтаулар, жыраулар поэзиясы, толғаулар, термелер, т.б. түгел дерлік поэзияның осы өлшемдегі үлгісіне құрылған. Поэзиядағы бұл жанрды жазба әдебиет өкілдері де (Абай, С. Торайғыров, т.б.) орнымен пайдаланған. Буын санының бірқалыпқа түсіп тұрақтануы -жыр жанры дамуының соңғы кезеңдерінде пайда болған құбылыс. Ежелгі замандардағы жыр өлшеміне аралас буын тән болған. Мұндай өлшем қазақ халқының толғауларында, ноғай халқының йырларында, башқұрт халқының қобайырларында, қырғыз халқының санатында сақталған. Тармақтарындағы буын саны 7-ден 15-ке дейін жетеді. Аралас буынды үлгілер батырлар жырында да кездеседі. Поэзияның басқа өлшемдеріндегі өлең жолдары тұтаса келіп, шумақ құраса, Жыр тармақтары тирада түрінде шоғырланады. Тарихи генетик тұрғыдан тирада үлгісі шумақтан бұрын қалыптасқан. Демек жыр өрнегі өзге өлшемдерге қарағанда әлдеқайда ерте туған. Жырдағы тирада үлгісіндегі тармақ пен ұйқас мөлшері және олардың арақатынасы қатаң сақталмай, жиі өзгеріп, құбылып тұрады. Дәл осы қарапайым ерекшелікке көпке дейін ғылым берілмегендіктен, Жырда басқа өлшемдегідей егіз, кезектес, шалыс ұйқас түрлері болады деп есептелініп келді, олардың жалпы саны 10-ға дейін жеткізілді. Мұндағы басты қателік тирада ішіндегі ырғақтық үзілістерді шумаққа теңгеруден туған еді. Кейінгі арнайы зерттеулер Ж-дың тармағы мен ұйқасы тирада пішініне ғана тән заңдылықтарға негізделіп түзілетінін айқын дәлелдеп берді. Жырдың ұйқасы дара ұйқас (монорифма) және аралас ұйқас (полирифма) болып бөлінеді. Аралас ұйқас негізгі ұйқас пен қосымша ұйқастардан тұрады.

Қазақхалқының ел қорғаған ерлер туралы шығарған батырлық жырлары ұшан-теңіз. Ел ішіне кеңінен танылған «Алпамыс», «Қобыланды», «Қамбар», «Ер Тарғын», «Ер Көкше» батырлар жырлары бірнеше нұсқалы. Бұл жырлардағы бас қаһарманның мақсаты — Отанын жаудан қорғау, елін шапқан басқыншыларды қуып, туған жерін жаудан тазарту. Бұл жырлардағы батырлардың бәріне тән ортақ қасиет: өжеттік, ерлік, адалдық, әділдік, қиындыққа төзгіштік, уәдеге беріктік, Отанға деген шексіз сүйіспеншілік және жеңімпаздық. Халықөзінің қамқоры ретінде бұл батырларға табиғаттан тыс қайрат беріп, асқан қаһарман ретінде суреттейді. Олардың мінген аттары да өте жүйрік болып келеді. Ал батырлардың дұшпандарын адам шошырлық, үрейлі етіп көрсетеді.

Батырлар жыры — ұзақайтылатын ерлік дастандары. Олардыжыраулаубірнемесе бірнеше күнге созылады. Мысалы, атақты Мұрынжырау «Қырымныңқырықбатыры» дастанынотыз күн отырып жырлапты деген аңыз бар. Бұл дастандардыжыршы-жырауларбірінен-біріүйреніп, ғасырларбойы ел аралапайтыпкелген.Қазақхалқының «Қобы-

ланды батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», т.б. батырларжырлары — ұрпақтыерліккеүндегенжырлар. Туған әдебиетіміздің түп негізі көне дәуірге — түркі тайпалары әлі жеке-жеке халық боп жіктелмеген, ортақ мәдениет, ортақ мұра жасап жүрген кезеңге барып тіреледі. Ал туыстас түрік руларының біртобы қазақ деген

атпен бөлініп, өз мемлекетін құруымен байланысты, XV ғасырдың орта шенінен бастап дербес, қазақ атымен аталатын әдебиет аренаға шығады. Ертеде өткен ақын-жыраулар шығармашылығы бірімен-бірі сабақтас екендігі, алдыңғы ұрпақтан соңғы ұрпақ үлгі алып, олардың жақсы жақтарын өрге бастырып отырғандығы байқалады.

Әдебиеттер:

1. Нығмет Ж. Н. Қазақ тілі хрестоматиясы. Алматы. — «Білім» — 2003.
2. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. «Аруна» — 2005.

Ақын-жыраулар поэзиясын қазақ тілі сабағында оқыту әдістері

Абылкасова Гульзада Мажитқызы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі;
Акогузова Сарқыт Слямқызы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі
Қарағанды қ., № 81 ЖББОМ

Қазақ әдебиеті мен мәдениетінің сонау көне заманнан бері жасап келе жатқан халықтық туындылары аз емес. Сан салалы өлең-жыр, философиялық терең негізгі ойға құрылған асыл сөз үлгілері — жыр-толғаулар, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй — көркем өнер саласындағы халық мұрасының асыл куәсі. Дәуірлік мәні бар философиялық терең сырлы жыраулық поэзия туындылары, әдеби шығармалар — халқымыздың мәдени мол мұрасы, байлығы.

Әрбір халықтың рухани байлығы — ғасырлар бойы даму тарихында жасалған, ұрпақтан-ұрапаққа ауысып отыратын мирас. Басқа халықтар сияқты, қазақ халқының да өзіне тән тарихи басынан кешкен кезеңдері, өрлеу сатылары, әрбір дәуірге лайық мәдени мұрасы, асыл өнері бар [1, 14]. Адамзат ақыл-ойы туғызған небір ғажайыптар ішіндегі уақыт сынына төтеп беріп, адамзатпен жасасып, келе жатқан ең көне, ең бір құдіретті өнер — ол сөз өнері. Дүниені билейтін — сөз, сөзді билейтін — атақты шешендер, би-көсемдер, ақын-жыраулар екені әлімсақтан белгілі жай [2].

Халқымыз қалдырған көркем сөз өнері баға жетпес мол қазына. Оның ішінде қамал бұзар қаһарлысы да, шебер қиылысқан қисындысы да, нөсердей құйылған төкпе туындысы да мол. Асылды жасықтан айыра білген халық шешендерінің аузынан шыққан философиялық түспалдар мен нақылдар өмір ережесіндей ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, адамгершілік үшін қызмет етіп келеді.

Өшпес, өлмес мұрамыздың мол бір саласы — мақал — мәтел, шешендік сөздер, саналы да салмақты жыраулар қалдырған философиялық терең ойлы толғаулар мен арнаулар, ерлік эпикалық жырлар, жыраулар дәстүрін жаңарта, жақсарта жалғастырған төкпе ақындардың философиялық өнегеге толы поэзиясы.

Қазақтың шын мәніндегі авторлы әдебиеті осы аталған жырау — шешендер мен төкпе ақындар творчествосының

өркендеуіне байланысты. Халқымыздың даналығы мен саналылығының айқын көрінісі, оның бай ауыз әдебиеті десек, оның ең алғашқы туғызушысы да, жетілте жырлап, талай ғасырлардан аман алып шығып, кейінгі ұрпақтың қолына аман табыс етушісі де жезтаңдай жыраулар мен адуын ақпа ақындар.

Жыраулар — сөз өнерінің ілкі авторлары, ақындыққа жол ашқан асыл сөз шеберлері, халықтың шешендікпен ұштасқан ойлы — сырлы толғау, арнау, термелер мен эпостық жырлардың бастау бұлақтары [1, 14].

Поэзия — өнердің көне түрі. Адам өмірінің қат-қабат қыры мен сыны, қуанышы мен қайғысы, арманы мен мұраты — баршасы поэзияда барлық бояумен, сан-қилы философиялық терең де сырлы ою-өрнегімен көрініс табады. Қазақ халқының бай ауыз әдебиеті мұрасының дені — поэзиялық шығармалар. Көне қазақ поэзиясы өлең, толғау, ғашықтық жырлар, айтыс, батырлар жыры, қисса, т.б. түрінде жеткен. Қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған рухани мәдениетінің маңызды бір саласы ақын-жыраулардың жарыққа шығарған философиялық өнегеге толы өлең-жырлары болып саналады. Бұлар қазақ мәдениеті мен әдебиетінің аса маңызды мұралары [3].

Ақын-жырауларды қазақ халқы ақылгөй атадай ардақтап, олардың ақыл-нақыл тұжырымдарын ынталы ықыласпен тыңдап қадір тұтады. Өлең-жырларында Отанды, халықты сүю, елдің береке-бірлігін сақтау, әділетті жақтау, жамандық-пасықтыққа қарсы тұру сияқты адамгершілік дәріптеліп отырды. Ақын-жыраулар халықтың мұңын мұңдап, жырын жырлады.

Ақын-жыраулар халық басына келген қайғыға да, ел басына ауыр күн туғанда шапқыншы жауларға қарсы жан аямай күресіп, елін қорғаған ерлерді дастан етіп жырлап отырды.

Жыраулық поэзия — 15–18 ғасырлардағы қазақтың халық поэзиясы. Біздің дәуірімізге, негізінен, ауызша

жетті. Жыраулық поэзияның алғашқы өкілдері, кезінде бүкіл Дешті Қыпшаққа даңқы жеткен Қодан Тайшы, Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған жыраулар жаңа әдебиеттің ізашарлары ғана емес, көне мұраны жалғастырушылар деп те саналады [4, 238].

Жыраудың ең сүйікті жанры-толғау. Толғау, осы сөздің өзінен де көрінетіндей, толғану, толғанис деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің ойға да, сезімге де қатысы бар. Сондықтан да толғаудың өзін ойға құрылған толғау, сырға құрылған (лирикалық) толғау деп жіктеуге болар еді.

Ой толғауларда жырау-ең алдымен философ. Мұндай толғаулар нақыл, тақпақ, афоризм түрінде келеді. Атақты жыраулардың толғауларында кездесетін афористік сөздердің көбі мақал-мәтелге айналып кеткен. Сонымен бірге жырау өзінің замана жайындағы түйгендерін мораль, этика хақындағы ойларын баяндайды, қоғамдық мәселелерді көтереді.

Қазақ жыраулар поэзиясының көрнекті өкілі Асанқайғы Сәбитұлы (XIV—XV) Еділ бойында дүниеге келген.

Асанқайғының «Жерұйық» іздеуіне қатысты айтылатын аңыздардан да халықтың бас құрап, ірге орнықтырып, ел болу қамын ойлауда оған шешуші міндеттің жүктелгені байқалады.

Асан аты халық арасына ертеден қанықты болса да, оның өзі тұлғасы тым көмескіленіп, бұлдыр сағымға айналып кеткен болатын. Әрі мемлекет қайраткері, әрі философ, ақын, халықтың қамын ойлап, қабырғасы қайысқан ер-азаматтың тұлғасы оның сөздерінен жарқырап көрінеді. Қазақ халқының тарихындағы аласапыран, алмағайып дәуірдің ақиқатын көркемдеп айта білген, еліне өшпес өнеге, кемел кеңес қалдырған. Асанды данышпан философ-ақын десек артық айтылғандық болмайды. «Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады. Таза мінсіз асыл сөз, ой түбінде жатады. Су түбінде жатқан тас, жел толқыса шығады. Ой түбінде жатқан сөз, шер толқытса шығады».

Бұл жолдарды дүние жүзінде аты мәшһүр дүлдүл ақындардың қайсысының да шығармасымен қатар қоюға болады.

Асан айтқан шешендік, тапқыр сөздер, Асан айтқан философиялық негізге толы толғау жырлар, әрине, өте көп болған. Бізге соның кейбір нұсқалары ғана жетіп отыр. Асан сөздерінің дені:

«Құйрығы жоқ, жалы жоқ құлан қайтіп күн көрер, аяғы жоқ, қолы жоқ жылан қайтіп күн көрер. Жалаң аяқ бай-

паңдап қаздар қайтіп күн көрер, шыбын шықса, жаз болып таздар қайтіп күн көрер», — іспеттес нақыл, толғау түрінде келсе керек. Бұл жолдардан адам тағдыры ғана емес, жан иесі мақұлықтардың бәрінің тіршілігі толғантқан, көне заманда өмір сүрген көне философ-гуманисттердің типіндегі ойшыл ретінде танылады.

Қазақ жыраулық поэзиясының атасы — Шалкиіз Тіленұлы 1465 жыл шамасында Жайықтың шығыс бетінде дүниеге келеді. Шалкиіз жыраудың туындылары көңіл пернесін дөп басар әсерлігімен, кезегенін орып түсер өткірлігімен, аз сөзге көп мағына сыйғызған нақтылығымен, сұлу сазды көркемдігі, асау серпінді қуатымен ерекшеленеді.

Дала өмірінің өзіне тән сәні мен салтанатын Ақтамберді зор сүйіспеншілікпен жырлайды. Ол сахара тіршілігінің ішкі қатпарларын емес, нұрлы күнгей жағын ғана көреді. Ақтамбердінің «Күлдір-күлдір кісінетіп» деп басталатын толғау өлеңі дала гимні тәрізді. Оның өлеңдерінен төніп келе жатқан сырт жауға деген наразылық орын алуы да барынша табиғи.

Ұлы дала бастан кешкен ұзақ сонар қилы тарихтың қиын — қысталандарында орда бұзар батырларымыз бен қалың жауға ақ алмастай қайрап салар аруақты ақындарымыз қоян-қолтық жүріп қайрат көрсеткен-ді. Азуы алты қарыс Абылай ханның Ақ Ордасында алысты болжаған абыз әрі ақиқат ақберені Бұқар жырау ақылмандық қызмет атқарды.

Халық «өнер алды — қызыл тіл»десе, Бұқар — бұл мақалдың даналығын әбден ұғынған адам. Ол сөз өнерінің қиындығын да, құрметтілігін де білген. Сондықтан да жырау:

«Ел бастау қиын емес — қонатын жерден көл табылады. Қол бастау қиын емес — шабатын жерден ел табылады. Шаршы топта сөз бастаудан қиынды көргенім жоқ»-дейді.

«Өз заманындағы жандар бұл кісіні көмекей әулие» деседі екен,-деп жазады Мәшһүр Жүсіп. — Қара сөз білмейді, тек сөйлесе көмекейі бұлкілдеп жырлай бастайды екен».

Бұқар — халық поэзиясы үлгісін меңгерген нәсер тілді шебер, философ ақын. Оның шешендігі, әсіресе жыраудың толғауларынан анық байқалады. Ауыз әдебиетінде қалыптасқан жыр, толғау үлгілерін барлық жырауларға тән үлгі десек, Бұқар шығармалары соның куәсі боларлық.

Әдебиеттер:

1. Сүйіншәлиев Х. VIII—XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. Алматы «Мектеп» баспасы. — 1989-ж.
2. Досанов С. Егемен Қазақстан. 27.10.2010 ж.
3. Әбілқасов Ғ. М. Ұлттық тәрбие тағылымы. — Қарағанды. 2015 ж.
4. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. «Аруна» баспасы. Алматы-2005.

Үшарналы жабық матрицада дайындаманың кернеулі-деформациялық күйі

Ашкеев Жасулан Аманжолович, т.ғ.к., доцент;
 Абдилдина Мадина Миргазиевна, т.ғ.м., ассистент;
 Аубакиров Дастан Рахметоллаевич, т.ғ.м., оқытушы;
 Көбеген Ерболат, т.ғ.м., оқытушы;
 Жетписова Жанар Есейқызы, магистрант
 Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

В статье изложено результаты исследования напряженно-деформированного состояния заготовок при интенсивной пластической деформации (ИПД) в трехканальной закрытой матрице. Экспериментальное исследование показало, что при многоциклового деформации значение ИПД достигает $\sim 1,6 \cdot N$. В очаге деформаций значения напряжения определенны, методом линий скольжения сжимающий благоприятно влияющий на закрытие внутренних дефектов и формирование ультрамелкозернистой структуры.

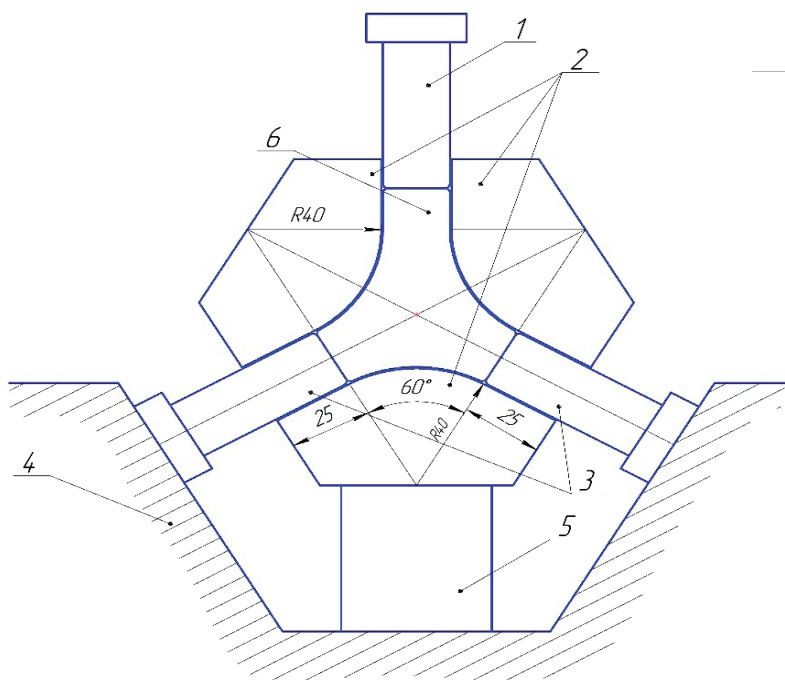
Түйін сөздер: матрица, пуансон, дайындама, деформация, кернеу, сығу сызықтары.

Қарқынды пластикалық деформация әсерінен (ҚПД) наноқұрылымды материалдарды алу тәсілдері өткен ғасырдың жетпісінші жылдардың басында (1973 ж) дами бастады деуге болады. Осы тәсілдердің ішінде ең бір дамытылған теңарналы бұрыштық престеу (РКУП) матрицасында денені өңдеу тәсіліне тоқтап кетейік [1]. Бұл матрицада екі бір-біріне 90° тікелей бұрышымен қиылысатын көлденең қималары теңарналарынан өңделінетін дайындама өткен кезде дене ҚПД-ға шалдығады және матрицаның арналары қиылысатын жазықтық бойында барлық дененің ішкі ақаулары пісіріліп жабылады. Нәтижесінде ұсақтүйіршікті наноқұрылымды материалдар алуға мүмкіндік туады, ал оны қарқындататын ҚПД әсерін бағалайтын дәрежесін келесі формула бойынша анықтауға болады:

$$\Delta\Gamma = 2ctg\theta,$$

мұндағы $\Delta\Gamma$ — матрицаның екі арнасынан бір өтудегі деформация қарқындылығының өзгеру дәрежесі, θ — арналардың қиысу бұрышы (РКУП — де $\theta = 45^\circ$), сонда бір өтуде деформация қарқындылығы 2 (екіге) тең болады, ал бір неше рет көп өтуде (циклде) $2 \cdot N$, мұнда N — өтулер саны. Бірнеше рет қайталанып өту нәтижесінен ұсақтүйіршікті наноқұрылым түзіледі, нәтижелі деформация қарқындылығы $N \cdot \Delta\Gamma$ тең болады.

Міне, осы дәрежесін артыратын және ҚПД -ны іске асыратын тәсілдер мен құрал жабдықтарын жасау және құру өзекті мәселенің бірі болып табылады. Осы мақсатпен берілген жұмыста ҚПД-ны іске асыратын үшарналы жабық матрица мен тәсілі ұсынылып отыр. Көлденең қималары тең үш арна бір-бірімен 120° бұрыш бойымен қиылысады (1-сурет).

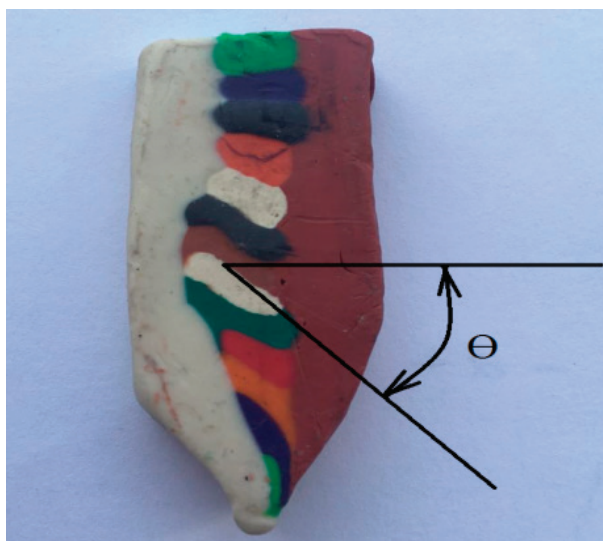

1-сурет. Үшарналы жабық матрицада дайындаманы өңдеу сұлбасы

Үшарналы матрица келесі негізгі элементтерден тұрады: 1 — орталық пуансоннан; 2 — теңарналы түзейтін үш сегменттерден; 3 — екі бүйір пуансоннан; 4 — бүйірлі пуансондар тіреліп матрицаны ұстап тұратын ойық тоқпақтарынан; 5 — бастапқы кезде матрицаны ұстап тұратын сақиналы қойылымнан; 6 — өңделінетін дайындама.

Үшарналы матрицада денені ҚПД — ға шалдықтыруы келесі бойынша іске асырылады: бастапқы дайындама 6 пеште өңдеу температурасына дейін қыздырылған соң жабық матрицаның түйық арнасына орналастырылады; кейін пресстің әсерінен орталық пуансондар 1 денені бүйір арналарына сығымдай бастайды, бұл жағдайда бүйір пуансондар ойық тоқпақтар 4 қабырғасына тірелгенше кері бағытында жылжиды; бүйір пуансондар 3 тірелгеннен соң төменгі сақиналы қойылым 5 алынып матрицаның жоғарғы жағына қойылады және матрицаның иіндеріне әсер етіп матрицаны төмен қарай жылжыта бастайды; бұл жағдайда бүйір пуансондар денені кері бағыты бойында деформацияланайды. Міне, осылай деформациялайтын дене көп циклді деформацияға шалдығады, нәтижесінде ұсақтүйіршікті дәншіктер алынуына мүмкіндік береді.

Ығыстыру $\Delta\Gamma$ деформация қарқындылығын анықтау үшін тәжірибелік жұмыстар өткіздік. Жабық матрица қайың ағаш материалдан жасалды, ал деформацияланатын дайындама ретінде әртүсті, көк қабатты пластилинді үлгілер қолданды. Деформация қарқындылығын осы пластилиннің әртүсті қабаттарының қиғаштау дәрежесі бойынша анықтауға болады (2-сурет). Бір циклден кейін әртүсті пластилин қабаттарының қиғаштауы келесі 2- суретте көрсетілген.

2-сурет. Бір циклден кейін әртүсті пластилин қабаттарының қиғаштануы

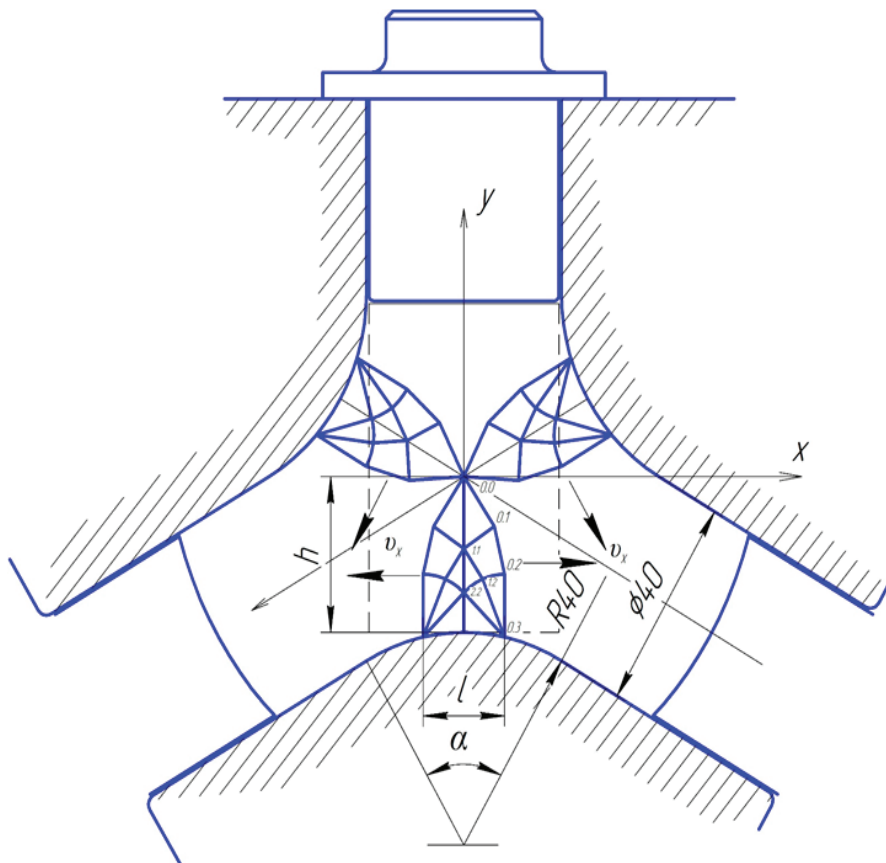
Алынған тәжірибе мәліметтері бойынша үлгілер қабаттарының қиғаштануы бір цикл аралығында орташа $55^\circ \div 60^\circ$ аралығында болады. Сонда бір цикл деформациялау нәтижесінен ығыстыру деформация қарқындылығы $\Delta = tg\Theta_{opt} \approx tg58^\circ \approx 1,60$, ал көп циклді деформацияда $1,60 \cdot N$ болады. Егер, мысалы 10 цикл берілсе, онда $\Gamma = \Delta\Gamma \cdot N = 10 \cdot 1,60 = 16$ тең болады. Айтып кету керек, ығыстыру деформация қарқындылығының дәрежесі $\Delta\Gamma$ металл сапасына қарқынды әсер ететін ең бір басты көрсеткіші болып табылады. Бұл көрсеткіш неғұрлым жоғары болса, соғұрлым металл жақсы өңделініп, сапасы жоғары болады. Мысалы, үшарналы үлгілерді өңдеуде $\Delta\Gamma \approx 1,60$ тең, немесе бұл шама теңарналы бұрыштық матрицадағы мәніне жақын. Сондықтан ұсынылып отырған үшарналы жабық матрицада ұсақтүйіршікті наноқұрылымды матриалдарын алуға мүмкіндік бар деуге болады.

Енді үшарналы жабық матрицадағы деформацияланатын дененің кернеулі күйін анықтайық. Ол үшін сырғанау сызықтары әдісін қолданайық [2]. Деформацияланатын дене матрица арналарынан көлденең қималары өзгертілмей бір тұтас жылжиды. Сондықтан пластикалық деформация тек матрица арналары қиылысатын учаскесінде шоғырланады деп қабылдаймыз (3-сурет).

Сонымен, сырғанау сызықтары осы қиылысу зонасының 0.0 нүктесінде қиылысады. Енді кернеулі күйін анықтау үшін сырғанау сызықтарының 0.0 ÷ 0.3 түйінді нүктелері бойындағы жүктелген күштерінің тепе теңдік шартынан анықтаймыз:

$$\int_{0,0}^{0,2} \sigma \cdot dy + \sigma_{0,2} (-y_{0,3} + y_{0,2}) + kx_{0,3} = 0,$$

мұндағы: σ — 0.0 және 0.2. түйінді нүктелері бойында әсер ететін орташа нормальді кернеу; $\sigma_{0,2}$ — 0.2 түйінді нүктесіндегі орташа нормальді кернеу; $y_{0,3}$ және $x_{0,3}$ — сәйкес 0.3 түйінді нүктесінің координаталары; $y_{0,2}$ — 0.2 түйінді нүктесінің координатасы; k — пластикалық тұрақты, немесе ығыстыру аққыштық шегі.

3-сурет. Үш арналы матрицада денедегі сырғанау сызықтарының өрісі

Келесі келтірілген [2] Генки, немесе қатынастарын пайдаланып:

$$\sigma - \sigma_{0.0} = \pm 2k\Delta\beta;$$

$\sigma_{0.2} - \sigma_{0.0} = \pm 2k\Delta\beta_{0.2}$, мұндағы $\Delta\beta$ және $\Delta\beta_{0.2}$ 0.0 түйінді нүктесінен осы 0.0 және 0.2 түйінді нүктелері аралығындағы түйінді нүктелеріне өткенде сырғанау сызықтарының бұралу бұрыштары.

Міне осы қатынастарын алдыңғы тепе теңдік теңдеуіне қойсақ келесіні жазуға болады:

$$-(\sigma_{0.0} + 2k\Delta\beta) \cdot y_{0.2} + (\sigma_{0.0} + 2k\Delta\beta_{0.2}) \cdot (-y_{0.3} + y_{0.2}) + kx_{0.3} = 0.$$

Жақшаны ашып $2k$ мәніне қысқартып және бір қатар түрлендірген соң 0.0 түйінді нүктесіндегі орташа кернеуін анықтайтын қатынасын аламыз:

$$\frac{\sigma_{0.0}}{2k} = \frac{-\Delta\beta \cdot y_{0.2} + \Delta\beta_{0.2} (y_{0.2} - y_{0.3}) + 0,5x_{0.3}}{y_{0.3}}.$$

Осы теңдеуге 3-суретке сәйкес мәндерін қойсақ нәтижесінде келесіні аламыз:

$$\frac{\sigma_{0.0}}{2k} = \frac{-23 \cdot \frac{\pi}{180} \cdot 18 + \frac{\pi}{4} (18 - 30) + 0,5 \cdot 8}{30} = -0,421;$$

$$\frac{\sigma_{0.0}}{2k} = -0,421.$$

$$k = \frac{\sigma_{\tau}}{\sqrt{3}}; \text{ осыдан } \sigma_{0.0} = -2k \cdot 0,421 = -0,842 \cdot \frac{\sigma_{\tau}}{\sqrt{3}},$$

егер σ_{τ} — мәні алюминий үшін 35 МПа тең болса, онда орташа мәні келесіге тең болады

$$\sigma_{0.0} = -0,842 \cdot \frac{\sigma_{\tau}}{\sqrt{3}} = -0,842 \cdot \frac{35}{\sqrt{3}} = -17,014 \text{ МПа}$$

Осы 0.0 түйінді нүктесіндегі $\sigma_{x0.0}$ және $\sigma_{y0.0}$ кернеулер құраушыларын келесі қатынастар арқылы анықтауға болады:

$$\sigma_{x0.0} = \sigma_{0.0} + k \sin 2\beta_{0.0};$$

$\sigma_{y0.0} = \sigma_{0.0} - k \sin 2\beta_{0.0}$, мұндағы $\beta_{0.0}$ - 0.0 түйінді нүктесіндегі бас остерімен және сырғанау сызықтары аралығындағы бұрышы 450 тең. Сонда кернеулер құраушыларын жоғары анықталған мәндері арқылы анықтауға болады:

$$\sigma_{x0.0} = -0,421 \cdot 2k + k \sin 900 = 0,158k;$$

$$\sigma_{y0.0} = -0,421 \cdot 2k - k \sin 900 = -1,842k.$$

Егер алюминийді ұшарналы матрицада өңделсе, онда келесі кернеулер мәнін аламыз:

$$\sigma_{x0.0} = 0,158k = 0,158 \cdot \frac{35}{\sqrt{3}} = 3,2 \text{ МПа};$$

$$\sigma_{y0.0} = -1,842k = -1,842 \cdot \frac{35}{\sqrt{3}} = -37,22 \text{ МПа}$$

Алынған мәндерін талдасақ орталық 0.0 түйінді нүктесінде y осі бойында сығу, ал x осі бойында созу кернеуі пайда болуын байқауға болады. Осы нүктедегі орташа кернеуі $\sigma_{0.0}$ сығымдайтын теріс мәніне ие болады, осы зонадағы ішкі ақауларын пісіріп жабуына және қарқынды пластикалық деформациясын дамытуына оң әсерін береді. Айтып кету керек, y осі бойындағы сығу кернеуімен салыстырғанда x осі бойында сығу кернеуінің мәні өте аз ($\sigma_{x0.0} = 3,2 \text{ МПа}$) болады. Сондықтан деформация зонасында сығу кернеулері басым деп қорытындылаймыз.

Қорытынды: тәжірибелік және сырғу сызықтары әдістерімен жабық ұшарналы матрицада дайындамаларды өңдеудегі дененің кернеулі — деформациялық күйі анықталады. Анықталған деформация қарқындылығы дәрежесі мен деформация зонасындағы кернеулер мәні ішкі құрылым ұсақтүйіршікті қалыптасуына оң әсер береді.

Әдебиеттер:

1. Рааб Г. И., Валиев Р.З. Получение наноструктуры в титане методом равноканального углового прессования, *Металловедение и термическая обработка металлов*. 2000. № 9.
2. Громов Н.П. Теория обработки металлов давлением. М.: Металлургия. 1983. 358 с.

Құрылыс кешендерін ұйымдастыруда сапамен басқару жүйесі

Аяпбергенова Баян Еркебаевна, аға оқытушы;
Бекетова Мөлдір Сайлаубековна, ассистент;
Садирбаева Ақмарал Махмутовна, оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Соңғы он жылдарда мемлекетіміздің құрылыс саласында айтарлықтай құрылымды өзгерістер пайда болды. Бұл үлкен мөлшерде құрылыс-монтаждау ұйымдарының (ҚМҰ) пайда болуына алып келді, және олар әртүрлі нысандардың құрылысын жүзеге асыратын лицензияны, сонымен қатар мемлекеттік, жеке, оның ішінде шетелдік инвесторлардан тапсырыс алуды қалайды. Бұл ұйымдардың арасында бәсекелік күрестің пайда болуына алып келді, яғни ол инвесторларға құрылыстың сапасы мен құнын қанағаттандыратын ұйымдарды таңдауға мүмкіндік береді. Инвесторлардың құрылыс сапасына талабы айтарлықтай жоғарылады, ол тапсырыс беруші мен орындаушы қызметінің бөлінуі нәтижесіне және нарықтық экономиканың шарттарына сай, құрылыстағы мердігерлік қатынастың тәртіппен орыдалуы жайлы «Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде» заңнамалық тіркеулерге алып келді. Осылайша, көптеген ҚМҰ үшін ИСО-9000 стандарттар базасында сапа жүйесін жасау төтенше мәселе бола бастады.

ИСО-9000 халықаралық стандарттар сериясына сай құрастырылған және қолданыстағы сапамен басқару жүйесі — бұл, қажетті элементтер кешені бар, оның сапа жағынан болсын, құны және құқықтық қамсыздандыру жағынан болсын, жұмыс істеу жағынан болсын, ұйымның иелік етуде нарықтық жағдайда бәсекеге қабілетті жетіске жетуге бағытталған, ұйымның шаруашылық механизмі.

ИСО-9001:2000 менеджмент және сапа стандарт жүйесі бойынша сертификатталудың болуы, ҚМҰ келбеті, оның өнімінің, жұмыс пен қызмет көрсету сапасының кепілдігі болып табылады; ұйымның ішіндегі шаруашылық механизмінің құрылу мәдениетінің жоғары деңгейі жайлы куәландырады, және оған халықаралық беделді қамтамасыз етеді. Алайда, ИСО — 9000 стандартау жүйесін ҚМҰ ішінде менеджмент жүйесін өңдеу үшін тікелей қолдану айтарлықтай қиындықтар тудырады, себебі олар жалпытехникалық мінезге ие, және құрылыс саласын ұйымдастырудың спецификациясын ескермейді.

Құрылыс өндірісінің негізгі ерекшелігі, ол көлік жасау, жеңіл өнеркәсіп, табушы және өңдеуші сала өнеркәсіптеріне қарағанда, жылжымайтын мүлік нысаны болып келетін, нәтижелі өнім спецификациясына негізделген. Егер қазіргі уақытта артта қалған жаппай тұрғын құрылыс атаулы нысандарды ескерметін болсақ, әрбір нысан өзіндік қайталанбас, ерекше. Сонымен қатар құрылыс өнімін шығаруда, негізінен, типтік, стандартталған технологиялық процестер, амалдар, материалдар, конструкциялар, стандартты қадағалау әдістері және олардың жеке элементтерінің сапалы көрсеткіштерін өлшеу құралдары қолданылады. Көрсетілген ерекшелік стандартталған құжат түріндегі технологиялық құжатты регламентациялауға (шығаруға) мүмкіндік бермейді, мысалғы, кәсіпорын стандарттары. Алайда, ҚМҰ тәжірибесіне лайық түріндегі, өнім шығаруды жоспарлауға қатысты, стандарт шарттарын орындау үшін осындай құжат жасалуы қажет, және де оның верификациялау мен валидациялау, сапасын бағалау және талдау мүмкіндігі қамтамасыз етілуі қажет. Құрылыс компанияларында мұндай қарама-қайшылықты жою мүмкіндігі жоспарлау-ориентацияланған басқару жүйелерінің көмегімен жүзеге асуы мүмкін, оның ішінде негізгі технологиялық реттеуші құжат ретінде жұмыс өндірісін жоспарлау (ЖӨЖ) қызмет атқарады. Құрылыс алаңында жұмыстың оңтайлы ұйыдастырылуы, құрылыс материалдарының үздіксіз жеткізілуі, құрылыстың арзан болуы, және т.б. үшін сапалы жасалған және тиімді қолданылатын ЖӨЖ әрқашан үлкен мәнге ие. Нарықтық өндірістің қазіргі шарттарында оның мәні өлшеусіз өсіп келеді, себебі, барлық құрылыс өндірісін жобалаусыз (бұл мақсаттарға ЖӨЖ өңдеу кезінде қол жеткізіледі) нақ дәлдікпен құрылыс құнын анықтау мүмкін емес, сәйкесінше, тапсырыс орындаушы мен беруші үшін қажетті мағлұмат алу де мүмкін емес. Алайда, тәжірибе көрсеткендей құрылыс-монтаждау кешенін (ҚМК) еңгізу ше-

гінде, алдын-ала құрылыс өндірісін зерттеуде ЖӨЖ қолданылмайды (сирек ерекшеліктен басқа), бірақ оның жасалуы құрылыс нормалары мен ережелерінде міндетті түрде айтылған. ЖӨЖ-ге деген мұндай қарым-қатынастың ең негізгі себептері болып табылады:

— құрылыс бас жоспары, құрылыс материалдарын жеткізудің күнтізбелік және жүйелік кестелері, жұмыскерлер мен механизмдердің қозғалысы, басқаша айтқанда, үйлесімділеу мақсаты болып табылатын ЖӨЖ негізі элементтерінің жасалуының қиындығы;

— құрылыс компанияларында жоғары деңгелі инженерлік-техникалық қызметкерлердің болмауы;

— ЖӨЖ жасаудың қысқа мерзімділігі.

Қазақстан Республикасының құрылыс нормалары мен ережелерінің (ҚР ҚН 1.03—06—2002), шарттарына сай жасалған дәстүрлі ЖӨЖ, өзінің құрамында, ИСО 9001:2000 стандарттарының көптеген ережелерін, жобаланып жатқан ҚМК-де қолдануға, тәжірибеде жүзінде тиімді жүзеге асыру жағдайына ие. Әрине, ҚМК-ң құжатталған рәсімі ретінде ЖӨЖ-ді қолдану кезінде оның толықтырылуы мен өзгертілуі қажеттілігі туады, әсіресе, ИСО 9001:2000 талабын қанағаттандыратын, жақсарту үрдісі және деректерді саралау бөлімі қажет.

ҚМК жасау және еңгізу тәжірибесінде жетілдірілген ЖӨЖ-ді қолдану жүйелік ЖӨЖ сапа талдау негізінде ЖӨЖ құрамын мінсіздендіру және нәтижелендіру бойынша амалдар қолдануға, яғни салынып жатқан нысанның сапа менеджмент жүйесінің негізгі құжатын алуға мүмкіндік береді. ЖӨЖ сапасын бағалаудың ең басты мақсаты — ҚМҰ басшыларында, тапсырыс беруші, қадағалау органдарында құрылыс барысында қолданылатын ЖӨЖ қажетті сапалы нысан тұрғызу үшін қажетті алғышарттарды қамтамасыз ететіндігіне сенімділік туғызу. Ол үшін, ЖӨЖ сапасының бағалау көрсеткіштерін орнату қажет, ол оңай шара емес, бірақ толықтай шешілетін шара.

Әдебиеттер:

1. Феллов А. А. Польза от системы менеджмента качества в строительстве // Методы менеджмента качества, 2007, № 6. — С. 20—23.
2. Мазаник Н. Т. Особенности деятельности строительных организаций // Консалдинг-Аналитика, 2003, № 3. — С. 10—18.
3. Jung Sang-ki, Park Jung-Eun, Cha Yongwoon, TaekHyun Chang. Improvement of Construction Quality Management through Analyzing Construction Work's Quality Inspection Results // Korean Journal of Construction Engineering and Management. Volume: 17, Issue: 1 - page: 110—118, DOI: 10.6106/KJCEM.2016.17.1.110.
4. Цуканова О. А. Анализ влияния факторов внешней среды на развитие строительных предприятий в России // Проблемы современной экономики: материалы III междунар. науч. конф. — Челябинск: Два комсомольца, 2013. — С. 4—6.
5. Shustov P. A., Bazhakin A. V. Factors that influence the working conditions of workers of building specialties. Известия вузов. Инвестиции. Строительство. Недвижимость: научный журнал. — Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2014. — № 1 (6). — С. 81—96.

Қазақстанға сатудан түскен салықты енгізудің мәселелері

Байтасова Әмина Берікқызы, аға оқытушысы, магистр
Қарағанды қаласы, «Болашақ» академиясы, «Қаржы» кафедрасының

Салық салу бойынша қазіргі таңда ҚҚС-ын сатудан түскен салыққа ауыстыру мәселесі актуалды болып отыр. Сатудан түскен салықты енгізу мақсатының басты бағыттары жалған кәсіпкерікпен күресу болып табылады. Бұл салықтың іс әрекеті өндірілген өнімдердің көлеміне тікелей тәуелді болады. Яғни, әртүрлі салық төлеушілердің категориялары бойынша салық мөлшерлемесі қаржылық-шаруашылық іс әрекеттерінің нәтижесіне байланысты болады.

ШОБ субъектілері сатудан түскен салық әділ емес, тұрмыс деңгейі орташа халыққа ауыртпалық әкеледі деген пікір білдіреді. Ал мемлекеттік мекемелер өкілдерінің ойынша СТС бұл салық ондай реттеледі және жинақтауы бойынша шығынға әкелмейді сол себепті мемлекет үшін тиімді. Салық төлеу іс шарасы салықтық органдар үшін емес салық төлеушілерге ынғайлы болуы керек. Осыған айқын мысал келтірейік: өндіруші тауарды сатады (егер өндіруші ҚҚС-тан босатылса, ол өзінің үстемесін ғана қосады). Әрі қарай тауарды делдал үлкен көтермемен сатып алады және тауар құнына үстеме мен сатудан түскен салық қосылады. Тауар тағыда сатылымға түседі және оған тағы сатудан түскен салық қосылады осылай жалғаса береді. Яғни, қозғалыс кезінде тауар құнына салық қосыла береді бұл оның құнының жоғарылауына алып келеді. СТС тауар қозғалысы кезінде қалыптасады.

Осылайша, ШОБ субъектілеріне СТС енгізілген жағдайда оның тауарына деген баға өсіп, сату-сатып алумен айналысу мүмкін болмайды. Бұл жағдайда ШОБ ұйымдастырған жұмыс орындары жоғалып, бюджетке түсетін салық мөлшері азаяды. Бұл ел басының жолдауында айтылған ШОБ субъектілерін қолдау деген принципін қарсы шығады.

ШОБ — кез келген дамыған мемлекеттің негізі. Сатудан түскен салықты енгізген жағдайды өндірістің толық циклі бар ірі компаниялар ұсақ өндірушілерден алдыда болады.

Сатудан түскен салық — бұл тауар құнына, жұмыстар мен қызметтерге пайыз түрінде тауар құнына немесе сату орнында көрсетілген баға құрамында болатын салық. Бұл тауарды сатып алғанда сатып алушыдан ұсталынып қалатын салықтың бір түрі. Мысалы Ресейде бұл салық түрі екі рет енгізіліп соңында алынып тасталды. Бірінші рет 1991 мен 1992 жылдар аралығында, ал екінші рет 1998 бен 2004 жылдар аралығында. Осыған байланысты неге бұл салық түрі алынылып тасталғанын зерттеу керек және бұл салық бойынша қандай қиындықтар болғанын қарастыру қажет. Бұның себептерінің бірі салықтың аз жиналуы болды — 30% көлемінде. қазіргі таңда әлем бойынша сатудан түскен салықтан әмбебап қосылған құн салығына көшу тенденциясы байқалады.

Қосылған құн салығы жуықтап алғанда әлем бойынша 20% салықтық түсімдерді қамтамасыз етеді және әлемнің

140 елінде қолданылады. Алайда АҚШ сатудан түскен салықты сақтап қалды. Сатудан түскен салық соңғы тұтынушыға тауар сатқанда немесе қызмет көрсеткенде ғана алынады. Осыған қол жеткізу үшін, соңғы тұтынушы болып табылмайтын, сатып алушы сатушыға оның тауарды қайта сату мақсатында алып жатқаның дәлелдейтін «қайта сату сертификатын» көрсетуге міндетті. Бұл жағдайда салық сертификаты жоқ әрбір сатып алушыдан алынады.

Шет елдерде салықтың манызды сипаттарының бірі оның тұрақтылығы мен салықтан жалтару болып саналады.

Біздің елімізде өндірушілерді ынталандырып отыру қажет, себебі олай болмаған жағдайда әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілік төмендейді. Сонымен қатар сатудан түскен салықты енгізу кезінде импортқа шығатын тауар құны да көтеліретінің айта кеткен жөн. Егер де СТС-ті ҚҚС-пен қатар қолдануды ұсынса, онда импортқа салық көлемі 17% -ға тең болады (12% ҚҚС, 5% сатудан түскен салық). Өндірістік қажеттіліктерді импортқа шығаратын субъектілері құны көтерілмеген ҚҚС төлесе бұл бағаның көтерілуіне әкеледі. Конституция бойынша ШОБ субъектілері өз құқықтарын пайдалану арқылы салықтық жүктеме артқанда жалдамалы жұмысшыларын босатып, өздері жалдамалы жұмысшыға көшеді. Бұл жағдайда жұмыссыздық көлемі артып мемлекет бюджетіне түсетін салықтың мөлшері едәуір азайады. Қылмыстың да жұмыссыздар тарапынан жүзеге асатының айта кеткен жөн.

Сонымен қатар, сатудан түскен салық түрі енгізілгенде ауылдық жерлер тұрғындары зардап шегеді. Ірі өндірушілер өз тауарларын қалада делдалсыз сата алады. Ал ауылдық жерлерге тауарды делдалсыз ұсыну мүмкін емес. Тауарлар ауылға жеткенге дейінгі әрбір бөлімдегі делдалдар 5% салық төлейді, соңында тауар ауылға қалаға қарағанда жоғарғы бағамен жетеді.

Сатудан түскен салықты енгізу кезінде көлеңкелі экономика көлемі артады. Салықтан жалтару үшін кәсіпкерлер әр түрлі схемаларды ойлап таба бастайды, әсіресе өңдеу мен сатудың екінші-үшінші кезеңдерінде. СТС-тің келесі кемшіліктерін айта кеткен жөн:

- 1) «үстеме қосатын» делдалдардың азаюы немесе жоғалуы;
- 2) Салық төлеушілерге салық ауыртпалығының тең бөлінбеуі;
- 3) Сатып алушының статусын тексерудің қажеттілігі (соңғы тұтынушы ма жоқ па);
- 4) Салық төлеуден жалтарудың мүмкіншілігі.

СТС салығы енгізілген жағдайда, қойылған мақсаттарға жетудің мүмкін еместігі туралы әр түрлі пікірлерге қарамастан, халықтың көнілін тыныштандыру үшін СТС енгізілгеннен өмір сүруге қажетті ақшасыз қалатын ШОБ субъектілері үшін жұмыс орындарын ұйымдастыру

қажет. Сонымен қатар несиесі бар ШОБ субъектілеріне қаржылық қолдау көрсету керек.

ҚҚС-ын сатудан түскен салықпен алмастыру салық органдарының жаңа салықты енгізу мен қадағалуына дайындығы және салықтың төленуі бойынша тәуекелдерге тап болады. Керісінше ҚҚС-ын жетілдіру бойынша заңдық іс шаралар өткізу, оның ішінде оны алу мен төлеуді жақсарту қажет.

ҚҚС-ын сатудан түскен салықпен алмастырмай тұрып, бұл салықтың негізгі көзі не екенің анықтап алу қажет, бұл қазір көрсетілсе де анық емес болып тұр. сатудан түскен салықты енгізу үшін келесілер қажет:

1) Сатудан түскен салық бойынша объектілерді анықтау қағидаларын белгілеу;

2) Сатып алушының статусын анықтау (соңғы тұтынушы немесе соңғы тұтынушы емес);

3) Сатудан түскен салықтан жалтаруды болдырмау жолдарын қарастыру;

Бірақ ҚҚС-да бірнеше кемшіліктерге ие және оларды жою үшін келесі іс шараларды жүзеге асыру қажет:

1) Шикізаттарды емес, дайын тауарларды экспортқа шығаруды қолдау үшін ҚҚС-ын қайтару шараларын қайта қарастыру;

2) Бизнес жүйелеріндегі маңыздылығына қарай ҚҚС-ның дифференциаланған ставкасын енгізу;

3) ҚҚС бойынша көлеңке бизнеске жол бермеу шараларын ұйымдастыру және қаталдандыру.

Қазір салықтаң жалтару мен жалған құжаттар ұсыну арқылы бюджет миллиардтаған шығындар тартуда және

жыл сайын бұл көрсеткіш артып елдің экспорттық қарызы артуда. Бұл жағдайда негізгі мәселе ҚҚС-ын қайтару болып саналады, яғни, экспорттаушыларға салықты жиі қайтарып беру.

Экспорттаушыларға қайта төлеу — қосылған құн салығының тиімсіз қағидаларының бірі. Бұл экспорттаушыға оның шаруашылық жүргізгенде төлеген барлық ҚҚС мөлшерін қайтарып беру. Яғни экспорттаушылар үшін нольдік ставка қағидасы осыдан көрініс табады.

ҚҚС-ның қайтарылуын азайтқан жағдайда ШОБ субъектілерін өз еркімен салық төлеуші болатындай ынталандыру шараларын жүргізу мүмкіндігі пайда болады.

Айта кететін жайт, ҚҚС қайтару төлемдерін азайтқан жағдайда, ҚҚС-ын дифференциалау механизмін де қайта қарастыру қажет болады.

Шет елдік дифференциаланған ҚҚС ставкасына көшу тәжірибесіне сүйене отырып, ҚҚС ставкаларын салалардың маңыздылығына қарай 0%-12% белгілеу керек.

ҚҚС-ын СТС-қа ауыстыру әлемдік экономика нарығы мен біздің еліміздің әлемдік экономикаға қатысуының артып жатқан кезінде өте күмәнді іс шара деп санаймын. Сол себепті бірінші әр түрлі талдаулар жүргізіп, шетелдік тәжірибелерді ескере отырып, халыққа да, мемлекетке де, әсіресе қазіргі уақытта халықты жұмыс орындарымен қамтамасыз етіп отырған бизнес өкілдеріне де тиімді болатындай және осы үштіктің ешқайсысы зардап шекпейтіндей осы мәселенің түйткілін шешкен жөн.

Әдебиеттер:

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі (Салық кодексі) (01.01.2017 жағдай бойынша өзгертулерімен және толықтыруларымен бірге) // <http://online.zakon.kz>
2. Скала В. Бухгалтерлік есеп және Қазақстан аудит, бухгалтерлік есеп және салық саясатын, Қазақстан Республикасының кәсіпкерлік субъектілерінің дамуы үшін нормативтік-құқықтық база. — № 1—2015. — С. 14—19.
3. Муслимов С. Файл бухгалтерлік арнайы экономикалық аймақтардың және салық әкімшілігі қызметіне өзгертулер. — № 3—2015. — Р. 3—8.

Драмалық туындылардағы мақал-мәтелдердің берілу жолдары

Жетпісбай Шолпан Аханқызы, п.ф.м., аға оқытушы;
 Нығметова Нұргүл Тұрсыновна, ф.ғ.к., аға оқытушы;
 Хамзина Қарлығаш Мәуеновна, ф.ғ.к., доцент;
 Қалыбекова Қаламқас Сағындықовна, ф.ғ.к., доцент
 Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Бажикова Анар Қадыровна, п.ф.м., аға оқытушы
 Қарағанды гуманитарлық-техникалық колледжі

Көркем шығарма тілінің көпшілік мойындаған бір құндылығы — онда қаламгердің мақал-мәтелдерді өз орнымен, ретімен қолдануы. Қазақтың мақал-мәтелдері — ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ауыз әдебиетінің философиялық ойға құрылған ерекше бір саласы, олар ғасырлар бойы қалыптасып, халықпен бірге

жасап келе жатқан халық даналығының мол қазынасы. Қазақ халқы өткір де терең мағыналы бір ауыз сөзге тоқтап отырған. Мақалдар мен мәтелдер үлкен ойдың, толғаныстың қорытындысы, ұзақ әңгіменің қысқа айтылатын тұжырымы. Қазақ халқына тән дүниетаным мен сананың дәлелі ретінде ұлттық менталитетіміздің тілдегі маңызды

да, мазмұнды өрнегі болып саналады. Ата-бабаларымыз айтайын деген ойларын аз сөздің аясына сыйдыра білген. Мақал-мәтелдерді тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні деп бекер айтпаған.

Тіл білімінде мақал-мәтелдер тұрақты сөз тіркестерінің аясында қарастырылатыны белгілі. Тіл мамандары Р. Сәрсенбаев, Ғ. Тұрабаева, Ө. Айтбаев, Ө. Қайдар т.б. мақал-мәтелдердің тұрақты тіркес ретінде атқаратын қызметін, мағыналық даму заңдылығын, қолданыс ерекшеліктерін қарастырды. Мақал-мәтелдердің ерекшеліктеріне арналған түрлі ғылыми зерттеулерде олардың құрамдық, мағыналық даму заңдылықтары, қолданыс тәсілдері, ауыспалық мағыналары, эмоционалды-экспрессивтік реңктері т.б. қарастырылған. Мақалдар мен мәтелдер — сан жағынан да, мағына-мазмұн жағынан да, құрамы мен тұлғасына қарай да сан түрлі болып келетін тілдік құбылыстар. Ғалым Қ. Аханов мақал-мәтелдер құрылысы жағынан әрі ықшам, әрі көркем, мағынасы жағынан терең ой, кең мазмұнды қамтитын, асқан шеберлікпен жасалған сөз өрнегі екенін айтады [1, 223 б.].

Белгілі ғалым Ө. Қайдар мақал-мәтелдердің халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор екенін атап өтеді [2, 142 б.].

Қаламгерлер мақал-мәтелдерді жайдан-жай қолданбайды, белгілі бір стильдік мақсатты, ойды жүзеге асыру үшін жұмсайды. Сөз жүйесінде мақал-мәтелдердің қолданылатын реті, өз орны, өз қажеттілігі болады. Мақал-мәтелдер арқылы кейіпкер сөзінің мағынасын ашып, ойды барынша түсінікті, қысқа да нұсқа ұғынықты жеткізуге тырысады. Мақал-мәтелдерде көбіне жақсы адамгершілік қасиеттерге үндеу, тәрбиелеу басым болып келеді, өйткені мұнда өмір шындығынан алынған ой-қорытындылары, халық даналығы бар. Қазақ халқының ұлттық дүниетанымында мақал-мәтелдер кең түрде қолданылады.

Драмалық шығармаларда да мақал-мәтелдер кейіпкер тілінде қолданылады. Мәселен, С. Жүнісовтің драмалық шығармаларында жалпыхалықтық мақал-мәтелдер бастапқы қалпында өзгеріске түспей, не болмаса, өзгеріске түсіп қолданылған түрінде кездеседі. Кез келген көркем сөз шебері қашанда халық даналығы — мақал-мәтелге соқпай өте алмайды.

С. Жүнісовтің драмалық туындыларында өнегелі, жүрекке жылы тиетін, болмаса міндетін дәл орындап, ойын орайлы етіп беретін мақал-мәтелдер көптеп кездеседі.

Мақал-мәтелдерді қаламгер стиль құраудағы тілдік арқауының ұйытқысы ретінде және белгілі бір стильдік мақсатқа орай пайдаланады. Кейіпкер тілінде мақал-мәтелдерді сөзге көркемдік нақыш беру мақсатын көздеп жұмсайды. Айтылған пікірді дәйектеу үшін, бірде пікірлерін толықтыру үшін, енді бірде айтылған ойды жалғастыру мақсатында қолданады. Әрбір кейіпкердің тілі оның жас шамасына, өмірден көрген-түйгеніне, ой-өрісіне лайық болып жатуы тиіс. Осы ерекшеліктер С. Жүнісовтің драмалық шығармаларынан кездеседі. Жазушы халық мақал-мәтелдерін молынан қолдану арқылы кейіпкерінің

ой деңгейін, ой-тұжырымын, өзіндік санасын байқатады. Сонымен бірге мақал-мәтелдер айтылған ой-пікірді нығырлай түсу үшін, тыңдаушысының назарын бірден өзіне аудару үшін жұмсалады. Мақал-мәтелдерді кейіпкерлерінің аузына салуынан автордың да ой-өрісінің ауқымдылығын анық байқаймыз. С. Жүнісовтің драмалық шығармаларында мақал-мәтелдер шығарма тілінің көркемдігін арттырып, төмендегідей мақсаттарда қолданылған:

- мақал-мәтелдер кейіпкер тілінде кездесіп, оның бейнесін нақтылау үшін;
- кейіпкерінің бойындағы адамгершілік қасиеттерін аша түсу үшін;
- әлеуметтік ортаны суреттеу үшін;
- драмадағы бір кейіпкерді басқа кейіпкерлерден даралап көрсету үшін.

Мақал-мәтелдер кейіпкерлердің ой-өрісін, өмірге көзқарасын, дүние танымын, ішкі жан-дүниесін көрсетуде автордың айтайын деген ойымен сабақтасып жатады. Қаламгердің сөз шеберлігі, тапқырлығы, сөздік қорының ұйытқысы — халықтың ауызекі сөйлеу тілінің үлгілерін, көбінесе ауыз әдебиетінің мол қазынасынан алынған мақал-мәтелдерді шебер пайдалануынан байқалады. С. Жүнісов кейіпкер бейнесін аша түсу үшін, кейіпкерінің тапқырлығын, шешендігін көрсету үшін де мақал-мәтелдерді орнымен жұмсайды. Автор мақал-мәтелдерді төмендегідей түрғыда пайдаланған:

1. Мақал-мәтелдердің жалпы халықтық формада ешқандай өзгеріске түспей, алғашқы қалыптасқан тұлғасында қолданылуы.

Ж а м б ы л. «Алтау ала болса ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса төбедегі келеді». Іргелерің сөгіліп, ауызбірліктен кеткен екенсіңдер — онда өз аулыма дем берем деп жүріп, сырттағы жауға жем болдым дей беріңдер [3, 150], бұл мақал жүз жасаған Жамбыл ақсақалдың тілінде, ел бірлігі үшін айтылады.

Қ а т а й. Оның несі күлкі. «Әйелдің қары күлегеш, еркектің қоры күлегеш» [4, 90 б.], Қатайдың сөзіне Бөпіш мән бере қоймай, күле сөйлеседі. Қатай-Бөпіштің намысын қажап, Ажарды тілдеп, өзінің айтқан өтірігі сенімдірек шығуы үшін мақал-мәтелдерді қосып айтады.

А т ы м т а й. Жарайды, біз жазықты болсақ та, енді елдің не жазығы бар? «Ерден кетсең де, елден кетпе» демеуші ме еді [4, 362 б.]. Бұл мақал Атымтайдың аузымен Балзияға қарата айтылады. Ел басына күн туған, халықтың мал-мүлкі талан-таражға түсіп жатқан қиын-қыстау заманда туған жерін тастап, басқа елге ауып кетуге мәжбүр болған елді бастап бара жатқан Балзияның өзінің сүйген жары Атымтайдан естігені. Атымтайдың айтайын деген бар ойы осы бір мақалда беріліп тұр.

Мақал-мәтелдер бағалауыштық сипатқа ие болып тұрғанын байқаймыз. Жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдердің бойынан қазақ этносының болмысына тән наным-сенімдерді, дүниетаным ерекшеліктерін байқаймыз. Халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған үлгі-өнегелері халықтық ұлттық танымнан көрініс табады. Жалпы, қаламгерлердің халық тіл байлығын жетік меңгергенін

байқатуда, кейіпкерлерінің тілдік ерекшелігін аңғартуда мақал-мәтелдердің атқаратын қызметі зор. С. Жүнісов те кейіпкерлерінің ішкі жан-дүниесін беруде, адамгершілік қасиеттерін аша түсуде мақал-мәтелдерді ұтымды жұмсайды.

2. С. Жүнісовтің драмалық шығармаларында халық ұғымында қалыптасқан ұлттық мақал-мәтелдермен қоса орыс тілінің калька жолымен қосылған мақал-мәтелдерін де кездестіруге болады.

О р ы н б а с а р. Жок, дәлел жоқ. Сондықтан да орыс мақалымен айтқанда: «Не пойман — не вор» — «ұсталмаған ұры емес!» [3, 61 б.], «Парақорсың, жоспарды орындамайсың» деп айықтырғыштың бастығын кінәлап отырған Орынбасар Амировичтің дегенмен дәлелі жоқ. Кейіпкер мұны орыс мақалы арқылы жеткізеді.

3. С. Жүнісов мақал-мәтелдердің құрамындағы компоненттердің бірін басқа сөзбен, не мәндес сөзбен алмастырып қолданады. Мұндай авторлық қолданыстарға бірнеше мысал келтірейік. Мәселен, Одан да қайла жасамайсыз ба, «Заманың тұлкі болса, тазы боп іл» деп пе еді... [4, 66 б.]. Халық тіліндегі «Заманың тұлкі болса, тазы боп шал» деген мақалдың соңғы «шал» компоненті түсіріліп, оның орнына іл деп қолданылған. Төменде келтірілген мақалдардың да бір компоненттері өзгеріске ұшырап берілген: Енді «Өлі арыстаннан тірі тышқан мықты» демекші, баламның жамбасы жерге тимей жатып, артында қалған ошағына ойран салып отырған жоқ па?! [4, 66 б.]; Міне, осы арада халық мақалын айтуға болады: «Сырлы қасықтың сыры кетсе де, міні кетпейді» [4, 266 б.]. Халықтық қолданыста жоғарыдағы келтірілген

бұл мақал-мәтелдер төмендегідей түрде айтылады: «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық», «Сырлы қасықтың сыры кетсе де, сыны кетпейді». Кейіпкерлер тіліндегі жалпы-халықтық бұл мақал-мәтелдер олардың жан-дүниесіндегі күйзелісті, өмірге деген көзқарастарын байқатады.

4. С. Жүнісов драмаларында мақал-мәтелдер түгел айтылмай, ықшамдалып, кейде бір бөлігі түсіріліп қолданылады. Халық қолданысындағы «Қоянды қамыс өлтіреді, ерді намыс өлтіреді», «Жау жоқ деме жар астында, бөрі жоқ деме бөрік астында» мақалдары С. Жүнісов шығармаларында түгел айтылмай, қысқартылып беріледі: «Мен о жолы өлімнен қорыққам жоқ. »Ерді намыс өлтіреді» деп, намысқа өртеніп шыққанмын [3, 309 б.]; Әзірше мен берген атпен Сабалақ боп жүре тұрсайшы, жау жоқ деме жар астында [4, 27 б.]. Келтірілген мақал-мәтелдердің барлығы драмалық шығарманың ерекшелігіне сәйкес ықшамдалып берілген, олардың мазмұнына нұқсан келмеген, қайта шығармадағы жағдайға бейімделіп алынған және жалпы мазмұн тұтастығы сақталынған. Халықтық қолданыста олардың ауызекі тұлғасы өзгеріп қолданылуы жиі кездеседі. Өзгеріске ұшырағанда құрамдық бөлшектері кейде қысқарып, кейде кеңейіп отырады. Мақал-мәтелдерді өңдеп, өзгертіп жұмсау тәсілі барлық қаламгерлерде кездеседі. Мақал-мәтелдерді көркемдік мақсатта өңдеп пайдаланудың бірнеше жолдары болады.

Сөзімізді түйіндейтін болсақ, драмалық шығармаларында С. Жүнісов халықтық мақал-мәтелдерді кейіпкерлердің сөйлеу тілінде кейіпкерлердің бейнесін нақтылауда жұмсап, оларды тілдік амалдың бірі ретінде қолданған.

Әдебиеттер:

1. Қайдар, Ә. Халық даналығы. — Алматы: Толғанай, 2004. — 560 б.
2. Қайдар, Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. — Алматы, 1991. — 208 б.
3. Жүнісов, С. Көп томдық шығармалар жинағы. II том. Пьесалар. — Алматы: Қазығұрт, 2005. — 416 б.
4. Жүнісов, С. Көп томдық шығармалар жинағы. I том. Пьесалар. — Алматы: Қазығұрт, 2005. — 384 б.

Тіл — мәтіндік дүниенің базисі және мазмұны

Жумақанова Улпан Серикхановна;
Жуматова Гүлзат Мухаметқаримовна
Караганды мемлекеттік техникалық университеті

Барлық адамзаттық дүние ол тілмен байланысты, ал барлық тілдік дүние адамзатпен байланысты. Осылай өткен ғасырдың аралығындағы тілдік білімнің революциялық дамуын сипаттауға болады. Барлық ғылымдар тіл мәселесіне талдау жасайды. Философия ғылымында Расселдің логикалық атомизм, аналитикалық философия, Венский кружок.

Тілдік проблематика, тіл — әлеуметтану ғылымы үшін қоғамның фундаменталды құрылымы ретінде, психология ғылымы, психиканың қалыптасуын (онтогенетикалық және филогенетикалық), тілдік процесспен байланыстырады, эт-

нология және антропология — лингвистикалық әдістерді алғашқы қауымдық дәуірдегі адамдар туралы мифтерді және туысқандық, тұқымқуалаушылық мәселесін талдауда тиімді деп санайды, тарих ғылымы этимологиялық, семантикалық, морфологиялық, семиотикалық әдістерді тарихи феномендерді талдауда кеңінен қолданады. Негізінде лингвистика пайда болуы, құрылымына байланысты дәстүрлі көзқарастарды өзгертіп тіл мәселесі аясында фундаменталдық жаңалықтар ашып, белсенді дами бастайды.

XX ғасырдың басында Швейцария және Францияда Фердинанд де Соссюр негізін қалаған лингвистикалық —

философиялық мектеп пайда болады. Аталған мектеп кейіннен структурализм деп аталды. Структурализм өзінің зерттеу объектін өзіндік тілді зерттеуден бастап, кең ауқымды философиялық және әлеуметтік — гуманитарлық ағымға айналады. Соссюр Пирстін семиотика іліміне ұқсас Семиология деп өзінің ілімін атайды, семиологияның да пәні — белгілер болып табылады. Тіл дамытушылар семиотиканы лингвистика ғылымының бір бөлігі ретінде қарастырса, структуралистер, керісінше лингвистиканы семиотиканың бір бөлігі ретінде қарастырады. Егер лингвистика табиғи тілді зерттеумен айналысса, ал семиотика — барлық таңбалық жүйені зерттейді. Соссюр үшін «Тіл — идеяларды сипаттайтын белгілер жүйесі» оны мәтінмен есту кемістігі бар адамдар әліппесімен, символдық дәстүрлермен, әскери сигналдармен салыстыруға болады. «Белгілер жүйесі» анықтамасы ретінде тілді анықтау лингвистика және тіл философиясы үшін революциялық жаңалық болып табылады. Осыған дейін тілді тек «адамзаттық қарым — қатынасқа түсу» құралы ретінде ғана қараса. Мұндай анықтамалар бұрын және қазіргі таңда да жазылған әдебиеттерде де кездеседі. Көбіне оны «белгілер жүйесі, адамдардың қарым — қатынасқа түсу құралы» ретінде қарастырады, ешқандай екі ұғымның айырмашылығын анықтамай. Аталған екі ұғымның анықтамасының қағидалы айырмашылығы [1]. Біріншіден, тіл «адамзаттың қарым — қатынасқа түсу құралы» ретінде анықтама берілсе, ол толығымен адамдардың құзыреттілігі болып, сондай — ақ адамдардың әрекеттілігінің қайнар көзі, адамдардың білімі болып табылады. Ал тіл «белгілер жүйесі» ретінде анықтама берілсе, тілді адамның тәуелділігінен босатады, тілді «сверхчеловеческое» түсінігі ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Сонымен Соссюр тілдің «адамнан жоғары» статусын анықтауға тырысып, бірінші естігенде құлаққа ерсі естілетін ой айтады. «Субъект тілді басқармайды, тіл субъектіні басқарады», яғни адам тілді емес, тіл адамды иелендіреді. Аталған ой мынаны білдіреді: индивид, жеке адам, жеке тұлға, ұлттық және этникалық әлеуметтік топтар немесе ұрпақтар үшін тіл ерте заманнан бастап болған дүние, оларға дейін дамып жетілген деп сипаттайды.

Ешкімде, не индивид, не адамдардың ұрпақтары тілді басынан, түп негізінен бастап жасамайды, олар тек дайын «тілдік жүйені» табады және қабылдайды. Адамзат тілді біріншіден меңгереді, талдайды, оқиды, содан кейін ғана аталған тілдік жүйеге өзгерістер енгізуге мүмкіндік алады. Тіл адамзат тарапынан бақылаудан құтылады, керісінше, тіл өзінің нормалары мен ережелерін адамдарға қояды. Осыған дейін адамзат «тілдің қожайыны» болуға тырысып, тілдің өзінің қалауы бойынша қалыптастыруға тырысса, аталған процесске дейін адамзат тіл арқылы өзі қалыптасады, сондықтан тілдің қойған парадигмасы аясында ғана «жасап шығарушы», тек мұндай жағдайдан шығып өзінің теория қалыптастыру «аномальді» гениальный индивид қана жасауға мүмкіндік алуы мүмкін.

Тілдің «жоғары адамдық» статусын З. Фрейд өзінше санасыздық теориясында түсіндіруге тырысады. З. Фрейд адамзат менталитетін Айсбергке теңейді, тек жоғары

жағын саналы әрекетімен байланыстырып, ал негізгі, жасырын, саналы талдаудан тыс бөлігін — санасыздық бөлігі деп атайды. Саналы бөлігі емес, санасыздық бөлігі — адамның іс — әрекетін, қалауын, шешімін және таңдауын анықтайды деп қарастырады З. Фрейд. З. Фрейд санасыздық мәнінің сипатын инстинкт пен либидо деп санаса, постфрейд өкілдері (Лакан, Деррида, Делез, Гваттари) санасыздық әрекеттің таза және айқын көрініс — тілде деп санайды. Тілді жоғары адамдық статусын философ және лингвистер талдай келе, мұндай түсінік адамзаттың даму тарихы бойында жоғары тылсым күшпен теңестірілген. Адамдар тілді әрқашан жоғары тылсым күштің жасағаны деп ұлықтап отырған. Сәйкесінше, тілге сакралді, және лингвистикалық дүние ретінде қараған [2].

Екіншіден, тілді «белгілер жүйесі» ретінде қарастыру тілдің пайда болуының екінші бір қырынан, жаңаша түсінуге мүмкіндік береді. Егер белгілер тілдің пайда болуымен байланыстырылса, онда оның қайнар көзін сөйлеу және фонетикалық жүйеден емес, белгілердің пайда болу тарихынан іздеген жөн. Белгі ол тілдің жоғары бірлігі болып табылады. Әдетте «тілді» дәстүрлі «табиғи тілден» адамдардың сөйлесу мәнері ретінде түсінеді. Белгілерді «тілге дейінгі» стадиясында сигнал, ым — ишара, адамдардың дене мүшелерімен қозғалуымен сипаттаған. Дыбыстар алғашында сөз, сөйлем ретінде емес, тек белгі — сигналдар ретінде көрінеді. Табиғатты зерттеу қорытындысы символды — белгінің негізгі формасы ретінде сипаттап жаңалық ашты. Белгі — символдың мағынасы сол ол өз — өзін көрсетпейді, керісінше басқаны. Өзін — өзі көрсететін символ — символ болып табылмайды. Символдың сипаттамасы кең ауқымды, шексіз, кез — келген затты немен болса да байланыстыра береді. Міне әлемді символикалық қабылдаудың байлығы да осында! Ерікті символдың сипаттап тұрған затпен және оны түйіндеуімен байланысы бір мағынаның пайда болу процессі болып табылады. Сондықтан ол мәдениеттің, мәдени өндірістің өмір сүруінің негізі болып табылады. Мәдениет — мән — мағынаның өндіріс процессі. Сондықтан тілдің дамуы тек ауызша сөйлеу мәнерімен ғана емес, символдық әрекет арқылы мән — мағына, ойдың пайда болуына ықпал ететін маңызды фактор болып табылады [3].

Осы мәселемен қатар, лингвистика және семиотика ғылымында мәтіндік мәселесі алдыңғы қатарға қойылады. Мәтін — адамзаттың онтологиялық реалдылығы болып табылады. Барлығы мәтін болады, «мәтіннен тыс ештеңе болмайды» (Деррида). Мәдениет те, табиғатта, болмыс, құдай да әлемде — мәтін болып табылады. Мәтіндік идеясы тек лингвистика мен семиотикада ғана емес, философия мен мәдениеттануда да революциялық сипатқа ие.

Атақты философ А. Фета тіл мен ойдың тығыз байланысын мына бір сөзінде байқатады: «Мен айтар сөзімді ұмыттым, мен не айтқым келіп еді», яғни бұл жерде адамдар өз ойын, сөз, тіл арқылы жеткізетінін, маңызды орынға ие екеніне көз жеткіземіз. Тілсіз ой — тұманды, анықталмаған, мағынасыз дүние сынды. Ой әрқашан мазмұнын өзгертіп отырады, тіл сол ойды тек сипаттап

қана қоймай, оны ашуға мүмкіндік береді. Бұл жай ғана мазмұнды құрай ғана емес, ойды жүзеге асыру процесі. Міне ой мен тілдің тығыз байланысы осында, олар бір — бірінен ажырамас дүние.

Осы концепция тіл мәнін түбегейлі қарастыруды талап етті. Егер бұрын лингвистер тіл мәнін «тірі» ауызекі сөз деп түсіндіретін сөз деп қабылдаса, онда қазыр тіл белгілер жүйесі деп алынатын заманда, тілдің мәні және тілдің негізі

элементі сөзде емес белгіде қарастырылады. Бізді тек белгілер ғана қоршайды. Адам өзі өмір бойы ұғумен өтетін белгілер әлемінде өмір сүріп келеді. Адам өзі де белгілік жәндік — өзі белгілер қалыптастыратын (әлемді сипаттайтын), және оларды ұғына алатын белгілер әлемінде тұратын жәндік. Тарихи тұрғыда белгінің қалыптасу әдісі жазба болып табылады, және ол сөздің, ауыз екі сөздің жай ғана белгіленуі емес адамның өзінің әрекетінің мәнді формасы.

Әдебиеттер:

1. Де Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. — М.: 1974. — 131 б.
2. Фрейд З. Психоанализ. 2003. — 14 б.
3. Карабаева А. Г. «Проблема языка в философской герменевтике» Вестник КазНУ 2004. № 1, — 18–21 б.
4. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. — Алматы: Санат, 1993. — 296 б.
5. Әлемдік философиялық мұра — Батыс философиясы «Жазушы» баспасы, — Алматы: 2009. — 13 б.

Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің оңтайлы параметрлерін анықтау үшін заманауи математикалық әдістерді пайдалану

Кабикенов Сапар Жомартұлы, техникалық ғылымдар кандидаты, доцент;
Жаркенов Нұрсұлтан Балғаұлы, докторант, ғылымдар магистрі;
Есбосынов Қайратбек Төлеуұлы, докторант, ғылымдар магистрі
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қазіргі уақыттағы техника мен технологияның дамуының басты бағыттарының бірі кешенді автоматтандыру, соның ішінде жобалық қызметтерді автоматтандыру, машиналардың құрылысын, технологиялық жабдықтау құралдарын жобалау және прогрессивті технологиялық үдерістерді жасау кезіндегі іргелік және арнайы пәндердің ақпараттық технологиялары мен білімдерін кеңінен қолдану болып табылады [1].

Техникалық ғылымдардағы математика тілі — оларды жазудың, қолданудың және дамытудың негіздерінің бірі.

XX ғасырдың ортасынан бастап адам қызметінің әртүрлі салаларында электронды-есептеуіш машиналарының дамуына байланысты математикалық әдістер кең қолдау тапты. ЭЕМ-нің кеңінен қолданылуына байланысты математикалық модельдеу әдістері зерттеу қызметінің маңызды құралдарына айналды. Математикалық модельдерді жасау ғылымды математикаландырудың заманауи үдерісінің басты бағыты болып табылады. Мұндай бағыт түрлі тұжырымдамаларға негізделеді.

Ғылымның нақты саласының өзгешелігі математикалық модельдердің үлкен көптүрлілігін тудырады. Соған қарамастан, жаратылыстану облыстарының әрбіріндегі басым беталыстар ерекшеленуі мүмкін. Осыған байланысты нақты ғылымдарда, бәрінен бұрын табиғи ғылымдарда кеңінен таралған сақталу заңдарының идеологиясына негізделетін параметрлік детерменистік және стохастикалық модельдердің кең класын көрсетуге болады.

ЭЕМ-дегі модельдеу басқа да жалпығылымдық зерттеу әдістерімен, соның ішінде, эксперименттік әдістермен жү-

зеге асырылады. Математикалық модельдеу және онымен байланысқан компьютерлік эксперимент табиғи экспериментті жүргізу әртүрлі себептерге орай мүмкін болмаған немесе күрделенген жағдайда таптырмайтын әдіс. Бұл объектілерге тікелей эксперимент жүргізу күрделі немесе экономикалық жағынан тиімсіз, яки болмаса мүлде мүмкін болмайтын кезде сол объектілерді үйренуге мүмкіндік береді. Математикалық зерттеу кезінде абстракция мен идеализацияны қолданады.

Математикалық модель — қандайда бір құбылыстың немесе шын әлемнің объектісін математика, соның ішінде логика алгебрасы тілінде де жақындатып жазу. Математикалық модель математикалық элементтер жүйесі (сандар, ауыспалылар, теңдеулер, теңсіздіктер, матрицалар, графиктер және т.б.) түрінде және тапсырманы шешу үшін инженердің көзқарасы бойынша объектінің кейбір қасиеттерін дұрыс көрсететін олардың арасындағы қатынастар түрінде берілуі мүмкін [2].

Модельдеудің негізгі мақсаты — құбылыстарды, процестерді және объектілерді зерттеу және олардың болашақ бақылауларының нәтижелерін болжау. Бұл тәсіл қоршаған ортаны басқаруға мүмкіндік беретін ортаны тану әдісі.

1) Модельді құрастыру. Бұл кезеңде объект беріледі — табиғаттың құбылысы, құрылым, экономикалық жоспар, өндірістік үдеріс және т.б. Сонымен қатар, ереже бойынша, жағдайды дәл жазу күрделі. Құбылыстың негізгі ерекшеліктері мен олардың арасындағы байланыстар сапалы деңгейде анықталады.

2) Модель әкелетін математикалық тапсырмаларды шешу. Бұл кезеңде қажетті дәлдікпен және берілген уақыттың ішінде нәтижесі табылатын ЭЕМ-дегі тапсырмаларды шешудің алгоритмін және сандық әдістерін жазауға көп көңіл бөлінеді.

3) Математикалық модельден алынған салдарды интерпретациялау. Математика тіліндегі модельден алынған салдар осы салада қабылданған болуы керек.

4) Модельдің дұрыстығын тексеру. Эксперимент нәтижелері белгілі-бір дәлдіктегі шектегі моделдерден алынған теориялық салдармен келісетіні айқындалады.

5) Модельді түрлендіру. Бұл кезеңде дұрысырақ ақиқатты болуы үшін модельді күрделендіру немесе практикалық қолайлы шешімге келу үшін оны қарапайымдыландыру жүреді.

Математикалық модельдердің артықшылығы олардың дәл, абстракты және ақпаратты логикалық бірмәнді жеткізуінде болып табылады.

Дәлдікті бір ғана жолмен — эксперимент негізінде шын мәліметтермен салыстыру арқылы бағалайды. Математиканың символикалық логикасы арқылы пікірталастың дедуктивтік логикасы үшін маңызды элементтерді ғана шығаратыны үшін модельдер абстракты болады. Математикалық модельдердің кемшіліктері математикалық аппараттың күрделілігімен тұжырымдалады.

Технологиялық үдерістерді математикалық модельдеу негізгі екі кезеңнен тұрады:

1) технологиялық үдерістің математикалық жазбасы, яғни, оның математикалық моделін анықтау;

2) осы модельді электрондық-есептеу машинасында зерттеу.

Математикалық модельдер шешілетін мәселелердің сипаты бойынша қызметтік және құрылымдық деп бөлінеді. Біріншісінде құбылысты немесе объектіні сипаттайтын барлық шамалар сандық түрде көрсетіледі. Сонымен қатар, олардың бірі тәуелсіз ауыспалылар түрінде, ал біреулері осы шамалардан шығатын функциялар ретінде қарастырылады. Математикалық модель қарастырылып отырған шамалар арасындағы сандық тәуелділіктерді белгілейтін әр түрдегі

теңдеулер жүйелері (дифференциалдық, алгебралық, векторлық және т.б.) түрінде болады. Екінші жағдайда модель араларында белгілі-бір байланыстар болатын жеке бөліктерден тұратын күрделі объектінің құрылымын сипаттайды. Ереже бойынша, бұл байланыстар әрқашан да сандық өлшемге беріле бермейді. Мұндай модельдерді құрастыру үшін графтар теориясын қолданған қолайлы.

Бастапқы мәліметтердің және болжау нәтижелерінің сипаты бойынша модельдерді детерменистік және ықтималдық-статистикалық деп бөлуге болады. Модельдердің бірінші түрі белгілі, бірмәнді болжауларды алуға мүмкіндік береді. Модельдердің екінші түрі статистикалық ақпараттарға негізделеді, ал болжау олардың көмегімен алынған ықтималдық сипатта болады [3].

Ғылымның кез-келген саласындағы жіктелуі өте маңызды. Ол жинақталған тәжірибені жалпылауға және түсініктерді реттеуге мүмкіндік береді. Бұл мағынада математикалық модельдеуді де жоққа шығаруға болмайды. 1-кестеде жіктеудің әртүрлі белгілері бойынша математикалық модельдердің түрлері көрсетілген.

Тау-кен өндірісінің техникасы және технологияларын жетілдіру мен заманауи дамыту карьерлік автомобиль көліктерін ұйымдастыруды арттыру және оларды тиімді басқаруды талап етеді.

Өндірісті жедел басқарудың жаңа әдістерінің жылдам қолданылатын есептеуіш техникалардың, қолданбалы математиканың табысты дамуы карьерлік автомобиль көліктерін пайдаланумен жылжымалы құрамды жетілдірудегі мәселелерді шешу кезінде қолайлы жағдайлар жасайды. Соңғы жылдары карьерлік автомобиль көліктерінің мәселелерін шешу кезінде математикалық әдістерді қолданудың төрт негізгі бағыттары белгіленді:

1) сансыз факторларды есепке ала отыра оңтайлы параметрлерді таңдауға әсер ететін, еңбек сіңіруді керек қылатын күрделі жұмыстарды механикаландыру;

2) көлік үдерісінің оңтайлы параметрлерімен өндірістік элементтерін анықтау үшін статистикалық үлгісін жасау;

3) бөлек автошаруашылықтармен кен өндіру мекемелерінің және көлік шаруашылығы қызметінің карьердегі

1-кесте. Математикалық модельдердің жіктелуі

Жіктеу белгілері	Математикалық модельдердің түрлері
Иерархиялық деңгейге жатуы	1. Микродеңгей модельдері 2. Макродеңгей модельдері 3. Мета деңгей модельдері
Объектінің көрсетілетін қасиеттерінің сипаты	1. Құрылымдық 2. Қызметтік
Объектінің қасиетін көрсету тәсілі	1. Аналитикалық 2. Алгоритмдік 3. Имитациялық
Модельді алу тәсілі	1. Теориялық 2. Эмпирикалық
Объект қылығының ерекшеліктері	1. Детерминикалық 2. Ықтималдылық

автомобиль көліктерінің жұмыс көрсеткіштеріндегі кері кетушілікті талдау;

4) көлікті басқаруды автоматтандыру.

Күрделі есептерді шығару кезінде электронды-есептеуіш машиналарын пайдалану ең үлкен сандарға ықпал ететін факторларды енгізуге дәлдікті қажет ететін мүмкіншілік береді. Сонымен қатар, көп нұсқалы есептерді дәл шығару қарастырылып отырған нұсқалардың санымен анықталады. Егерде, мақсат қойғанда айнымалы шамалар саны n ескерілсе және олардың әрқайсысы N мәнін қабылдаса, онда нұсқалардың санын есептеуді қажет етеді

$$m = N^n. \quad (1)$$

Автокөліктердің мәселелерін зерттеу кезінде оңтайлы нұсқаларды талап ететін есептер пайда болып, оларды тез шығару керек болады. Бұл кезде жылдам қолданылатын электронды-есептеуіш машиналарын пайдалану қажет.

Автокөліктердің осындай есептеріне төмендегілер жатады:

— карьерлік автокөлік құралдарының оңтайлы құрылымдық параметрлерін белгілеу;

— ашық тау-кен жұмыстарын дамыту динамикасын есепке ала отырып, келешегі бар мамандандырылған карьерлік автокөліктердің қатарын негіздеу;

— карьердегі автокөліктердің жүк ағынын технологиялық бағыттар бойынша үлестіру (кенжар — жүкті ауыстырып тиейтін орын; кенжар — байыту фабрикасы және т.б.);

— белгілі-бір учаскелер, шоғырлар немесе карьерлер бойынша карьерлік автокөліктермен кен тасымалдау көлемін үлестіру;

— үлкен әрі ауыр жүктерді тасуға арналған карьерлік автокөліктерді тиімді пайдалануды қамтамасыз ету үшін жол қабатының құрылымын және карьерлік автожолдардың жамылғысының түрін таңдау;

— кен орындарын игеру динамикасында карьерлік автожолдардың жамылғысын сатылап күшейтудің оңтайлы жұмыс режимдерін және мерзімін анықтау.

Келтірілген есептер сызықтық және шаршылық бағдарламалау әдісімен шығарылады. Нақты көліктік үдерістердің үлгісін жасау қажеттілігімен байланысты кейбір кешенді есептер статистикалық үлгісін жасау әдісімен шығарылады (Монте-Карло әдісі). Оған төмендегілерді жатқызамыз:

— тиеу жұмыстары мен көлік жабдықтарының оңтайлы үйлесуін белгілеу;

— тау-кен көлік жабдықтарын жүктеудің оңтайлы нұсқаларын анықтау;

— уақыт бойынша нақты пайдалану жағдайларын есепке ала отырып карьерлік автокөліктердің жұмыс режимін зерттеу;

— кен массаларын ауыстырып тиеу және қабылдау орындарының магистральдық карьерлік автожолдардың оңтайлы өткізу мүмкіндіктерін анықтау;

— карьерлік автокөліктерді жөндеу және оларға техникалық қызмет көрсетудің оңтайлы жұмыс режимдерін табу;

— карьерлік автокөліктерді оңтайлы басқарудың мәселелерін зерттеу.

Карьерлік автокөліктердің мәселелерін шешу кезінде компьютерлік модельді қолдану өндірістік үдерістің тиісті ерекшеліктерінің (автокөлікті жобалау, көлікті карьерде пайдалану, карьерлік өзі аударғыш автокөліктерге техникалық қызмет көрсету және жөндеу) математикалық сипаттауын және логикалық мақсат қоюды талап етеді. Математикалық сипаттау стохастикалық үдерістің статистикалық сипаттамасын белгілейтін қарастырылып отырған факторлардың негізгі сандық өзара байланысын анықтайды және мәселенің негізгі математикалық тұжырымдамасын береді. Математикалық сипаттаумен қойылған міндеттердің мақсатына сай оларды шешу әдісімен жүзеге асыру алгоритмі таңдалынып алынады.

Карьерлік автокөлік құралдарының оңтайлы құрылымдық параметрлерімен көліктерді пайдаланудың тау-кен техникалық параметрлерін анықтау үшін көп-факторлы экономика-математикалық модель қолданылады, яғни экономикалық көзқарастан заманауи карьерлердің тау-кен техникалық жағдайларында үлкен әрі ауыр жүктерді тасуға арналған сериялы карьерлік автокөліктерді оңтайлы пайдалану өңірін анықтауға және келешекте ашық тау-кен жұмыстарының қазіргі жағдайымен даму динамикасын есепке ала отырып карьерлік автокөліктердің негізгі құрылымдық параметрлерін (жүк көтерімділігі, қозғалтқыштың қуаты, қозғалыс жылдамдығы, тартылу-динамикалық қасиеттері, кузовтың сыйымдылығы, тез бұрылу икемділігі және т.б.) оңтайландыруға мүмкіндік береді.

Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің саласындағы экономика-математикалық есептерді шығару әрбір бәсекелес нұсқаларға тиісті келтірілген шығындарды теңестіру түрімен нұсқалардың салыстырмалы тиімділігін бағалауға негізделген,

$$C_i + K_i E_n \rightarrow \min, \quad (2)$$

мұндағы C_i — жылдың пайдалану шығыстары (бір жылға есептегенде); K_i — нұсқалар бойынша күрделі шығындардың жиынтығы; E_n — күрделі салымның шаруашылық тиімділігін есептейтін коэффициент, 0,12—0,15-ке тең деп қабылдаймыз.

Сөзсіз дұрыс шешімді қамтамасыз ететін және қойылған міндеттерді шешу әдістері мен мақсатына сай келетін бағалау критерийін анықтамай экономика-математикалық модельді құрастыру, оны жүзеге асыру алгоритмін өңдеу және оңтайлы шешім қабылдау мүмкін емес.

Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің параметрлерін таңдау кезіндегі экономика-математикалық модельдеу үдерісінде күрделі шығындардың экономикалық тиімділігін анықтайтын Типтік әдістеменің негізгі ережелері ескерілуі керек. Негізінде, автокөліктерді пайдаланудың параметрлерін бөлек қарастырмай, карьерлерді қазудың технологиялық дәрежелерінің бір-бірімен байланысты жиынтығын қоса есептеген жөн.

Мақсат қою кезінде қазу, тасымалдау және үйінділерді құру сияқты технологиялық үдерістердің өзара байла-

нысын есепке ала отыра автокөліктерді пайдаланудың оңтайлы тау-кен техникалық параметрлерін анықтауды қарастырады. Осы жағдайға байланысты мәселені оңтайлы шешудің дұрыс критерийлері таңдап алынуы керек. Біздің жағдайымызда, жоғары дәрежеде баяндалған ережеге сай келетін оңтайландыру критерийі деп үйіндідегі кеннің 1 тонна салмағын қазу, тасымалдау және төсеу құнын атаймыз. Есептерді сатылап шығару кезінде оңтайландырудың дербес критерийлері таңдап алынуы мүмкін. Мысалы, тасымалдаудың жағдайына байланысты автокөліктерді пайдаланудың тау-кен техникалық параметрлерін анықтау үшін оңтайландыру критерийі деп кеннің 1 тонна салмағын тасымалдау құнын атаймыз. Мақсат қойғанда қарастырылып отырған оңтайландыру критерийінің негізгі мәні үйіндіге кеннің 1 тонна салмағын қазу, тасымалдау және төсеудің ең төмен деңгейлі шығын жағдайын қанағаттандыруы керек. Сонымен үш технологиялық үдеріс бойынша кеннің 1 тонна салмағын өндіруге кететін ең аз құн есептелінген нұсқа (немесе әртүрлі мақсат қоюдағы бірнеше нұсқалар) оңтайлы болып саналады [4].

Бір-бірімен байланысты үдерістердің технико-экономикалық көрсеткіштері автокөлік жұмысының тиімділігіне ықпалын тигізеді. Өз кезегінде, автомобиль көлігінің тиімділігі пайдаланудың тау-кен техникалық мақсатқа сай параметрлерін (тасымалдаудың ара-қашықтығы, қазу тереңдігі, кен салмағын көтеру биіктігі, еңкістігі, көлік жолының жағдайы және геометриялық параметрлері, тау жыныстарының физика-механикалық қасиеттері, көлікке жүк тиейтін экскаватордың технологиялық қатынасы, ка-

рьердегі қозғалыс үйінділерінің сұлбасы), олардың ішіндегі маңызды болып есептелінетін тасымалдау қашықтығын, қазу тереңдігін, кен салмағын көтеру биіктігін, тасып шығаратын жолдың бойлық еңісін және тасымалдаудың барлық ұзындығының сұлбасын анықтайды.

Бізге, жалпы алғанда, БелАЗ сыбайлас карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің қолданылып отырған карьерлердегі тасымалдаудың анықталған шарттарын сипаттайтын пайдалану параметрлерін анықтап және оны таңдауымыз қажет. Оңтайлы параметрлерді алу үшін қойылған мақсаттарды шешудің төмендегідей ретін қабылдаймыз:

1. Карьерлердегі (немесе белгілі-бір карьердегі) карьерлік өзі аударғыш автокөліктерді пайдаланудың нақты және келешегі бар тау-кен техникалық және технологиялық шарттарын талдау.

2. Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің жұмыс көрсеткіштері мен оларды ұтымды пайдаланудың шарттарын зерттеу.

3. Карьерлік өзі аударғыш автокөліктердің қолдану жабдықтарымен пайдалану шарттарын ескере отыра олардың жұмыс көрсеткіштері мен режимдерінің өзара байланысын және статистикалық заңдылықтарын белгілеу.

Математикалық модельдерді құрастырудың ерекшеліктерін тереңірек түсініп және алдыңғы материалдарды игеру үшін құрастыру, алынған нәтижелерді талдау және интерпретациялау мысалдарын келтіру керек.

Осы мәселелерді электронды-есептеуіш машиналары мен MathCAD бағдарламаларын пайдаланып есептеуге болады.

Әдебиеттер:

1. Шеров К. Т., Бузауова Т. М., Мусаев М. М., Ғылыми зерттеулер мен инновациялық қызметті жоспарлау және ұйымдастыру. Оқу құралы / Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2015. — 88 б.
2. Капустин Н. М., Васильев Г. Н. Автоматизация конструкторского и технологического проектирования // САПР, № 6, 1986.
3. Норенков И. П. Введение в автоматизированное проектирование технических устройств и систем. — М., 1980. — 309 с.
4. Васильев М. В., Сироткин З. Л., Смирнов В. П. Автомобильный транспорт карьеров. — М.: Недра, 1973. — 280 с.

Карьер көлігінің қазіргі заманғы жағдайы

Кабикенов Сапар Жомартұлы, техникалық ғылымдар кандидаты, доцент;

Жаркенов Нұрсұлтан Балғаұлы, докторант, ғылымдар магистрі;

Есбосынов Қайратбек Төлеуұлы, докторант, ғылымдар магистрі

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Әлемдік тау-кен өнеркәсібінің дамуының көзге түсерлік келешектегі анық тенденциясы ең жақсы экономикалық көрсеткіштерді қамтамасыз ететіндей, әзірлеудің ашық тәсіліне тұрақты бағдарлану болып есептелінеді. Оның үлесіне әлемдегі пайдалы қазбалар өнімдерінің жалпы көлемінің 73%-ға дейінгі көлемі кіреді (АҚШта — 83%, ТМД елдерінде — шамамен 70%) [3]. Ресейде ашық

жолмен 91% темір рудасы, 70%-дан артық түсті металл рудасы және 60% көмір өндіріледі. Егер де карьерлердің тереңдігі өскен сайын карьерлік көлікке жұмсалатын шығындар үлесі пайдалы қазба өндірісінің жалпы өзіндік құнында 55—60%-ға жететіндігін ескеретін болсақ, онда карьер көлігін дамыту және жетілдіру мәселесі ашық тау-кен шығару үшін негізгі мәселелердің бірі болып табы-

латындығы жайлы тезис толығымен анық болып ұсынылады.

Карьер көлігінің дамуын анықтайтын негізгі факторлар жүйелі түрде нашарлайтын кен шығарудың тау-кен-геологиялық және тау-кен техникалық шарттары болып табылады. Кен шығарудың ашық тәсілінің дамуы өндірісін байытуның өсуімен, тау-кен массасын тасымалдау күрделілігімен және арақашықтықтың, карьерлердің кеңістік өлшемдері мен тереңдігінің артуымен қатар жүреді. Бұл ретте анықтаушы болып карьерлердің тереңдік көрсеткіші болып табылады. ТМД елдерінің темір кенді карьерлердің 18-інің тереңдігі 200 м артық, ал 5-еуінің тереңдігі 300 м артық. Темір рудасында тау-кен массасын алу және өндірудің негізгі көлемі сала ішінде алдағы онжылдықта терең қабаттарды меңгеру жолымен жүзеге асырылатын болады. Осыған ұқсас даму бағыттары тау-кен қазу өнеркәсібінің басқа да салаларында да орынды. Шет елдерінде терең карьерлер, негізінен түсті металл рудаларының кен орындарын әзірлейтін кәсіпорындармен ұсынылған. Бұлар Бингхем, Твин Бьютс, Беркли, Мишон, Сиеррита (АҚШ), Чукикамата (Чили), Эндако (Канада), Антик (Швеция), Токвепала (Перу), Эрцберг (Австрия) және т.б. Бұл карьерлерің жобалық тереңдіктері 250–300 м артады, ал Токвепала, Сиеррита және Палабора карьерлері 500–550 м тереңдікке дейін өндірілетін болады.

Карьерлердің тереңдіктері өскен кезде әртүрлі факторлардың көлік жұмысының көрсеткіштеріне әсер етуін талдауға берілмей-ақ, тау-кен жұмыстарының 100 метрге төмендеуі кезінде көлік құралдарының өнімділігінің төмендеуінің болжалды шамаларын келтірейік: автотүсіргілер үшін мұндай төмендеу 25–39%, ал локомотив құрамалары үшін 8,5–20% құрайды.

Ашық тау-кен жұмыстарына толығымен, сондай-ақ карьер көлігіне де әдетте ТМД елдерінің нарықтық экономикаға ауысуымен байланысты дағдарысты құбылыстардың салдары келеңсіз әсер етеді. Тау-кен көлік жабдығының өнімділігінің динамикасы тек жағымсыз факторларға ғана емес, сонымен қоса, жағымды факторларға да тәуелді қалыптасатындығы анық. Бұл ретте жағымды факторлар ретінде, әдетте, техникалық ілгерілеумен байланысты факторлар түсіндіріледі. Кен шығару тереңдігі өскен сайын тау-кен массасын көлікпен тасымалдаудың техникалық-экономикалық көрсеткіштерінің төмендеуін толығымен орнын өтеуін қамтамасыз ету көптеген карьерлерде қазіргі уақытқа дейін қолдан келмей жатқанын атап кетуге тура келеді. Осыған байланысты көлік мәселесі терең карьерлерді әзірлеу кезіндегі маңызды мәселелерінің бірі болып келді және солай қала береді.

Карьерлер жүйесіндегі карьер көлігінің жұмысының көрсеткіштері динамикасының ТМД елдері үшін нарықтық экономикаға көшу кезінде анықталынған кейбір ортақ ерекшеліктері көбіне уақытша сипатқа ие немесе бір мәнді болып келеді (яғни, кездейсоқ және қандай-да бір ортақ ілгерістерді білдірмейді). Сонымен қоса, олардың ішінде өте көрнекі және тұрақтылары да бар. Осылай, 1991–2003 жж. қаржы қиындықтары мен өндіріс көлемдерінің әжеп-теуір қысқаруына қарамастан, темір рудалы карьерлерде

мықты тау-кен көлік жабдығын қолданудың салыстырмалы салмағын арттыру келешегі сақталып қалған [2].

Тау-кен көлік жабдығының бірлік қуатын арттыру келешегі Украина мен Қазақстанның темір рудалы карьерлерінде де орынды. Сонымен, Соколов-Сарыбай тау-кен байыту өндірістік бірлестігінің карьерлерінде экскаватор шөмішінің сыйымдылығы 7,6-дан 8,2 м³ дейін (8%-ға), ал автотүсіргінің орташа жүк көтергіштілігі 90,3-тен 101,7 дейін (12,8%-ға) артты. Негізгі тау-кен көлік жабдықтың карьердегі өнімділігі 1990–1994 жж. 17–30%-ға төмендеді, бұл тау-кен жұмыстарының көлемінің төмендеуіне сәйкес келеді. 1994–1998 жылдары өнімділік тұрақталды. 1999–2002 жылдары барлық тау-кен көлік жабдығының өнімділігі әнді түрде артты, бұл негізгі түрде өндіріс көлемінің артуымен шартталынды [1].

Технологиялық карьер көлігінің негізгі түрлерінің қазіргі заманғы кезеңде жетілуінің және техникалық даму ілгерістеріне толығырақ тоқталайық.

Пайдалы қазбаларды ашық тәсілмен шығару кезінде технологиялық көліктің негізгі түрі автомобильді көлік болып қала береді. Ол барлық әлемде барлық тау-кен массасын шамамен 80%-ын тасымалдау кезінде қолданылады, соның ішінде АҚШ пен Канадада — 85%, Оңтүстік Америкада — 85%, Австралияда тіпті 100%, ал Оңтүстік Африкадан 90%-дан астам. Ресей мен ТМД елдерінде карьерлік автотүсіргінің салыстырмалы салмағы тау-кен шығарушы өнеркәсіптің барлық ішкі салаларын есепке алғанда 75%-ға жақындады және алдағы келешекте көмірді шығарудың ашық тәсілінің кеңеюінің арқасында өсетін болады [3]. СПМТИ (ТУ) мамандарымен өткізілген Ресейде ашық тау-кен жұмыстарының дамуын макро деңгейлі талдау тау-кен шығарушы өнеркәсіптің негізгі ішкі салалары бойынша тау-кен массасын тасымалдаудың келешекті болжамды көлемдерін анықтауға мүмкіндік берді. Осы деректерге сәйкес көмір саласында автотүсіргімен тасымалдау көлемдері 2000 ж. 399 млн т-дан 2005 жылы 481 млн т дейін, 2010 ж. 577 млн т және 2015 ж. 636 млн т дейін өсетін болады. Бұл ретте көлемдер түсті металлургия мен темір руда саласында тұрақты болып қалады және сәйкесінше 518 млн т және 478 млн т құрайды.

Ауыр жүкті автотүсіргіштерді құрудағы «революциялық кезең» толығымен аяқталынды деп есептелінеді. Бұл кезде тұтастырушы сызбалар өңделінген, негізгі түйіндер бойынша түбегейлі құрылымды-технологиялық шешімдер әртүрлі фирмалармен шығарылатын модельдер үшін бірдей. Карьер автотүсіргіштерінің әлемдік өндірісі эволюциялық жолмен келеді, оның негізгі сипаттары төмендегідей:

— жүк түсіргіштердің жүк көтергіштіктері бойынша типөлшемді

қатардың дифференциясы;

— энергетикалық шығындарды төмендету және қауіпсіздікті басқарудың,

сонымен қоса, тасымалданатын тау-кен массасының, жүк түсіргіштің жүйелерінің және түйіндердің жұмысының көрсеткіштері жайлы және т.б. ақпараттарды алуды қамтамасыз ететін борттық жүйелерін құру;

- базалық құрылымдардың ресурсының артуы;
- жүргізуші үшін қолайлы шарттар құру;
- көлік үрдісінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасы ету.

Кейбір мамандар карьерлік автомобильді көліктің өнімділігі мен тиімділігін арттыру, одан әрі дамыту жолдарының бірі терең карьерлерде пайдалану шарттарын қанағаттандыратын, мамандандырылған жылжымалы құрамды, көбінесе, құрама автокөлік құралдарын әзірлеу және құру болып табылады деп есептейді [4]. Қалғандары ашық тау-кен жұмыстарының дамуының қазіргі заманғы кезеңінде мұндай модельдерді құру объективті түрде қажетті емес және олардың қолдану салсын әжептеуір төмендетеді деп есептейді [6]. Пікірлердің осындай қалпына келуі — карьер көлігінің құралдарын әмбебаптылау (универсализация) мен мамандау жайлы мәңгі пікірталастардың бейнесі.

Мамандандырылған модельдерді құру жайлы, әсіресе олардың сериялы өндірісі жайлы шешім өлшенген және жан-жақты негізделген болуы керек екендігі ұсынылады.

Өткен ғасырдың 70-ші жылдарында БелАЗбен әзірленген типөлшемді қатарды қалыптастырудағы икемді

тәсілдің қажеттілігі оның тым дискретті болуынан болды. Типөлшемді қатардың кеңеюі ТМД елдерінің нарығында шетелдік фирмалармен өндірілген 90, 136 және 154 т. жүк көтергіштігі бар автотүсіргіштердің пайда болуымен байланысты. Күшті бәсекелестік шарттарында бұл тау-кен шығаратын кәсіпорындардың талаптарын көп деңгейде қанағаттандыру үшін «БелАЗ» БҚ-да жүк түсіргіштердің сәйкес модельдерін әзірлеуді талап етті. «БелАЗ» БҚ салыстырмалы қысқа мерзімде БелАЗ-7547, БелАЗ-7528, БелАЗ-7555, БелАЗ-75131 және БелАЗ-75306 автотүсіргіштердің жаңа модельдері, олардың жүк көтергіштік модификациялары сәйкесінше 36, 45, 55–65, 130 және 220 т, сонымен қоса, жүк көтергіштігі 36 және 280 т топсалы-біріккен жақтаулары бар күрделі үлгілері әзірленгенін атап кеткен жөн. Өнеркәсіпте 2010 жылға дейінгі келешекке жаңа техниканы құру, еңгізу және жетілдірудің жоспары әзірленген. Бұл ретте өндіріспен меңгерілетін модельдер карьер көлігінің құралдарының дамуының әлемдік ілгерісіне сәйкес келеді, олардың құрылымдарында сенімді агрегаттарды, түйіндер мен материалдарды жеткізетін ресейлік және шетелдік фирмалардың жетістіктері қолданылады [5].

Әдебиеттер:

1. Тарасов П. И. Предпосылки создания новых углубочных комплексов // Научно-техническое обеспечение горного производства: Сб. науч. тр./ИГД им. Кунаева, Казахстан. — Алматы, 2004. — Том 68. — С. 190–195.
2. Мельников Н. Н., Решетняк С. П. Перспективы решения научных проблем при отработке мощных глубоких карьеров // Горное дело: ИГД СО РАН. — Якутск, 1994. — С. 14–23.
3. Состояние и особенности развития горнодобывающего комплекса России. — Екатеринбург: ИГД УрО РАН. — 2003. — 428 с.
4. Карьерный автотранспорт: состояние и перспективы/Маринов П. Л., Кулешов А. А., Егоров А. Н., Зырянов И. В. — СПб: Наука, 2004. — 429 с.
5. Лель Ю. И. Теоретические основы выбора карьерного транспорта рудных карьеров. — Диссертация д-ра техн. наук/ИГД им. Скопинского. — М., 1978. — 421 с.
6. Яковлев В. Л., Бахтурин Ю. А., Столяров В. Ф. Некоторые перспективные направления исследований в области карьерного транспорта // Материалы международной научно-технической конференции по карьерному транспорту. — Екатеринбург, 2002. — С. 15–20.

Қазіргі қазақ романдарындағы модернистік поэтика стилі

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна, ф.ғ.к., доцент;

Амангельдина Мереке Сарсенбековна, г.ғ.м.;

Ақылжан Торғын Болатовна, магистрант

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Модернизм — өнер қайраткерлерінің әлемдік қақтығыстарға, адамзат дамуындағы дағдарыстарға деген көзқарастарын білдірді. Ең алдымен, «modern» сөзі «қазіргі (жаңа) кезең» деген мағынаны білдіреді. Оның екі мәндік мағынасы бар: біріншісі қазіргі кезең «қазіргі кезең талабына сай», екіншісі модернге, яғни модернизмге. Өз кезегінде «модерн» терминімен мәдени құбылыстардың

ауқымды тобы белгіленді. Тар мағынада, «модерн» ұғымы деп XIX ғ. — XX ғ. басындағы көркем-әдебиеттік қозғалыс түсінілді. Ал кең мағынада «модерн» ұғымы Жаңа заман (Modernity) деп аталған белгілі бір дәуірге сәйкес келген тарихи кезеңді айқындайды. Осылайша, модернизм өзінің теориясында адам абсолюттік білімге жетеді және жүзеге асырады дегенді атап көрсетті. Осы жерде бұл қағида

Жаңа Заманнан бұрын пайда болды, және де аталған қағида теориялық және практикалық қолданысқа толық енген деген факторды естен шығармауымыз қажет.

Модернге дейінге әлем өзін қозғалысы шамалы, тұрақты, ғасырдан мәңгілікке дейін орныққан ғаламдық тәртіп есебінде ұсынады. Онда, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа, пәлендей ештеңе өзгере қоймайды. Қандай да бір өзгерістер әлеуметтік апат деп қабылданды, жаңашылдық неге апарып соғары белгісіз, қалыптасқан тәртіпті бұзатын қауіпті жағдай деп қарастырылды. Модернизм (капитализм), Маркс айтқандай дүниенің бәрі қозғалысқа түседі, өзгермелі болады. Адамдар үйреншікті мекендерін тастап, тәуір тірлік іздеп кетеді. Бұл жаңалықтар адамдардың әлеуметтік және эмпирикалық тәжірибесін, сезімдері мен дүниетанымын түбегейлі түрде өзгеріске түсіреді. Көптеген зерттеушілер тілге тиек ететін Маршалл Берман анықтағандай «Модерн болу дегеніміз билікті, өсуді, біздің өзіміздің және әлемнің өзгерісін уағда ететін, қолда барымыздың бәрін қиратуға қауіп төндіретін қоршауда қалу деген сөз. Модерндік қоршаулар мен тәжірибелер жағрапия мен этникалықтың, тап пен ұлттың, дін мен идеологияның барлық шекараларын бұзып өтеді; бұл тұрғыда модернисті бүкіл адамзатты біріктіреді деп айтуға болады. Бірақ бұл оғаш бірігу, бөлінгендіктің бірлігі; ол бізді тұрақты дезинтеграция мен жаңаланудың, күресу мен қарама-қарсылықтың, екіұдайылық пен азаптың иіріміне тартып алады. Модерн болу дегеніміз ғаламның бір бөлігі болу деген сөз» [1, 42].

Белгілі әдебиет теоретигі М. Н. Эпштейн «модерн» деген екі үлкен айырмашылығы бар ұғымды ажыратып берді.

«Олар: 1) модернистік орта ғасырдан бастау алып немесе («modernity») немесе орыс терминологиясымен сәйкес «жаңа уақыт») қайта өрлеу (ренессанс) дәуірінен басталып, XX ғасырдың ортасына дейін жалғасқан, жарты мыңжылдықты қамтыған бүкіл әлем тарихындағы үлкен дәуір;

2) модернизм («modernism») — модерн дәуірін аяқтайтын жарты ғасыр өмір сүрген XIX ғасырдың аяғына дейін жалғасқан немесе бірінші дүниежүзілік соғыстан 1950—1960 жылдарға дейін созылған, белгілі бір мәдени кезең», — деп атап көрсетті [2, 472].

Модернді тарихи жоба деп қарастыру көптеген мәселелерді шешуге көмектеседі және бұл ұғымның мағынасының көптігін көрсетеді. Сондай-ақ модернисті осылайша түсіну, модернистік тенденциялармен қатар антимодернистік түсініктердің бар екенін де білдіреді. Мысалы, Жаңа Заманда модернистік көзқарас үстем болған тұста де Сад, Ницше, Джойс т.б. фигураларды өмірге әкелді.

Модернизм жеке тұлға санасын рухани ауытқулармен байланыста қарады. Модернистер әлемдік деңгейдегі қоғамдық қайшылықтар, санадағы қақтығыстар кезінде адам дүниенің мағынасыз екенін, өзінің фәнидегі жалғыздығын түсінеді деген пікірлерді алға тартты.

Бір сөзбен айтқанда, модернистің басты мақсаты — мәдениетті «модернизациялау», яғни «жетілдіру». XX ғасырдың басындағы авангардистік ағымдардың

манифестерін оқып қарасаңыз, барлығының да мәдениетті жетілдіру проблемасын көтергенін байқар едіңіз.

Мұндай үдеріс әсіресе, Ә.Кекілбаев, Т.Әбдіков, О.Бөкей, А.Сүлейменов, Қ.Ысқақов, А.Нұрманов, М.Мағауиндердің стильдік бағдарына тән еді. Кезінде американдық психолог және философ У.Джеймстің «Психологияның ғылыми негіздері» (1890) атты еңбегінде тиянақталған «сана ағымы» тұжырымдамасы классикалық реализмдегі кейіпкерлердің белгілі бір рухани-психологиялық күйін бейнелеуге қолданатын ішкі монологынан біршама өзгешелектері бар. Реалистердің көпшілігі қолданған ішкі монолог бойынша ой заттық-құбылыстық фактыға негізделді. Модернистерге дейінгі әдебиетте көркемдік ойлау сананың ақиқат болмысқа деген рефлексиясы ретінде түсініліп келсе, сана ағымы ақиқат әлемнен қол үзуге дейін барды.

Реалистер ішкі монолог арқылы көркем туындыға психологизмнің қою бояуларын дарыта алғанын ешкім жоққа шығармайды. Ал модернистер қолданған сана ағымы шетін ситуацияларды таңдамай-ақ, шығармадағы уақыт пен кеңістіктегі еркіндік арқылы жүзеге асады. Яғни классикалық реализм үлгісіндегі әрекет пен сезім бірлігі қатаң сақтала бермей, ой тасқыны сюжет логикасына тым тәуелденбей, кейде фабуладан тыс та жасай береді.

Адам сезімдері мен ойларын санадағы жаңғырықтармен бейнелеу, кейіпкерлер мен реалды өмір ағыстарын шектеулі, тіпті механикалық қатынастарға құру, өмірдің бір-бірімен қатыссыз көріністерін сана арқылы жандандыру қазақ прозасында да өзіндік сипаттарымен танылып отырды. Ой тасқынына ерік беру көбінесе көлемдірек жанрларды қажетсінді.

Қазіргі қазақ прозасында авторлық «меннің» берілу амалдары күрделене түсті. Қаламгерлердің шығармашылық ізденістеріндегі стильдік процестер түрлі бағыттарда жүріп жатты. Адам тұлғасын, адамзаттың бүгінгі рухани құндылықтарын безбендеуге келгенде бейнелеудің дәстүрлі принциптерімен қоса, альтернативті сарындардың да орын тебе бастағанын аңғару қиын емес.

Атап өтерлік жайт, бұл кезеңде әлемдік әдебиетте модернистік эстетиканың ықпалы аз болған жоқ. Мұндай ерекшелікті ұлттық прозамыздан да аңғарамыз. Зерттеуші Т.Есембеков: «Проблемалық ізденістердің нәтижесінде экспрессионизм, импрессионизм және экзистенциализмнің қазақ прозасына белгілі мөлшерде қатысы бар екені анықталып отыр. Бұлай деп айтуға теориялық та, практикалық та негіздер бар» [3,42], — деп жазады.

Осындай модернистік эстетиканың талаптарын ұстанған шығармалардың бірі — жазушы Алтай Асқардың романы «Туажат» дер едік. Автор романға «модерндік роман» деп жаңаша анықтама да берген. «Шындығында да бұл кітаптың жазылуы, құрылым-композициясы, оқиғаны өрбітуі ерекше дүние. Бас кейіпкер — Байбураның өмірге келуінің өзі кітап тақырыбы айтып тұрғандай «Туажат», оның мына дүниеге қажетсіз, өгей екенін бетіне қарғыстаңбасындай басып тұрады. Оқушыны романның ұзын — ырға уақиғасымен тез әрі қысқаша таныстырып өткен жөн шығар деп едім. Бірақ сонау алыс қалған жылдарда бо-

збалалар топ-тобымен киноға барып, фильм аяқталғанда қайталап айтып, талдап жататын. Сол әдетпен мына романға шолу жасауды ойға алғанда бұл істің оп-онай емес екенің аңғардым. Айтпақшы, кинофильм қайдан ойға

түсті? Бақсам, бұл кітап дап-дайын кинофильм екен. Кітап оқығандай емес, уақиғасы шым-шытырық, нағыз триллер, боевик көріп отырғандай әсерде қалады екенсің», — деген баға береді Д. Тұрантегі [44, 148].

Әдебиеттер:

1. Эпштейн М. Н., Постмодерн в русской литературе: Учеб. пособие для вузов. — Москва: Высш. шк., 2005.
2. Есембеков Т. Художественно-эстетическое значение драматизма в казахской прозе: Автореферат дисс-ии на соиск. ученой степени доктора филол. наук. Алматы, 1998.
3. Бердібаев Р. Қазақ романы. — Алматы Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1975.
4. Тұрантегі Д. «Туажат» романы хақында бірер сөз. // Жұлдыз, Алматы, 2012 ж. № 6.

Ұлы дала елінің ойындары

Камелхан Ернұр Қалмаханбетұлы, студенті;
 Экзеков Адлет Дулатұлы, студенті;
 Глушков Денис Васильевич, студенті;
 Сахаров Данил Анатольевич, студенті
 Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Ғылымның қай саласы болмасын өз тарихын терең зерттеп алмайынша алға баспайды. Демек, зерттеуді өз тарихынан бастау — ғылым жетістіктерін игерумен қатар, оның одан ары алға басуына үлкен мүмкіншіліктер туғызады. Дәл осы жағдай қазақ ұлт ойындарының даму тарихына да қатынасы болса керек. Халықтың ұлттық және спорттық ойындарының да өзіндік тарихи даму жолдары, қалыптасу кезендері, тәрбиелік маңызы халықтың саяси әлеуметтік-экономикалық дамуының негізінде болды. Кеңес дәуірі кезіндегі ғалымдардың дәлелдеуі бойынша күні бүгінгі бізге жеткен ұлт ойындарының қалыптасу кезеңі сонау адамзат баласының жаратылған күнінен, демек Қазақстан жерінде қалыптасқан алғашқы қауымдық құрылыстан басталады.

Сонан бері біздерге жетіп, ойналып жүрген ұлт ойындарының ішіндегі әр түрлі құмалақ ойындары, бестас, асық ойындары, садақ ату, тағы басқалары шамамен алғанда 5000 жылдар бұрын ойналғандығы жайында ағылшын ғалымы Э. Маккей: «бұл ойындардың барлығы дерлік Азия елдерінде тайпалық одақтардың арасында тарағанға ұқсайды», — дейді. Сондай-ақ мұндай пікірлерді Венецияның саяхатшысы Марю Поло да қостайды. Ол өзінің Жетісу бойында болған сапарында көрген «Қызбөрі» ойыны да Қазақстан территориясындағы тайпалардың пайда болған кезінен яғни таптық қатынаспен бірге туғандығы жайлы ескертеді. Мәселен, Қазақстан жеріндегі алғашқы қауымдық құрылыста дамыған: аң аулау, таяқ жүгірту, садақ ату, қақпатас ойындары болды дедік.

Ұлы дала елінің текті ұрпағы қазақ халқы бала тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, балаларын ұлттық дәстүрі мен ойындарына, мәдениеті мен өнерге жастайынан баулып оң тәрбие бере білген.

Адамзат бойындағы түрлі қасиеттер, тектік (генетикалық) қорға ғана емес, оның тәрбиесінің нәтижесінде

сомдалып шығады. Тербиелеудің жолдары, әдіс-тәсілдері әрбір ұлттың наным-сеніміне, болмысты түсінуіне, дүниетанымына тікелей байланысты болады. «Ұлт тәрбиесі баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тастақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиісті ...тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуге міндетті» — деген болатын қазақтың ұлы ақыны, педагогика оқулығының авторы Мағжан Жұмабаев.

Аталмыш мақаламызда ұлы дала елінің ұлттық ойындарына кеңінен тоқталып өтеміз.

Тоғызқұмалақ — қазақтың ұлттық ойыны. М. Әуезов бастаған Абай өмірін зерттеушілер ақынның тоғызқұмалақты аса құмарта шебер ойнағанын жазады. Абайдың үзеңгілес жолдасы, ақындық жолда шәкірті болған Көкбай Жанатаев оның ән-күй, сауық-кештерімен қатар тоғызқұмалақ, дойбы ойындарын да демалыстың, көңіл көтерудің бір түрі санағанын айта келіп: «Тобықтыда бес-алты ойыншы шықты. Солар: Көрпембай, Құттықожа, Қуаттың Құдайбердісі, Нақыштың Смағұлы дегендер еді. Абай осыларды кезек-кезек алғызып, кейде бәрін бір уақытта жиып, көп күндер бас алмай ойнап жатады. Артынан ойын тарқап, әлгі кісілер қайтатын болғанда, дәулеті аз нашарларына соғымдық тай, тайынша, қой, киім сияқты нәрселер беріп қайтарады...» — деп жазды. Жидебайдағы осындай бір тоғызқұмалақ, дойбы жарысы туралы Қарауылдағы Абай музейінің бұрынғы шырақшысы Ниязбек Алдамжаров та «Жұлдыз» журналының 1992 жылғы 1 санында жарияланған материалдарында аса құнды мағлұматтар береді.

Абай төңірегіне ақын, әнші, күйші, әңгіме-ертегіші, сал-серілермен қатар тоғызқұмалақшы, дойбышылар да жиі жиналған. Ақын үшін тоғызқұмалақ шығармашылық шабыттан сәл тыныс алудың, көңіл бөлудің бір түрі си-

яқты. Ол тоғызқумалақты кім болса сонымен ойнамай, шебер ойыншыларды ғана таңдаған. Сол шеберлер ойынын жалпы жұрт қызықтайтын жүйелі жарысқа айналдыра білген. Ойын барысында әзіл-оспақ, әңгіме, бірқақпай жыр қақтығыстарында да ерік беріп, жиналған жұрт өнер-білім хақында, ел мен жер тарихына, ата шежіресіне байланысты біраз дерек алып қалатын болған. Ойынға қатысқандар үшін ресми болмаса да бәйге белгіленген. Оның шеберлерге арнайы жасатқан тоғызқумалақ жабдықтары әрқашан да сайлы тұрған.

Тобық тығу — аттан жығылса да, салттан жығылмаған қазақ халқындағы серттесіп ойнаудың бір түрі. Оны ересек адамдар да, жігіт пен қыз да ойнаған. Тобық тығып, бағалы сыйлыққа серттескен. Егер тобықты тауып бере алмай қалса, уәде бойынша келіскен нәрсесін беруі тиіс. Егер тауып берсе, оған келісілген затты береді. Бұрын мұндай ойындар ел арасында көп болған. Бұл ойын ұқыптылыққа, бірсөзділікке тәрбиелейді.

Яғни тобық ойыны — адамдардың уәдеге беріктігін, жауапкершілік сезімін, уәде-сертке адалдығын сынайтын ойындардың бірі. Ол көбінесе алыс-жақын адамдар өзара бас қосып, қой-қозы, лақ сойып ет жеп отырғанда ойналады. Онда тобық ойнауды ниет еткен адам өзімен дәмдес болып отырған біреуді ұнатып, оның адамгершілігі мен азаматтығын, уәде, сертте тұратын, тұрмайтындығын сынағысы келсе, әбден мұжылған тобыққа кейін айырбастап жібермес үшін белгі салып, беріп жатып: «бармағыңның астынан немесе алақаныңнан аламын, осыны айтқан жерімнен айтқан заматта алып бере алсаң, уәдеге беріктігің үшін бір ат немесе бір алтын сақина беремін, ал сен айтқан жерімнен алып бере алмасаң, не бересің?» деп отырған адамдардың алдында бәстесіп, серттеседі. Сөйтіп, өте елеусіз кезде немесе тосын кездескенде ойда жоқта тобығын сұрайды. Сонда тобықты алған адам тобықты айтқан жерінен алып берсе, тобық берген адам ұтылады, ал ол айтқан жерінен алып бере алмаса, тобық сақтаушы ұтылады.

Қысқасы, тобық ойыны өте сақ болуды керек етеді. Өйткені, қай уақытта, қай жерде болсын, тобықты сақтаған жақ оны бәс тігіскен кісіге көрсетуі қажет. Ешқайсысы жаңылмаса, ұмытпаса әрі сақ болса, ойын созыла береді, сөйтіп, бірін-бірі жаңылдырып, қапыда қалдырғанша ойын тоқталмайды. Кейбір ойын шарты бойынша, екінші

адам, сақтап жүрген жаннан тобықты араға жылдар салып үш мәрте ғана сұрауы керек. Егер, аманатқа алушы, сол сұраған сәттерде тобықты көрсететін болса, онда жеңгені. Керісінше көрсете алмай жоғалтып алса, не болмаса үйінде қалдырып кетсе, аманатқа қиянат жасаған болып жеңіліс табады.

Баяғыда әжелеріміз серттескен тобығын үнемі жанынан тастамай, бұрымы мен бірге өріп, сақтап жүрген екен. Тіпті тілінің астына салып сақтайтындар да болыпты.

Келесі сөз ететініміз ұлттық ойынымыз көкпар туралы болмақ:

Жазушы, этнограф ғалым, Акселеу Сейдімбектің: «Көкпар — бұл қазақтың ұлттық ойыны, төл мұрасы, ойынның ең мықтысы. Бұған жүректі жігіттер ғана қатысқан. Көкпар ата-бабаларымыздың асыл аманаты. Ол біз барда бізбен бірге мәңгі жасасып, бірге дамып отырады», — деп ой түйеді.

Жалпы, көкпар жаппай тарту, дода тарту деген екі түрге бөлінеді. Жаппай тартуда жеке адамдардың қол қайратын, тақым күшін, батылдығын, ептілігін толық көрсетуіне мүмкіндігі бар. Ойынға қатысушылардың жасына шектеу қойылмайды, жаппай тарту деп аталуы да сондықтан. Мұнда әркім лақты өзі иемденуге тырысады. Дода тартуда топтар сайысады. Көкпар ойынының екі мыңжылдық тарихын төрт кезеңге бөлу дұрыс: Бірінші кезең дәуіріміздің VI—XVIII ғасырлары аралығын қамтиды. Түрік қағанаты, Дешті Қыпшақ, Алтын Орда, Қазақ хандығының даму тұсы XIII ғасырға созылған көшпенділер спортының қалыптасу кезеңі.

Екінші кезеңі — Ресей империясының қарамағында бодан болған тұсымыздағы көкпардың дамуы. Толық XVIII—XIX ғасырлар мен XX ғасырдың басына дейінгі 217 жыл. Байтал түгіл бас қайғы болған заман. Үшінші кезең — Қазан төңкерісі болған 1917 жылдан. Бұл екі кезеңде көкпарды аты сақталғанмен, айтарлықтай дамыды деп айта алмаймыз. Ең соңғы, төртінші кезең — бұл Қазақстан тәуелсіздік алған 1991 жылдың 16 желтоқсанынан бүгінгі күнге дейінгі аралық. Ұлттық ойынымыздың жүлдызы жанып, айы оңынан туа бастаған кезеңі. Ұлттық ат спорты береке — бірліктің дәнекері, шеберліктің, шымырлықтың, салауатты өмір салтының мектебі екенін баса айтқанымыз дұрыс.

Әдебиеттер:

1. Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары «Қайнар», 1994. 3-бет.
2. Абай. Энциклопедия. Алматы: «Атамұра». — 1995.
3. Тәшенов Т. «Айкын» — газеті. Тобығымды тауып бер!.. 23.09.2015.
4. Әбілқасов Ғ. М., Хасен М. Ә. Қазақ мәдениеті. (ҚарМТУ) Қарағанды. — 2008.
5. Әбілқасов Ғ. М. Ұлттық тәрбие тағылымы. (ҚарМТУ) Қарағанды. — 2015.
6. Сәдібек Түгел. Көкпар. Егемен Қазақстан 23.10.2013ж.

Кеңістіктік-уақыттық флуктуациялар және олардың шашырау заңдары

Касымова Лайла Жумажановна, ж.ғ.м., аға оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Рентген сәулелерімен салыстырғанда нейтрондардың шашырауы бойынша эксперименттер реттелмеген жүйелердің динамикалық және кинетикалық қасиеттерін зерделеу үшін кеңінен қолданыс табады. Бұл жылулық немесе баяу нейтрондар толқынының энергиясы мен ұзындығының зерделенетін балқытпаның өзінің ұйытқу толқындарының энергиясымен және ұзындықтарымен тым күшті байланысумен байланысты. Сондықтан компьютерлік модельдеу мұндай эксперименттерде алынатын деректерді түсіндіретін күшті құралды білдіруі мүмкін [1] жұмыстарда көрсетілгендей, қатты сфералардың қарапайым модельдері балқытпа құрылымы туралы салмақты ақпаратты берді. Бұл жұмыстарда өзара әсерлесудің қарапайым потенциалдары қолданылған болса да, компьютерлік эксперименттердің ерекшеліктерін сипаттау үшін, шашырау эксперименттерін өңдеу кезінде пайдаланылатын, оларды жүзеге асырудың кейбір теориялық аспектілеріне тоқталу қажет.

γ кванттардан және рентгендік эксперименттерден ерекшелігінде, нейтрондар шашырауының γ және рентген сәулелері атомдар қабықшаларында шашыраған кезде ядроларда жүзеге асырылатын процесстерді байқаймыз. Сонымен бірге шашырау амплитудасы, біріншіден, оның толқын ұзындығының ядро өлшемдерімен ортақ өлшемсіздігінен изотропты болып қалады, екіншіден, шашырау бұрышына тәуелді болмайды. Нейтрондық сәулелердің шашырау процесі координаталар-импульстер фазалық кеңістігінде сәуле түсірілетін заттың күйімен анықталады. Ал ол өз кезегінде шашыратқыш ядролардың пішін үйлесіміне және олардың динамикасына тәуелді болады [2] жұмыста көрсетілгендей, эксперименттік бақыланатын сипаттама екі мәрте дифференциалдық қима болып табылады, ол төрт бөліктен тұрады немесе

$$\frac{d^2\sigma(k_n - k_\phi)}{d\Omega d\omega} = \left(\frac{\partial^2\sigma}{\partial\Omega d\omega}\right)_{\text{ког.}}^{\text{серп.}} + \left(\frac{\partial^2\sigma}{\partial\Omega d\omega}\right)_{\text{ког.}}^{\text{серп.емес}} + \left(\frac{\partial^2\sigma}{\partial\Omega d\omega}\right)_{\text{ког.емес}}^{\text{серп.}} + \left(\frac{\partial^2\sigma}{\partial\Omega d\omega}\right)_{\text{ког.емес}}^{\text{серп.емес}}$$

мұнда $d\Omega = 2\pi \sin\theta d\theta$, ω — зерттелетін балқытпа атомдары тербелісінің жиілігі. И.З. Фишер көрсеткендей, атомның жеке қозғалысы оның жақын атомдарының ұжымдық қозғалысымен корреляцияланады және тербеліс центрлері ретінде көршілермен түзілген потенциалдық шұңқырлардың қозғалысын білдіреді. Тәжірибе көрсеткендей, теориялық қарастыру үшін түсуші нейтронның толқындық векторларының бастапқы k_n және соңғы k_ϕ мәндерімен бір шашырау ак-

тісінің екі мәрте дифференциалдық қимасына өту ыңғайлы: $\frac{d^2\sigma}{d\Omega dE_\phi}(k_n \rightarrow k_\phi)$, мұнда $dE_\phi = E_n - E_\phi$ айырымына тең,

шығын энергиясы немесе бастапқы және соңғы энергияның айырымы.

Шашырау эксперименттерінде қабылдағыштық функциялары когерентті емес процеске жауап беретін $S_s(k, \omega)$ функциясы және когерентті процеске сәйкес келетін $S(k, \omega)$ болып табылады. Аз уақыт облысындағы $S_s(k, \omega)$ функциясы түрі бойынша идеал газдың сәйкес функциясына ұқсас болады, өйткені бұл жағдайларда атомды жүйемен өзара әсерлеспейтін деп санауға болады. Төмен жиілікті облыстарда ол ені диффузия константасына пропорционал Лоренц типті болады, өйткені шашырау оларға жеке атомдар қатысатын, диффузиялық процестермен анықталады. Бұл функция туралы ақпараттың бір бөлігі k^2 және температураға тәуелді болатын, бірақ олардағы потенциал аддитивті болғандықтан және олардың өзара әсерлесетін бөлшектерінің өзара жылдамдығына тәуелді болмайтындықтан, егер балқытпа қарапайымдар типіне жататын болса, бөлшек аралық өзара әсерлесу потенциалына тәуелді болмайтын, оның екінші моментін қарастыру кезінде алынуы мүмкін.

Когерентті шашырау функциясының тығыздық флуктуациясын сипаттайтыны белгілі және сондықтан әсіресе құрылымға қатысты, алдыңғыдан едәуір ақпараттырақ болу керектігі белгілі. [3] жұмыстар көрсеткендей, алайда, k толқындық вектордың шектелмеген өсуі кезінде интерференциялық эффектілер минимумға дейін келтірілуі мүмкін. Онда екі функция да сәйкес келеді. Бұл функцияның онда атом қозғалысы гидродинамикалық сипатта болатын, аз толқындық векторлар мен жиіліктер облысындағы тәртібі нәтижелі болып табылады. Онда тығыздық флуктуациялары екі құраушыға ыдырайды және бұл құраушылар энтропия флуктуациясы және қысым флуктуациясы болып табылады. Сонымен бірге энтропия флуктуация-сы тоқтатылған және $\omega = 0$ болғанда орталық шыңға $S(k, \omega)$ үлес қосады, ал бұл кезде қысым флуктуациясы таралады және нөлдік емес жиіліктерде максимум береді. Алайда, өкінішке орай, шашыраудың гидродинамикалық режимі бар эксперименттер жоқ. Қарапайым балқытпалардағы молекула-динамикалық экс-

перимент атомдардың $\lambda \approx 10 \text{ \AA}^{-1}$ толқындық векторларға дейінгі ұжымдық қозғалысын көрсетеді.

Шашыраған нейтрондық сәуле шығарудың интегралдық қарқындылығы құрылымдық факторға пропорционал, оның кіші бұрыштар облысындағы шамасы оның максимум мәнінен екі ретке кіші. Бұл экспериментті гидродинамикалық режимде қою қиындығының себебі болып табылады.

$S(k, \omega)$ функциясының екінші моменті қандай да бір дәрежеде (k, ω) кіші мәндері облысындағы $S(k, \omega)$ барлық құрылымын сипаттайды, соны-мен бірге мынаны байқау керек: ол энергияның таралу процесінің $k \approx 1,5 - 2,5 \text{ \AA}^{-1}$ болғанда $S(k)$ максимумының бар болуымен тежелетінін білдіретін, $S_s(k, \omega)$ функциясының ұқсас моментінен ерекшеленеді, моно-атомды балқытпа үшін $S_s(k, \omega)$ және $S(k, \omega)$ функциялары бір нейтронның шашырауының екі мәрте дифференциалдық қимасымен келесі формуламен тікелей байланысқан

$$\frac{d^2 \sigma}{d\Omega dE_\phi} = \frac{k_\phi \sigma_\beta}{Y_n k_n} \left[\sigma_{\text{ког}} S(k, \omega) + \sigma_{\text{ког.емес}} S_s(k, \omega) \right]$$

мұнда σ_β — шашыратушы атомның шекті көлденең қимасы, $\sigma_{\text{ког}}$ және $\sigma_{\text{ког.емес}}$ — сәйкесінше когерентті және когерентті емес шашыраудың шекті атомдық қималары. Когерентті емес шашыраудың көлденең қимасы тек кейбір элементтер үшін ғана айтарлықтай дәл анықталғанда, когерентті шашыраудың көлденең қимасы барлық атомдар мен олардың изотоптары үшін эксперименттік анықталғанын айту керек.

Физикалық табиғат бір заттар үшін $\sigma_{\text{ког}} \gg \sigma_{\text{ког.емес}}$, ал басқалар үшін $\sigma_{\text{ког}} \ll \sigma_{\text{ког.емес}}$ анықтайды. Ал бұл шашыраудың когерентті және когерентті емес режимін іске асыру үшін жүйені таңдау кезінде басқаруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. Gallego L. J., Rey C., Crimson M. J. A Monte Carlo simulation study of the disjoining pressure in thin fluid films sterically stabilized by terminally attached chains // Mol. Phys. — 1991. — V.74, № 2. — P.383–395.
2. Baumgartner A., Yoshimura Shigeyuki. Monte Carlo study of vesicles // Бусейкэнкю. — 1991. — V.57, N3. — P. 501.
3. Bari A., Das T., Joarder R.N/ Effective pair potential and thermodynamic of liquid transition metals Fe, Co and Ni // J. Non-Cryst. Solids. — 1991. — V.136, N1–2. — P. 173–180.

Қазақ билері

Құдайберген Арайлым, студенті
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Тарихымызда есімі алтын әріптермен жазылған бірегей тұлғалар аз емес. Біз қазір өмір сүріп жатқан жерде, қазақ халқының тәуелсіздігі үшін батырлар шайқасқан заманда өз даналығын, тайпа көсемдері, билеушілер, батырлар, билер, аңызшылар, қоғамдық және мемлекеттік қайраткерлер туралы айтпай кету мүмкін емес. Бұл мақалада бізге, яғни өскелең ұрпаққа саяси тағылымында, рухани азығында молынан дәріптеп кеткен жоқтығы биік тұлғалар қазақ билері жайлы сөз қозғаймын.

Би дегеніміз жай ғана қазы емес, осы құрметті лауазымға сайланған, өзінің бүкіл өмірінің мысалымен қазы болу құқығын дәлелдеген адам. Даналық, аңғарғыш ақыл, аналитикалық ойлау қабілеті, ата-бабалармен жинақталған заң білімдерінің жиынтығын иелену, тайпаның, рудың, ауылдың, қаланың, аймақтың, жүздің, бүкіл Ұлы даланың өмірінің дәстүр-салттық тәртібінің егжей-тегжейінде бағдарлану және міндетті түрде — жеке тұлғаның дақ түспеген моральдық-адамгершілік қасиеттерімен бірлескен шешендік өнердің жоғары деңгейі адамға таңдаулы би болу құқығын берген. Олар ғасырлар бойы тұтас халықты әділеттілікке, бірлікке, бірегейлікке талпындырудан жалықпады. Билер өзінің бір ғана сөзі арқылы небір шытырман дау-дамайды шешіп, ақылын айтуы арқылы ел есінде мәңгі қалған. Қазақ билері әділеттілігімен елге сыйлы болған үш биін айтпау кету мүмкін

емес. Әрине олар: Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би. Қазақ халқының есімі аңызға айналған бұл билері үш жүздің басын сақтап қалуға үлкен септігін тигізген. Яғни «Жеті Жарғы» заңдар жинағын жасаушылары болып табылады. Қазақтың үш биі Тәукені хан етіп көтеруге, үш жүздің руларын бір орталыққа бағындыруға, сөйтіп, бірегей қазақ хандығын нығайтуға, жоңғар шапқыншылығына қарсы бауырлас қазақ, қарақалпақ және өзбек халықтарының жауынгерлік одағын құруға, бағытталған шараларды жүзеге асыруға қатынасты. Төле би мен Орта жүздің аға биі Қазыбек Келдібекұлы, Кіші жүздің аға биі Әйтеке Бөйбекұлы бәрі Әз-Тәуке ханның бас кеңесшісі, ақылшысы болды. Төле би «Тәукенің Түркістан қаласын орталық етіп, үш жүз ұлыстарын бір орталыққа бағындыруға, сонымен қатар бірегей қазақ хандығын нығайтуға жоңғар ойрат шапқыншылықтарына қарсы бауырлас қазақ, қарақалпақ, қырғыз және өзбек халықтарының жауынгерлік одағын құруға бағытталған шараларын жүзеге асыруға қатынасады. Және де «Жеті Жарғы» заңдар жинағында әдет-ғұрып заңы туралы жазуда өз үлесін қосқан. «Жеті Жарғы» заңдар жинағында әдет-ғұрып дәстүрлерін бұзушыларға тыйым салуда елеулі еңбек атқарған. Төле бидің әкесі Әлібек би де өте шешен болғанын сөзге тиек етпей кету мүмкін емес. Әлібек бидің бізге танымал баласына, яғни Төле биге бір шыбық және көп шыбықты

сындыру тәсілі арқылы, ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды, «Саяқ жүрген таяқ жейді» демекші, бірлігі, ынтымағы жоқты жау да, дау да оп-оңай алады. Ел билеу үшін алдымен елді ауыз біршілікке, ынтымаққа шақыра біл, «Бақ қайда барасың дегенде, ынтымаққа барамын» дегенінің мәнісін түсіндіре білген. Орта жүз арғын тайпасының қаракесек руына кіретін болатқожа атасынан шыққан, Қаз дауысты Қазыбек би ел аузындағы әңгіме, аңыздар мен халық ауыз әдебиеті мен салт-дәстүр биден жеткен шешендік сөздер оның өз заманында білімді озық ойлы, әділ, көреген, батыл, ата жолы заңдарын мейлінше мол меңгергенін айқын аңғартады. Үш жүздің ішіндегі шешуі қиын, ең күрделі мәселелердің басы қасында жүріп, хандардың сенімді ақылшысы, халықтың ханға бергісіз биі болған, Қазыбек әр кез батыр жинап, ел шаппай, қылыш шауып, оқ атпай ақ ақылымен жол тауып, ел бірлігінің емшісі бола білген. Ал кіші жүз биі Әйтеке ресми түрде хан кеңесшісі болды. Ол орталықтандырылған біртұтас қазақ хандығын құру жолында белсене ат салысты. Төле және Қазыбек билермен бірге Тәуке ханнан Абылайға дейін қазақ мемлекеттігінің эстафетасын алып өткен секілді. Қазақ елінің үш жүзінің бірлікте, тату өмір сүруінің қамын ойлаған қамқоршы болды. Өзін дана, әділ би, аузы дуалы шешен, ішкі және халықаралық күрделі мәселелерді шешуде төреші, жоңғар

басқыншыларына табанды қарсылық көрсетуді ұйымдастыру жолында үлкен үлес қосқан озық ойлы қайраткер ретінде таныта білді.

Қазақ халқының мемлекеттік және қоғамдық қызметінің маңыздылығы тұрғысынан, шешендік өнерінің және поэтикалық шеберлігінің күші жағынан халықтың жадында мәңгілік сақталып қалды және сонымен қатар тек Қазақстанда ғана емес, сонымен бірге одан тыс шет жерлерде де танылды.

— Балам, мынаны сындырып көрші.

Төле буылған шыбықты олай-бұлай иіп сындыра алмайды.

— Енді сол шыбықты біртіндеп сындыршы? Төле ортасынан буылған шыбықты шешіп, біртіндеп пырт-пырт етіп оп-оңай сындыра береді. Әлібек би:

— Бұдан не түсіндің, балам? — дейді.

Сонда. Төле бала:

— Түсіндім, әке бұл мысалыңыздың мәнісі: ынтымағы, бірлігі мықты елді жау да, дау да ала алмайды. «Саяқ жүрген таяқ жейді» демекші, бірлігі, ынтымағы жоқты жау да, дау да оп-оңай алады дегеніңіз ғой.

— Бәрекелде, балам, дұрыс таптың. Ел билеу үшін алдымен елді ауызбірлікке, ынтымаққа шақыра біл. «Бақ қайда барасың дегенде, ынтымаққа барамын» дегенінің мәнісі осы, — депті.

Инклюзивті білім берудің шетелдік тәжірибесі

Кәмен Диана Қасымқызы, магистрант;

Абильдина Салтанат Қуатовна, доктор педагогических наук, профессор;

Шаушекова Баян Қырықбаевна, кандидат педагогических наук, доцент

Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова

Қазіргі таңда дүниежүзінің назарын аударып отырған мәселе ол — балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның және отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру болып табылады. Яғни, инклюзивті білім беру - ол баршаның сапалы білімге қол жетімділігін қамтамасыз етуге бағытталған білім беру жүйесін тарату процесінің бірі болып табылады.

Инклюзивті білім беру балалардың әр түрлі дене, психикалық, зияткерлік, мәдени-этникалық, тілдік және өзге де ерекшеліктеріне қарамастан, сапалы білім беру орта-

сына айрықша білім алу қажеттіліктері бар балаларды қосуды, барлық кедергілерді жоюды, олардың сапалы білім алуы үшін және олардың әлеуметтік бейімделуін, социумге кірігуін көздейтін оқыту түрі. Француз тілінен аударғанда «Инклюзив» сөзі-өзімді қосқанда ал, латын тілінен аударғанда -қосамын деген мағынаны білдіреді [1].

Н.В. Борисова, С.А. Прушинский және М. Перфильева инклюзивті білім берудің негізгі ұғым түсініктерін қарастырушы ғалымдар болып табылады. Осы ғалымдардың редакциялауымен жарық көрген «Инклюзивное образование: ключевые понятие» оқу құра-

лында ең негізгі ғылыми аппаратқа тоқтала отырып, ұғым түсініктердің мәнін ашты.

Инклюзивті білім беру мәселесі шет елдерде 1970 жылдан бастау алады, ал 90 жылдары АҚШ пен Еуропа өздерінің білім беру саясатына инклюзивті білім беру бағдарламасын толық енгізді. Біздің елімізде инклюзивті білім беру жүйесінің дамуы туралы ресми дерек «Қазақстан Республикасының Білім беруді дамытудың 2010—2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» көрсетілді.

Инклюзивті білім беруді дамыту ең алғаш АҚШ, Ұлыбритания, Дания, Испания, Финляндия, Германия, Италия және Австралия елдерінде білім беру саясатының жетекші бағдарына айналды. Жоғарыда аталған елдерде балалардың дамуы мен әлеуметтік бейімделуі үшін тиісті психологиялық-педагогикалық жағдай жасалған жалпы білім беру ұйымдарында психикалық және дене бұзылыстары бар, дамуында артта қалушылығы бар балалар қалыпты дамыған құрдастарымен бірге табысты білім алуда. Инклюзивті білім берудің халықаралық тәжірибесін қарастырсақ, 1991 жылдан бастап Ресейде «Мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау» жобасын іске асыру басталды. Жобаның нәтижесінде он бір аймақта мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялап оқытудың экспериментальды алаңдары құрылды [2]. Бұл елде мүгедек балаларды оқытудың инклюзивті білім беруден басқа да нұсқалары бар: арнайы мектептер мен интернаттар, коррекциялық мектептер, интернат-үйлер, үйден оқыту және қашықтықтан оқыту.

Швецияда ерекше қажеттілікке мұқтаж балалар қарапайым сыныптарға орналастырылған және юалалар онда қажетті қолдау алуда. Әр сыныпта арнайы педагогтың немесе ассистенттің көмегі және көмекші арнаулы құралдарды қолдану арқылы білім беріледі.

Есту, көру қабілеттері бұзылған, ойлауында артта қалушылығы бар балалар ауытқулары бойынша бөлінген арнайы мектептерде білім алады және онда 21—23 жасқа дейін оқи алады. Арнайы мектептер қазір жалпы білім беретін мектептегі сыныптарға кірістірілген балаларды қолдау ресурстарының орталығы болып табылады. Ойлауы артта қалған балаларға арналған арнайы мектептер жалпы білім беретін мектептердің ғимараттарына сыныптарды біріктіру жолымен орналасқан [2].

Америка Құрама Штаттарын қарастырсақ, мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту жалпы және арнайы оқытуды біріктіру ұсыныстарынан тұрады. Оның 3 негізгі жолдары бар: яғни, «негізгі бағыт», «жалпы білім инициативасы», «енгізу». Алайда, бұл арнайы білім беру алаңында үлкен дау тудыруда.

Мысалы, негізгі бағыт- мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту негізгі мектептерде оқытуды көздейді. Екінші жолы жалпы білім беру инициативасы-дамуында ауытқуы бар оқушыларға білім беру шарттарына фундаментальды өзгеріс енгізуді ұсына отырып, жоғарыда аталған негізгі бағыттан ары қарай дами түскен.

Өз кезегінде осы сала мамандары дефектологтар мен негізгі мектептің басшылары жалпы білім беру инициативасын мақұлдаса, кейбір дефектологтар мен негізгі мек-

тептің мұғалімдері ауытқуы бар балаларға жалпы білім беру инициативасының әсер ету мүмкіндіктерін түсіну үшін қосымша сынақтар мен зерттеулер қажет дейді.

Үшінші жолы енгізу моделі, ол балаларды ауытқу түріне және көріну деңгейіне тәуелсіз тұрған жері бойынша жалпы білім беру үрдісіне енгізуді көздейді. Осындай балаларға мамандар тобы жеке оқыту бағдарламасын құрады, сол бойынша оқушының жетістігі бағаланады [2].

Франциядағы арнайы білім беру жалпы білім беретін мектептерге дамуында жетпіспеушіліктері бар балалардың санын неғұрлым көбейтуге бағытталған. Дамуында ауытқулары бар балаларды жалпы білім беру үрдісіне енгізу 4 нұсқада жүзеге асырылады.

Біріншісі, мұнда бала қарапайым мектеп бағдарламасы бойынша оқиды, бірақ мектепте немесе одан тыс уақытта оған қосымша қызмет көрсетіледі: емдеу шаралары, тәрбиелеу жұмыстары т.б. қарастырылған.

Екінші нұсқа бойынша, бала қарапайым мектеп бағдарламасы бойынша оқиды, қосымша күтім алады және қосымша арнайы бағдарлама бойынша оқиды.

Үшінші нұсқа, бала мектептегі негізгі уақытта арнайы сыныпта, арнайы бағдарлама бойынша оқиды, мұндай типте психикалық дамында кешігушілік бар балалар қарастырылған. Ал, уақытының басқа бөлігінде қарапайым бағдарлама бойынша өз жасындағы оқушылармен дайындалады.

Төртінші нұсқа бойынша, бала тек арнайы бағдарлама бойынша арнайы сыныпқа барады, бұл типте әдетте ойлау қабілеті бұзылған балалар білім алады [2].

Әр елдің тәжірибелерін қарастыра отырып, біздің көретініміз шет елдерде инклюзивті білім беру мәселесі біздің елге қарағанда едәуір жолға қойылған. Бұл елдерде инклюзивті білім беру XX ғасырдың 70 жылдарынан басталған, ал біздің елде екінші мыңжылдықтың басында қолға алына бастады. Еуропа елдерін алатын болсақ, инклюзивті білім беру көптеген мәселелерді шешкен. Бұл елдерде мүгедек балаларға жалпы білім беретін мектептерде қосымша көмек жолдары ұсынылған.

Біздің елімізде мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпыға білім беру ортасына қарай бейімдеу 2002 жылдан басталды. Сол жылы Қазақстан ТМД елдерінің арасында алғаш рет «Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау» туралы заңды қабылдады. Осы заң аясында балаларға ерте бастан білім беру мәселесіне мән берілген. Оларды білім беру, әлеуметтік, медициналық тұрғыда қамтамасыз ету қарастырылған.

Халықаралық тәжірибелерді жан жақты қарастыра отырып, оларды толық зерттеп, еліміздің даму стратегиясын, экономикасын, білім беру жүйесін, әлеуметтік саясатын, қоғам қажеттілігін, тіпті еліміздің менталитетін ескере отырып, тәжірибелерді осы ескерулерге сай өзгертулер мен толықтырулар енгіп жүзеге асыру қажеттілігі туындап отыр.

Ал, біздің ойымызша, қазіргі таңда инклюзияны жүзеге асыру табыстылығы тікелей болашақ мамандардың даярлығына байланысты болып табылады.

Әдебиеттер:

1. Таубаева Ш. Т. Педагогика әдіснамасы, Алматы Қарасай батыр, 2011 ж.
2. Грозная Н. С. Инклюзивное образование за рубежом. От мечты к реальности 2011. № 1.
3. Қазақстандағы инклюзивті білім // egov.kz мемлекеттік порталы.

Қазақтың философиялық дүниетанымының қалыптасуы

Муканова Асель Кудабаявна, оқытушы;
Альжанова Гүлзада Бақыткалиевна, оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қазақ халқының дүниетанымы — халқымыздың болмысы мен тарихын ұштастырып, мәдениетімен үйлестіре отырып танып-білу. Қазақ халқының философиялық дүниетанымының дамуы қалай жүзеге асты?

Ата-бабамыздан бізге дейін жеткен дүниетанымымызды қалыптастырған төл мәдениетіміз — көшпелілік мәдениеті. Көшпелі мәдениет — қоршаған ортаны, әлемді танып білуге, табиғатпен тығыз қарым-қатынаста болуға мүмкіндік беретін тарихи құбылыс. Көшпелілік — табиғатқа бейімделу, табиғатпен тілдесу және бауырласа өмір сүру салты. Көшпелі қазақ халқы өмір сүруге керекті қажеттіліктерін табиғаттан алған. Қазақтар ерте заманнан табиғаттың тазалығын үлгі тұтты. Өздерінің тәнін де, жанын да таза ұстауға тырысты. Халқымыздың мәдениеті фольклордан, қол өнерден, ойын-сауықтан тұрды. Бұл мәдени құндылықтар ұрпақтың сана-сезімін қалыптастыруда, олардың біртұтастығын сақтап қалуда үлкен рөл атқарды. Көшпелілер дүниетанымында аңыз-әңгімелердің алатын орны айрықша. Бір-бірімен қарым-қатынас жасау арқылы ауыздан-ауызға таралып, бүгінгі ұрпаққа жетті және әлі күнге дейін құндылығын жоғалтпады [1, б. 16].

Ата-бабаларымыз қайда қоныс тепсе де табиғатқа қамқорлықпен қарап, елін, жерін, атамекенін сүйіп, бауырластықта өмір сүрді. Көшпелілер қонысына бейімделе отырып, тау-тасын, мөлдір бұлағын таза ұстауға, табиғаттың сыйға тартқан жемісін, берекесін ысырап етпей түп тамырын жоғалтпай, келер ұрпаққа жеткізуге тырысты. Жануар мен жәндіктерге, өсіп-өнген өсімдіктерге, жеміс-жидектерге жанашырлықпен, қамқорлықпен қарауды жастайынан қанына сіндіріп, құлағына құйып отырған. Ұрпақты табиғаттың қыр — сырын түсінуге, үндестікте өмір сүруге үйреткен.

Халықтың негізгі байлығы және кәсібі мал шаруашылығы болған. Көшпелі халқымыз әрбір тұрақтаған, қоныстанған жерлерінде шөбі шүйгін, құнарлы, мал шаруашылығына қолайлы жерді іздеген. Олар үшін мал шаруашылығы ішсе -сусын, жесе — асы, кесе — киімі, өмір сүрудің қайнар көзі болды.

Дала тіршілігінде мал мен егін шаруашылығы, рух пен төзімділік бірін-бірі толықтырып отырды. Көшпелілердің сана-сезімі, дүниетанымы бір орында тоқтап қалмай

дамып, жаңару үстінде болды. Себебі олар әрдайым қоныс-жайлауларды аралап, таныс-тамырлықтарын кеңейтіп тіл табыса білді. Қоршаған ортаға, адамдарға деген осындай кең көзқарас, терең түсінік — халықтың туыстық қарым-қатынастарын, сезімталдығын ұштап, оның дәстүрлі мәдениетін қалыптастырды.

Қазақтар үшін ең қымбат құндылық адамның бойындағы адамгершілік қасиеті болды. Ар-ұят, уәдеге беріктік, тек қана шындықты айту, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, тек жақсы сөз сөйлеу, біреудің көңіліне тимеу адамның бойына ана сүті арқылы дариды. Міне халқымыздың осы асыл қасиеттерін артынан ерген ұрпақтары барлық байлықтан жоғары қойып, оларды өздерінің туы етіп ұстады.

Ежелден қазақ қауымдастығы руға бөлінді, осының негізінде туыстық қарым-қатынас пайда болды. Көшпелі өмір мен рулық қатынастық түп-тамыры бір. Рулық қатынас — қазақ халқын тектілікке тәрбиелеуге, дәстүрін сақтауға, туыстық қарым-қатынастарын күшейтуге, ұрпақтар сабақтастығын реттеуге бағытталған қазақ шежіресінің түп-тамыры.

Адамгершілікті жоғары бағалаған халқымыздың шешендік пен көсемдікке толы сөз бен ой байлығын, дүниетанымын қазақ халқының философиясы деп атап жүрміз.

Қазақфилософиясы өзінің қалыптасу барысында төрт кезеңнен өтті. Олар:

1. Қазақ халқының хандық дәуірге дейінгі кезеңі;
2. Жыраулар шығармашылығы хандық дәуір философиясы;
3. Зар заман кезеңі;
4. Ағартушылық кезең.

Қазақ халқының хандық дәуірге дейінгі кезеңі Анархарсис, Қорқыт ата, Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Йассауи, Махмұд Қашқари, Ахмет Йүгінеки секілді ұлы ойшылдардың философиялық ой-пікірлерінің негізінде дамыды. Бұл ғұламалар тек қанатүркі тілдес халықтардың философиясының дамуына ғана емес, әлемдік философияның дамуына өлшеусіз үлес қосты.

Жыраулар философиясы кезеңінде жыраулардың ой-толғаулары мен шығармалары халқымыздың төл философиясының қалыптасуына зор үлес қосты. Филосо-

фиямыздың қалыптасуына үлес қосқан жырауларымыз: Бұқар жырау, Доспамбет, Шалкиіз, Қазтуған, Ақтамберді, Жиембет, Үмбетей, Марғасқа. Ақын-жыраулардың шығармалары көшпелі мәдениетке, өздері өмір сүрген замандарының әлеуметтік жағдайларына байланысты бола тұра, олардың шығармаларында терең, өміршең философиялық ойлар жатыр.

Зар заман кезеңінің көрнекті өкілдері: Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы. Қазақ халқының отаршыл Ресейдің қол астына өтуі нәтижесінде зар заман кезеңі басталды. Сол кезеңдегі халықтың басынан өткен ауыртпашылығын, қиыншылықтарын, үкіметтің қарапайым халыққа көрсеткен озбырлығын осы ақындар өз өлең-жырларына арқау еткен. Зар заман ақындарының шығармашылығынан туған еліне, туған жеріне деген сағыныш сазы, еркіндікке, бостандыққа ұмтылу байқалады.

Ағартушылық кезең философиясы Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсариндай қазақ халқының біртуар ақын-жазушыларының еңбектерін арқау еткен. Бұл кезеңде халқымыз ғылым мен білімді бірінші орынға қойды. Қазақ халқының ғылым мен білімге деген құштарлығын ояту мақсатында көптеген шығармалар жазылды. Бабаларымыздың қалдырған өсиетін, елін, жерін, тілін сақтауға негіз болған әдебиетін қадірледі. Бұлардың ағартушылық көзқарастары қазақ халқының мәдениет тарихында үлкен мәнге ие. Олар өзінің дарындылығымен, даналығымен әлемге танылды [2, б. 29].

Қазақ философиясының негізгі мәселесі қазақты тану және таныту. Бұл мәселе ерте кезден дүниетанымның не-

гізгі мәселесі болып келеді. Қазақ философиясы дегенде ең алдымен қазақ халқының ұлы ойшыл ақын-жырауларының терең мағыналы шығармаларына назар аударылады. Бұл шығармалар қазақ халқы үшін қайталанбас жетістік болып табылады. Олардың шығармаларынан қазақты танытатын философиялық ой-пікірлерді аңғарамыз. Сол себепті қазақ философиясының төрт кезеңінің де қазақты танытудағы рөлі өте зор.

Қазақ халқының философиясы дегенде оның даналыққа құштарлығы, ақиқатқа жетуге деген ұмтылысын айқын көреміз. Қазақ халқының ерлігі, төзімділігі, батырлығы, адамгершілігі, даналығы, көрегендігі — біртұтас бейнесін құрады.

Қорытындылай келе, қазақтың философиялық дүниетанымы дегеніміз көп факторлардан құралған рухани жетістік екендігін көреміз. Ол өзінің даму тарихында көптеген кезеңдерден өтті, кемелденіп, дамыды. Қазақ халқының философиясы тек тарих және мәдениетпен шектелмей, халқымыздың болашаққа жету бағдарына қызмет етуі шарт. Бірақ дәл қазіргі кезде қазақ философиясы болашаққа қызмет атқаратын күйде емес, себебі, төл философиямызды мойындамаушылар саны аз емес. Қазақ философиясының деңгейін көтеру үшін ең алдымен мақсат-міндеттерімізді айқындап алуымыз керек. Ендігі мақсатымыз бай мұраларға толы қазақ философиясын жоғары деңгейге көтеру және ұлттық концепциясын жасау болып табылады. Қазақ ойшылдарының өшпес мұрасын, ұрпаққа қалдырған философиялық дүниетанымын қазіргі кезеңдегі философтар өз шығармаларына арқау етіп ұстанса, төл философиямыз өміршең болмағы анық.

Әдебиеттер:

1. Нысанбаев Ә. «Қазақ халқының философиялық мұрасы». VII том. Астана: Аударма, 2007 ж.
2. Нысанбаев Ә. «Қазақ халқының философиялық мұрасы». VI том. Астана: Аударма, 2007 ж.

Алаштың ақиық ақыны — Мағжан Жұмабаев

Хасен Мұрат Әбдірахманұлы, аға оқытушы
Абилкасов Ғабиден Мажитович, аға оқытушы
Гладких Петр Юрьевич, студенті
Еслямова Айғаным Талғатқызы, студенті
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Кезінде заңғар жазушымыз Мұхтар Әуезов, қазақтың талантты ақыны Мағжан Жұмабаев туралы өзінің естелігінде: «Қазақ жазушыларынан, әрине, Абайды сүйемін... бұдан соң Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін» — деп Мағжан өлеңдерін өте жоғары бағалаған [1]. Мағжан Жұмабаев — XX ғасырдың басында Абайдан кейінгі қазақ поэзиясын көш ілгері дамытқан, өлең өнеріне көптеген өзгерістер, жаңалықтар енгізген көркем сөз шебері, халқымыздың

азаптан өмір кешкен қайраткер ақыны. Мағжанның ақын болып қалыптасу кезеңі қазақтың ұлттық ояну, демократиялық мәдениетінің өсіп — өркендеуі, қазақ интеллигенциясының қалыптасу кезеңімен тұспа-тұс келеді. Мағжан әлемінің көкжиегі тым алыс. Оны қазіргі қолда бар өлеңдерін, прозасын оқып қана «білдім, таныдым, көз жеткіздім» деп жылы жауып қоя алмайсыз [2, 219]. Мағжан тағдырын зерттеген кезімізде бір шындыққа көз жеткіздік-деп жазады қаламгер Д. Досжанов. «Қабырғаға ор-

натылған болат серіппені бергі басынан қос қолдап ұстап, ілгері итеріп, сыққан сайын кері тебу әсері күшейе түсетіні кәміл. Сығу күші артқан асйын кері тебу, серпімділік күші де орасан зораяды. Мағжан тағдыры сол болат серіппе секілді. Оның ақындық таланты қаншама шиыршық атып, серпімділігі, сөз құдыреті күшейген сайын оған қарсы әсер ететін жаулары көбейе берген. Қабырғаға жаншып сыға түскен. Мағжанның әрбір өлеңі, жаңа шыққан жинағы — жаңа қарсыластардың мол шоғырын туғызған» [2, 220].

Мағжан Жұмабаев сөз қасиетін бойына мол сіңіріп, маңдайы жарқырап туған бірегей тұлға бола тұра тағдыры тым ащы, олқылы-толқылы, көлеңкелі бұлттай Сарыарқаның үстіне сыймай өткен сезім сиқыры еді. Өлеңін оқыған жұрт алыстан аһ ұрып, бір көруге құмартып, қасиеттеп жатса маңайына келген дос-жаран «ұлтшыл, жасырын ұйымға бас қосқан алашордашыл, Жұмабаевшыл» деген, сөзден қашып өз басын аулақ әкеткенше асыққан. Жұмабаев бір жағынан тартылыс күші зор планета секілді, екінші жағынан қасына келгенді әлгідей тағдыр тәлкегіне, зұлмат зобалаңына салып күйдіріп — жандырып жіберетін Шолпан планетасының үсті секілді сезіледі. «Мағжан» десе сол заманның адамдары ыстық ұрттағандай болатыны бекер емес. Ақынның замандасы Жүсіпбек Аймауытов 1923 жылы Ташкентте оқитын қазақ студенттерінің алдында «Мағжанның ақындығы туралы» деген лекция-баяндама жасайды. Бұл кезде Жүсіпбек 33 жаста, Мағжан 30 жаста болатын. Қазақ айтатын «бір-бірінді жаттай сыйла, жат жанынан түңілсін» дегендей, осы кезде отыздың ол жақ-бұл жағында жазушылар арасында бірін-бірі терең танып, жалпақ жұртқа жария етіп жар салып жатқан жақсы дәстүр болатын... бір-бірімізді Жүсіпбекше, Мағжанша танып-біліп жүрміз бе... деген сауалға көңіл шіркін кібірткітей береді, бұл заманда жақсыны көретін көзден гөрі жаманшылық іздейтін ілікшілер қарасы мол секілді. Сол 33 жастағы Аймауытовтың сөзін келтірейік. «Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың бейнешілдігін қазаққа аударды, өлеңді күйге (музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды [3]. Романтизмді күшейтті, тілді ұстартты. Мағжан терең ойдың ақыны емес, нәзік сезімнің тәтті қиялдың ақыны, ол кедейдің ақыны емес, ұлт ақыны».

Мағжан Жұмабаев ескіше құжаттарда Ақмола губерниясындағы Ақмола уезінің Полуден болысында, осы күнгі Солтүстік Қазақстан облысының Булаев ауданына қарасты Мағжан атындағы совхозда 1893 жылғы 25 маусымда ауқатты, болыс семьясында дүниеге келеді. Мағжанның әкесі Бекен 1868 жылы Сасықкөл басында дүниеге келген, жеті ұл, екі қыз өсірген, ел ішінде «қасқырдан тараған ұрпақ» деген аңызға ие болған, аса өжет, қайсар кісі екен [2, 232]. Ұлдары да шетінен алғыр, еңбекқор, өр болып өседі. Жұмабай ақсақал үш жасар Мағжанды бірде алдына алып отырып: «Менің атымды осы немерем түбінде әлемге әйгілі ететін болады», - деп батасын беріпті. Аулына келіп бала оқытқан Ақанов Ахметден есімді башқұрт жігіті баланың зеректігіне, қағазға құмарлығына таң қалып: «Бүгіннен бастап, Мағжан,

сен де менің шәкіртімің», - деп көтеріп алып ең алдыңғы орындыққа отырғызыпты. Бұл Мағжанның төрт жастағы кезі екен. Башқұрт мұғалімі өз шәкірттеріне негізінен әдебиет пен шығыс тілдерін үйретеді, анда-санда есеп пен жағырафияны оқытады, қолына түскен қисса, дастанды балаларға жаттата береді. Баласының оқуға деген ынта, зейінін таныған Бекен көп ұзамай Мағжанды Қызылжар қаласына апарып ондағы төрт жылдық мұсылманша медресеге береді, бұл медресені бала шәкірт жақсы бітіріп шығады. Бұл медресеге Стамбул қаласындағы Түрік университетін үздік бітірген, Қызылжардан «Шалақазақ медресесі» деген білім ордасын ашқан аса білімді Бегішов Мұхамеджандеген кісі сабақ береді. «Шалақазақ медресесін» бітіріп шыққанда Мағжан 17 жаста еді. Әрі қарай оқығысы келеді. Уфа қаласына білім іздеп жеткен заманда ондағы әйгілі «Медресе — Ғалияда» Сәлімгерей Жантөрин, татардың ұлы жаушысы Ғалымжан Ибрагимов сабақ береді екен; шәкірттер ішінде Біләл Сүлеев, Зейнелғабиден Иманжанов, Бейімбет Майлин дәріс алып жүр, солармен танысып, кейінгі өмір жолында кірбіңсіз, қимас достар болып өтеді. Мағжан әуелі осынау жоғары білім ордасында оқиды. Көп ұзамай медресенің аға мұғалімі Ғалымжан Ибрагимов: «Мағжан, мұнда сен оқитындай оқу жоқ, сен бәрін біліп, зердене оқып үлгеріпсің, білімнің жолын басқа жерден ізде», деп кеңес айтады. Сол ақылды, суреткер жазушы Ғалымжан Ибрагимов көп ізденіп, көмектесіп жүріп 1912 жылы Қазанда Мағжанның тұңғыш өлеңдер жинағы «Шолпанды» бастырып шығартады. Содан кейінгі ұстазы ірі ағартушы, ақын Дулатов Міржақып болады, ол шәкіртіне орыс тілін, орыс әдебиетін үйретеді. 1913 жылы Мағжан Омбыға келіп, ондағы мұғалімдер семинариясына оқуға түседі.

«XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» деген еңбегінде Сәбит Мұқанов М. Жұмабаевтың творчестволық мұрасына мынадай баға береді: «Ақындық жағына келгенде Мағжан, әрине, қазақтың күшті ақындарынан саналады. Қазақтың тілін байыту ретінде, әдебиетіне түрлер енгізу ретінде, Мағжанның еңбегі көп. Абайдан кейін тіл өнегесінде Мағжаннан асқан ақын қазақта жоқ».

Қорыта айтсақ, ақындық жолдың бірінші кезеңінде М. Жұмабаев өзінің бетін әжептәуір айқындаған, алдыңғы дәстүрді игере келе, жеке дара үнін де сездіре бастаған суреткер ретінде танылады. Тіпті кезінде «Шолпан» жинағы бойынша ақын әлі толыспаған деп тұжырымды пікір айтылса да, М. Жұмабаев сол өлеңдерінде ақ қазақ әдебиетіне ерекше дарын келгенін паш етті. Мағжан Жұмабаев поэзиясының ерте қанаттануына орыс әдебиетінің үлесі мол А. Пушкин, М. Лермонтов, А. Фет, К. Бальмонт, А. Блок, М. Горький қазақ ақынының соншалық сүйіп, ғибрат алып оқыған ақын жазушылары.

1924 жылдың 29 июні Мағжан өмірі мен творчествосындағы жаңа кезең басталған күн іспетті. Бұл күні Ташкентте шығатын «Ақ жол» газетінде ақынның советтік платформаға біржола көшкеніне, жаңа реализм арнасына бет бұрғанына бұлжымас айғақ «Қызыл жалау» өлеңі жарық көрді.

«Қызыл жалау» сол кезде В. Маяковский, Хамза Хакимзаде Ниязи, С. Сейфуллин дәстүрі бойынша сөзін қалың бұқараға арнап сөйлейтін жалынды шешен бейнесін көз алдына әкеледі. Жанры публицистикалық өлең. Басы қарабайыр тұрмыс деталінен басталады да («Іш, ішіндер, Бұл қымыз») күрт сұрақ қойылады: «Жалындай жалау кімдікі?» Осы сұрақ еселеп қайталанған сайын, қазақ халқының тарихы әр кезеңінен елес беріп өтеді. Өзінің бостандығы мен тәуелсіздігі жолында аянбай күрескен шағы еске алынады. Адамдар дүние есігін ашқаннан бері қоршаған ортаға әсер ету үшін қоғам мен табиғаттың даму заңдылықтарын зер

сала зерттеп, тынымсыз тануда. Елінің тәуелсіздігін ойлайтын адам тілінің кемелденуіне де қолғабасын аямауға тиіс. Ана тілі-халықтың өткен ұрпағын, қазіргі және келешек ұрпағын мәңгілік біріктіретін ең сенімді құрал.

Бір кезде:

«Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың.

Жауызтағдыржойдыбәрін не бардың...

Алтын күнненбағасызбірбелгі боп,

Нұрлыжұлдыз, бабам тілі, сен қалдың!» — деп жырлаған ұлы Мағжан ақынның жүрек сөзінен ана тіліміздің шексіз бай, мәңгілік екені көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Әуезов М. Қазақ әдебиеті-газеті. 1993. 13 тамыз.
2. Досжанов Д. «Абақты» — Алматы: Қазақстан, 1992 ж.
3. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы»; Жұмабаев М., Шығармалары. Алматы: Жазушы, 1989.

Орталық Қазақстанның халық шаруашылығындағы тау халықтарының үлесі

Мухатаева Гаухар Абзаловна, г.ғ.м., ғылыми жетекші

Ералы Бұлбұл, студенті

Қарағанды мемлекеттік медицина университеті (Қазақстан, Қарағанды)

XX ғасырдың 40-жылдары Қазақстанның ең ірі өнеркәсіп объектілерінің бірі Орталық Қазақстан бойынша жалпы одақтық маңызға ие Қарағанды көмір бассейні болды. Ұлы Отан соғысы жылдарында қарағандылық шахтерлердің 70%-ы соғысқа кетті. Жыл сайын комбинаттың көмір өндіруі арта түсті. Республиканың территориясына КСРО-ның еуропалық бөлігінен көптеген өнеркәсіп орындары эвакуацияландырылды. Сонымен бірге Қарағанды облысының атқарушы комитетінің құжаттарында 70-тен аса кәсіпорын мен ұйымдардың тізімі келтірілген [1, 149 б.].

XX ғасырдың 40-жылдары Қарағанды облысының территориясында бірнеше лагерлер мен арнайы қоныстар жүйесі қалыптасты. А. Солженицын «Архипелаг ГУЛАГ» еңбегінде «күштеп қоныстандырылғандар орын тепкен, астана іспеттес болған — Қарағандыда орналасқан Қарлаг» — деп атап көрсетеді [2]. Қарлагтың ұйымдастырылуының басты мақсаттарының бірі — Орталық Қазақстан аймағындағы Қарағанды көмір бассейні, Жезқазған және Балқаш мыс қорыту комбинаттары сияқты көмір-металлургиялық өнеркәсіптері үшін ірі өндірістік базасын құру болған еді. Қарлаг тұтқындарының еңбегі көмір бассейні мен шахталарда, кеніштерде кеңінен қолданылды. Ұлы Отан соғысы жылдарында өндіріс жұмыстарын жүргізуде, қорғаныс және теміржол құрылысында маңызды рөлді Еңбек армиялары атқарды. Оның құрамы сан алуан болды. Еңбек армияларының қатарына 15—55 жастағы ерлер мен 16—45 жастағы әйелдер алынды. Арнайы көшірілгендердің оперативті және әкімшілік қы-

змет көрсету нормалары, сонымен қатар олардың шығармашылық-еңбектік құрылымдары 8 қаңтар 1945 жылы қабылданған [3, 89 б.]. Арнайы көшірілгендердің оперативті және әкімшілік қызмет көрсету нормалары, сонымен қатар олардың шығармашылық-еңбектік құрылымдары 8 қаңтар 1945 жылы қабылданған «ПХК-ның арнайы коммендатуралы туралы» қаулысымен және КСРОПХК-ның № 04 1945 жылы жарияланған бұйрығымен реттелді және 1946 ж. 9 шілдедегі № 1480—650 қаулысына сәйкес бірінші болып жұмысқа жер аударылғандар алынды.

Қарағанды облыстық атқарушы Комитетінің есептерінен аңғаратынымыз арнайы көшірілген Кавказ халықтарының да халық шаруашылығын қалпына келтіріп, дамытуға барын салған, олар өнеркәсіп пен транспорт және ауыл шаруашылығы салаларындағы қажырлы еңбектерімен елдегі экономиканы көтеруге ат салысты. Депортацияланған халықтардың Орталық Қазақстанның халық шаруашылығының құрылуындағы және дамуындағы алатын рөлі айтарлықтай. Сол кездегі күштеп қоныстандырылған халықтардың моральдық жан азабы, негізсіз, саяси қудалауға түсуі, әлеуметтік-тұрмыстық тапшылықтарға қарамастан Орталық Қазақстанның экономикалық жағдайын көтерісуге, басқа ұлттармен қатар ат салысты.

Қорытындылай келе, келесі нәтижелерді шығардық:

Біріншіден, Ұлы Отан соғысы жылдарында Орталық Қазақстаннан пана тапқан, тарихи Отандарынан қуғындалған шерменде шешен-ингуш халықтарының тарихи тағдырының оңай болмағандығына көзіміз жетті.

Екіншіден, қазіргі таңда көп ұлтты Орталық Қазақстан халқының білім деңгейі, мамандықты құрылымы, ұлттар арасындағы қарым-қатынастың ерекшелігі тіпті тіл мәселесінің туындауы да сол кездегі партия басшылығымен жүргізілген көші-қон саясатының зардабы екендігі нақтыланды.

Үшіншіден, вайнахтардың өкілдері халық шаруашылығының қалпына келтірудегі үлесі айрықша, әлі де болса өр мінезді тау халықтары Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайтуға байланысты істе маңызды болуға ұмтылатады. Бүгінгі күні тәуелсіз Қазақстанның тең құқықты азаматы ретінде вайнахтар Қарағанды облысының қоғамдық-саяси және экономикалық өміріне етене

араласып, дамуы мен гүлденуіне өзіндік үлес қосып келеді. Ендігі жерде жер аударылған Кавказ халықтарының тәуелсіз Қазақстанның тең құқықты азаматтары ретінде қазақ халқымен туысқан болып етене араласып кеткендігі айқын. Олардың арасында қажырлы еңбеккерлер, елге танылған, құрметті азаматтары да аз емес.

Төртіншіден, Қазақстанға күштеп қоныстандырылған шешен-ингуш халықтарының әлеуметтік жағдайы, экономикаға қосқан үлесі мен мәдени дамудағы жетістіктерін әлі де болса саралай түсу қажеттігін көрсетеді.

Бесіншіден, бұл тарих көпұлтты Қазақстан қоғамының нығаюына негіз ретінде қызмет етеді.

Әдебиеттер:

1. Михеева Л. В. Иностранцы военнопленные и интернированные II мировой войны в Центральном Казахстане (1941-нач. 1950-х гг.). — Караганда, ЦКУ «МГТИ-Лингва», 2010. С. 149.
2. Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ. 1918—1956: Опыт художественного исследования. В 3-х томах. М.: Новый мир, 1990.
3. ҚОММ. Іп. қ. Оп.1.119-іс. 89б.

Көптілді топ студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін кәсіби қазақ тілі арқылы дамыту

Нұржанова Карлыгаш Канагатовна, педагогика ғылымдарының магистрі;
Түсіпбекова Эльмира Курманбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі;
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Оспанова Гульбахрам Ебенбаевна, педагогика ғылымдарының магистрі
Қарағанды мемлекеттік медицина университеті

Оспанғалиева Мендигуль Толеутаевна, педагогика ғылымдарының магистрі
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қазақстан әлемге бәсекеге қабілетті, үш тілді меңгерген жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Сондықтан, Елбасымыз білім беру жүйесінің алдына бірнеше тіл меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін қойып отыр. Көп тілдік — бүгінгі күннің талабы. Елбасы Н. Ә. Назарбаев атап көрсеткендей: «Халықаралық тәжірибелерге сүйене отырып, қазақ тілін оқытудың қазіргі заманға сай бағдарламалары мен әдістерін әзірленіп, енгізу қажет. Мемлекеттік тілді тиімді меңгерудің ең үздік, инновациялық әдістемелік, тәжірибелік оқу құралдарын, аудио-бейнематериалдарды әзірлеу қажет. Сондықтан, тіл үйрету әдістемелерін қазіргі заманға сай жетілдіру қажет. Жаңа әдістерді пайдалану — бүгінгі күннің талабы» [1, 35].

Білім беру жүйесі — өте күрделі әрі кең ауқымды құрылым. Болашақ мемлекет қайраткерлерін білімі жан-жақты жетілген, ақыл парасаты мол, мәдени-ғылыми өрісі озық ойды азамат етіп тәрбиелеу — біздің қоғам алдындағы борышымыз. Оқытушының алдында тұрған міндет — студенттерге қажетті білімді игеріп қана қоймай,

әр студенттің танымдық қызметін, ғылыми ойлау саласын, шығармашылық қабілетін дамытуға бағыттау.

Осы тұрғыда жоғары оқу орындарының студенттерді оқытудағы мақсаты — Қазақстан Республикасының бүгінгі білім сапасының деңгейі мен болашақ бағытын анықтауды, әлемдік өркениетке жетудің жолын айқындауды қамтамасыз етер білімді де мәдениетті, білікті де саналы дара тұлға тәрбиелеуболып отыр. Бұл — ана тілінің сөздік қорын жетік игерген; ұлттық мұраны жете меңгерген; адамзатқа ортақ құндылықтарды білетін; өз ұлты мен тілін қастерлейтін, жері мен елін қадірлейтін; Отанын сүйетін дүниетанымы кең, ізденгіш, іскер, еңбекқор, зиялы ұрпақ қалыптастыру деген сөз. Мұндай тәрбиелі ұрпақтың негізі — бүгін, қазіргі білім беру мен оқу үрдісінде қаланынатыны сөзсіз. Тілдік білім берудің мақсаты тіл меңгерген тұлғаны қалыптастыру болып табылады. Тіл меңгерген тұлға — бұл тілдік-құрылымдық тұрғыдан күрделенген деңгейде ерекшеленетін тілдік шығармаларды (мәтіндерді) оқу және құрастыруға негізделген, адамның қабілеттілігі мен сипаттамасының жиынтығы. Тіл меңгерген тұлғаның

дамуын анықтайтын ішкі және сыртқы факторлар болады. Тіл меңгерген тұлғаны қалыптастыруда сырттан әсер ететін сыртқы факторларға қоғам, отбасы, қарым-қатынас ортасы, мектеп, БАҚ, жалпы мәдениетті жатқызса, ішкі факторларға адамның жынысы, жасы, темпераменті, психологиялық сипаттамасы жатады.

Қазіргі таңда тілдерді оқу барысында «полиязычие», «многоязычие», «глобализация» терминдері көп қолданылып жүр. Еуропа мемлекеттерінде көптілділік принципі кеңінен таралған, яғни Еуроопалықтар: «Біздің әрқайсымыз өз ана тілімізде сөйлейміз, бірақ біз бір-бірімізді түсінеміз» деген тұжырымды ұстанады. Осыдан «көптілділік» деген терминнің екі мағынасы бар екенін түсінуге болады: 1) Арнайы бір әлеуметтік қоғамда бірнеше тілді қолдану; 2) Коммуникациялық жағдайларға сәйкес жеке тұлғалардың бірнеше тілді меңгеруі. Осыдан шығатын түйін «көптілділік — бұл берілген бір аймақтағы және қоғамдағы бірнеше тілдің жүзеге асырылуы немесе тілдердің алуан түрлілігі емес, бірнеше тілді білуі деп түсіну қажет екендігін білдіреді. Осындай қажеттіліктердің негізінде, қазіргі таңда өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілін үйренуде, олардың тілдік дайындығының нәтижесі — оның мәдениаралық байланыста екінші тілді меңгерген тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

ЖОО студенттеріне көптілді меңгеру барысында қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан үйрету көптеген міндеттер мен мақсаттарды қажет етеді:

- халықаралық стандарт деңгейінде білім беру;
- студенттерге қазақ тілін өзінің ана тілі мен тарихын, мәдениеті арқылы меңгерту;
- коммуникациялық қарым-қатынасаты еркін жүзеге асыру;
- көптілді меңгеру арқылы қоғамда өз орнын табуға жетелеу;
- өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруға үйрету.

Берілген міндеттерді жүзеге асыру арқылы көптілді тұлға тәрбиелеу барысында қазақ тілінің доминанттық ролін іске асыра отырып, тілді меңгерудің тиімді әдістемесі мен жұмыс жүргізу оқытушыға жауапты міндеттерді жүктейді.

Тілді коммуникативтік тұрғыдан үйрету педагогикалық үдерістің жан-жақты жүргізілуін қамтамасыз етеді.

Педагогикалық үдеріс бұл — оқыту мен тәрбиеленудің құралдарын пайдалана отырып, білім мазмұнын терең меңгеру үшін ұйымдастырылған педагог пен тәрбиеленушілердің өзара әрекеті. Педагогикалық үдерістің нәтижелі болуы тіл үйренуші мен тіл үйретушінің бірлескен коммуникативтік әрекетіне байланысты. Коммуникативтік өзара әрекеттестік процесі оқытушының және тіл үйренушінің біртұтас коммуникативтік әрекетінен тұрады.

Оқытушының коммуникативтік мәселесі мына мәселелерді қамтиды: перцептивтік білік, коммуникативтік қабілет, педагогикалық техника.

Перцептивтік білік — тіл үйренушіні түсіне білу, оның өзіндік ерекшелігін тану, өзіндік қасиетін бағалау, әлеуметтік көзқарасына түсіністікпен қарау.

Коммуникативтік қабілет — тіл үйренушімен дұрыс қарым-қатынас жасау білу, тіл үйренушінің істеген әрекетін таразылау, оған әсер ететін мотивті аңғару, олардың әр түрлі жағдайда өзін-өзі ұстай білуін бақылау, өзара түсінікті қалыптастыру.

Педагогикалық техника бұл — тиімді әдістер мен тәсілдерді пайдалану, қарым-қатынас жасауда дұрыс сөйлеу мәнерін таңдау, тіл үйренушінің назарын қажетті, өзекті, тиімді мәселелерге аудару білу [2, 33].

Әрбір ұлттың өзіндік болмысын, табиғи бітімін, ерекше мінез-құлқын, шаруашылық кәсібін, рухани қазынасын ашып көрсететін бірден-бір белгі — оның тілі. Әлемдік өркениетке жетудің бірден-бір жолы білім десек, саналы жас ұрпақ тәрбиелейтін орын — оқу орны, ал оның тірегі — оқытушы. Оқытушы студенттің білім деңгейіне, оның өтілген тақырыпты меңгеру дәрежесіне қарай материалдың ауыр-жеңілдігіне байланысты тақырыптарды іріктеп, топтастырады. Әр сабақтың өз дәрежесінде тартымды да қызықты етіп, студенттерді тіл сабағында жалықтырмайтын әсер қалдыру үшін оқытушы шебер, білімді, жан-жақты жаңа инновациялық технологиямен қаруланған, сабағында оқытудың түрлі әдіс-тәсілдерін қолданатын маман болу қажет.

Кәсіби қазақ тілін игерудің негізгі мақсаты — студенттің игеріп отырған мамандығына бейімдеп сөйлеуге үйрету, сондықтан кәсіби терминдердің айтылу ерекшеліктеріне көңіл аудару дұрыс саналады. Осы тұрғыдан кәсіби-коммуникативтік ұғым пайда болады.

Тілді меңгерудің коммуникативтік мақсаттары мен міндеттері концептуалды және базисті болады. Бакалавриат студенттері коммуникацияның ғылыми ортаға байланысты жаңа дағдыларын қалыптастыра отырып, кәсіби тілдесу арқылы қосымша тілдік дағдылары мен шеберліктерін жетілдіре алады.

Коммуникативтік құзыреттік — күрделі коммуникативтік дағдыларға ие болу, жаңа әлеуметтік құрылымдарда қажетті біліктіліктерді қалыптастыру, сөйлеу барысында мәдениеттілік пен сыпайылықты сақтау, сөйлесу саласында этикет пен дәстүрден жақсы хабардар болу, сөйлесу барысында белгілі бір ұлтқа, менталитетке тән ерекшеліктерді ескеру болып табылады. Техникалық жоғары оқу орындары студенттерінің қазақ тілі пәні бойынша коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырып дамыту үшін қолайлы жағдай жасалып, олардың біліктілігі мен білімдерін жетілдірудің әртүрлі формаларын ұйымдастыру жұмыстары жүргізілуде.

Кәсіби қазақ тілін қатынас құралы ретінде «Машина жасау» мамандығы бойынша оқитын студенттерге үйретуде олардың берілген мәтінді дұрыс оқуына, мәтін бойынша берілген тапсырмаларды дұрыс жазуына, алынған ақпараттарды ұғатындай таңдауына, оның сыртқы ортаға сөйлесім арқылы шығуына көңіл бөлінеді. Дұрыс оқу кәсіби қазақ тіліндегі орфографиялық, орфоэпиялық ерекшеліктерді ескере отырып оқытумен байланысты жүзеге асырылуда.

Мамандыққа қатысты терминдерді меңгерту барысында студенттің сөздік қоры дамып, оқу техникасы қалыптасып, дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға, ойлау ше-

берлігін арттыруға, сөздердің мағынасын ажырата білуге үйрету болып табылады. Мәтінді іріктеу барысында оқытушы мәтіннің кәсіптік бейіміне, пәндік маңызына, таным сипатына, түпнұсқаға жақындығына, тақырыпқа сәйкестігіне, студенттерге түсініктілігіне назар аударады. Сол сияқты студенттің тілді қаншалықты меңгергендігі (қазақ тілінде еркін сөйлеуі, қазақ тілін нашар меңгеруі, қазақ тілін мүлдем білмеуі) ескеріледі.

Жаңа сабақ студенттерді мәтінмен таныстырудан басталады. Алдымен оқытушы мәтінді нақышына келтіріп оқып береді. Содан соң студенттерге алдарындағы мәтіннен жаңа термин сөздерді теру тапсырылады. Теріліп алынған терминдерді студенттерге бірнеше рет оқытып, мағынасын түсіндіріп, оқу сөздіктеріне жаздыру тиімді жұмыс болып саналады. Ал оны есте сақтау мақсатында сол жаңа терминдермен сөз тіркестерін немесе күнделікті тұрмыста қолдана алатын сөйлемдер құраса, тіл дамыту жұмысының тиянақтылығы аңғарылады. Мәтіндерді игеру барысында сөздікті пайдаланып, қазақша-орысша аудармасын салыстырса, сөз тіркесін құраса, түрлі грамматикалық формаларға түрлендірсе, жаңа сөздер қарастырса, сол терминге қатысты шағын әңгіме құрастырса студент жадында сақталуға мол пайдасы тиеді [3, 275].

Кәсіби қазақ тілін оқып-үйретуге арналған тапсырмалардың барлығы да сөйлесім әрекетіне негізделуі қажет. Әрбір қадамда ұсыналатын тапсырмалар бір-бірімен сабақтаса, бірін-бірі толықтыратындай дәрежеде берілген дұрыс. Ұсынылған жұмыстар арқылы қазақ тілін жан-жақты және терең меңгеру көзделеді. Берілген тапсырмалардың барлығы бірін-бірі толықтырып, жаңа сөздерді әр қырынан үйретуге бағытталады. Тіл үйренушінің

танымын кеңейтуді көздейтін танымдық әдіс жиі қолданылуы қажет.

Тіл үйрету барысында студенттердің жеке ерекшелігін, зейінін, ойлау және қабылдау қасиеттері де ескеріледі. Себебі, әр студенттің қабылдауы мен ойлауында өзіндік ерекшелігі болары анық. Сондықтан кез-келген сабақта қай студент нені білмейтінін және оған көмектесу үшін не істеу керек екенін жүйелі түрде есепке алып отырған жөн. Сонда әр студенттің жеке жүйелі жұмыс түрін жүргізудегі мүмкіндіктері анықталады. Әсіресе, мұндай жұмыстың әсері тілді нашар білетін студенттерге көп септігін тигізеді. Адамның жеке қабілетін ескеру, студенттің істеген жұмысын тексеру не бағалау кезінде оның кемшіліктерінен гөрі жетістіктеріне көбірек көңіл бөлу керектігін қажет етеді. Тіл үйренушінің жеткен жетістіктерін, табысын атап өту арқылы оқытушы оның ынтасын, қабілетін, өзіне деген сенімділігін арттырады. Осы аталған жұмыстардың орнымен жүргізілуі студенттің қарым-қатынас құзыреттілігін арттырары сөзсіз.

Қорыта келгенде, ғалым Ф.Ш. Оразбаева айтуынша, «Қазақ тілін үйретуде қатысымдық әдісті пайдаланудың ең тиімді жолы — оның тіке байланыста негізделіп, адам мен адамның тікелей қарым-қатынасы арқылы тілді үйретуде жүзеге асыруында». Осы тұрғыда қатысым әдісінің негізгі мақсаты — тіл үйренушілерді бірінші сабақтан бастап сөйлесім әрекетіне баулу болып табылады. Сөйлесімнің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім) меңгерте білу, кәсіби қазақ тілін де коммуникативтік-танымдық әдіс арқылы меңгерту — бүгінгі күннің талабынан туындап отырған мәселе екенін айтқымыз келеді. Аталған әдіс-тәсілдердің тиімділігін өмірдің өзі дәлелдеп көрсетуде.

Әдебиеттер:

1. Айтбаева Б. М. Көп тілділік жағдайдағы қазақ тілінің рөлін арттыру. «Жоғары мектеп жүйесінде көптілді білім беру: өзекті мәселелері мен болашағы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Астана-Қарағанды, 2008. — 35 б.
2. Оразбаева Ф. Ш. Көптілді меңгеру барысында қазақ тілін коммуникативтік тұрғыдан үйрету. «Жоғары мектеп жүйесінде көптілді білім беру: өзекті мәселелері мен болашағы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Астана-Қарағанды, 2008. — 32 б.
3. Ханғалиева Г. Х. «Мұнай және газ» мамандығы студенттерінің коммуникативтік құзыреттілігін кәсіби ағылшын тілі арқылы дамыту жолдары. «Жоғары мектеп жүйесінде көптілді білім беру: өзекті мәселелері мен болашағы» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Астана-Қарағанды, 2008. — 275 б.

1916 жылғы бүкілхалықтық көтеріліс және м. Тынышбаев

Орынбекова Риза Жанибековна,
ҚарМУ тарих факультетінің МИО-51 тобының магистранты,

Өскембаев Қанат Сәдуақасұлы, т.ғ.к., доцент,
Сақабай Толқынай Қуандыққызы, аға оқытушы

1916 жылғы көтерілістің 100 жылдығы Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың тікелей бастамасымен Мәңгілік

Ел болуды мақсат тұтқан ұлтжанды халқымыздың тарихи санасын қайта оятуға соны серпін беретін айтулы меже

болғаны даусыз. Сондықтан да 2016 жыл егемендік үшін сан ғасырлар бойы бастарын сан рет бәйгеге тігіп, қол бастаған көсемдер мен сөз бастаған шешендер ғана емес, сонымен қатар, ХХ ғасырдың басында қазақ жерін түгел шарпыған ұлт-азаттық күрестің өшпес даңқын бүкіл ел көлемінде әрі мемлекеттік дәрежеде ұлықтайтын жас ұрпақтың санасын оятып, ұлттық сезімін ұштайтын гибраты мол тарихи кезең болғаны анық.

Бүгінгі таңда ұлт-азаттық көтерілістер мен қозғалыстардың тарихын тың мұрағат құжаттары негізінде кешенді түрде зерттеуді, жаңаша тұрғыдан зерделеуді жүзеге асыру қажет. Негізінен алғанда тарихымызда көңіл бөлетін мәселелер аз емес. Солардың бірі де бірегейі қазақ елінің тарихындағы Отан тарихында ешқашан өзектілігін жоймайтын тақырыптардың бірі — ұлт-азаттық күрес тарихы. Кейінгі жылдар көлемінде 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихына қалам тартқан ғалымдардың көптеген зерттеулері мен мақалалары баспасөз бетінде жарық көруде. Бұл мақалаларда осы тақырыпқа алғашқы болып жазған ғалымдар мен жазушылардың және мемлекет қайраткерлерінің еңбектеріне дұрыс баға берілуде.

Мәселен, Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының академигі М. Қозыбаевтың «1916 жыл: Ұлт-азаттық революция тарихнамасының кейбір мәселелері» атты мақаласында «Қазақстан мен Орта Азиядағы 1916 жылғы көтерілісі» туралы кеңінен тоқталып өткен. Мәселені ең алғаш зерттеудің әу басында тарихшылардың аға буын өкілдері. С. Аспендияров, А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов, С. Мендешов, Б. Алманов, Б. Қаратаев, жазушы Ж. Аймауытовтар тұрды» деп көрсеткен болатын [1,36.].

Осы есімі аталғандардың басым көпшілігінің 1920—1930 жылдары жарық көрген еңбектері олардың авторлары жалған жаламен «халық жаулары» ретінде айыпталғаннан кейін ғылыми айналымнан алынып тасталған болатын. Солардың қатарында алаш зиялыларының бірі сол жылдардағы оқиғаларды өз көзімен көрген, тікелей қатысқан адамдардың бірі-саяси қайраткер М. Тынышбаев та болды. Қазіргі кезде зиялы зерттеушілер ұлт-азаттық көтерілістерге жаңа қырынан қарауда, оның өзіндік шын тарихын жаңа құнды деректер негізінде объективті түрде зерттеуде. Осыған орай өмірлерін ұлттық мүдде үшін қиған М. Тынышбаев сынды ғалымдардың қоғамдық көзқарастары ментарихи зерттеулері жаңа көзқарастар тұрғысында жаңадан бағалана басталды.

М. Тынышбаев ғалым гимназист және студент бола жүріп, қазақ халқының мұқтажыдығын жақсы түсінді, орыс басқару органдары мен Жетісуды мекендеген қазақ және қырғыз халықтары арасындағы өзара қарым — қатынастарды білуге ынталы болып, оларды жан-жақты зерттеуге тырысты. Оның пайымдауынша, қырғыз-қазақ халықтары Ресейден орыс қоныс аударушыларының осы өлкеге қоныс аударуына аса қарсылық көрсетпей, олардың жаңа жерде өздерінің жағдайын жақсартуға ұмтылған әрекеттеріне әуелде түсіністікпен қарады. Олар қоныс аударушыларды өлкеде қарсылықсыз қарсы алды. «Тіпті елдің

ақсүйек ру басылары орыс отрядтарын елге өздері бастап келіп, қоян қолтық араласты. Алайда олардың келуінің немен аяқталатыны белгісіз болды...» [2, 14 б.].

1916 жылғы патшаның маусым жарлығы көтерілістің басталуына түрткі ғана болғанын айтады. Бұл туралы ол Түркістан генерал—губернаторының атына жазған түсініктемесінде ашық көрсетті [3, 22 б.].

Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтар сол кездегі қазақ зиялыларының жетекшілері ешбір қарсылықсыз патшаның жарлығын орындау керек деп санады. Бұлай қиын жағдайда деді олар, патша үкіметі елді жазалаушы қарулы жасақтар шығарып, елді қан-төгіске душар етеді. Олар 1916 жылғы «Қазақ» газетінің 192-ші санында «Алаштың азаматы» деген мақала-хат жариялап, онда қан-төгіс болдырмау халықты патша жарлығын орындауға шақырды [4, 56 б.].

Халық санасының оянуына қозғаушы күші болған ұлт азаттық қозғалыстар ұлттық рухты сілкіндірді. Бүкілхалықтық көтеріліс тарихын ақиқат тұрғысында жазып, оған объективті баға беруде М. Тынышбаевтан қалған мұраның тарихнамада алатын орны ерекше. Ол бұл мәселеге арнап мақалалар жазып, саяси мәліметтер жасады. Оларды көтерілістің барысы мен салдары жөнінде құнды деректер бар. Онда тарихшы жекелеген облыстардағы көтеріліс барысын сипаттап, жергілікті көтерілісті патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы бағытталған бұқаралық қозғалыс екендігін, көтеріліске басты себеп болған — патша өкіметінің жергілікті халықтың жерін отарлаудағы қоныстандыру саясаты, оның арандату саясатын туғызғандығын дұрыс көрсете білді.

1916 жылғы дүрбелең кезінде қатарында М. Тынышбаев бар зиялылар «Қазақ» газеті арқылы оқығандарға үндеу тастап, оларды өз ауылдарынан майданның қара жұмысына алынғандардың қатарына қосылып, майдан шебіне баруға, оларға рухани көмек беруге, өзге ұлттарға басындырмауға, офицерлерге қорлатпауға шақырды. Әлихан Бөкейхан бас болып, қара жұмысқа алынғандар шоғырланған жерлерді аралауға аттанды. Оларды азық-түлікпен, киім-кешекпен қамтамасыз етуге, дәрігерлік көмек көрсетуді ұйымдастырады.

«М. Тынышбаев пен басқа қайраткерлер 1916 жылғы көтерілісті патша жендеттері аяусыз басып-жаншылағанда шетелдерге босып кеткен қандастарды өз отанына қайтару ісімен айналысты. Босқындарды қазақ еліне қайтару үшін Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов Шәуешекке, Мұстафа Шоқай Өзбекстанға, Мұхаметжан Құлжаға аттанды» [5, 55 б.]. Осылайша азаттық күресі стихиялық түрде дамыған халықтың қозғалыстан кейінгі босқындық күйі ауыртпалығын да зиялы қауым көтерді.

Сөйтіп, «Қазақ» газетінің беттерінде М. Тынышбаев Жетісудағы қырғыз бен қазақ елінің басына түскен қасіреттердің шын ауқымын көрсететін деректік материалдар жариялайды. Мысалы; 1917 жылдың 254-ші санында Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз уезіндегі болыстардан Қытай асқан адамдардың саны анықтайтын кесте беріп, «44 болыс жерінде барлығы 47 мың 759 түтін

бар, содан қашқаны 40 мың 250 түтін, қырылғаны 95 мың 200жан болды» [6, 309 б.], деп көрсетеді.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс — бүкіл қазақ халқының жігерін жаныған айтулы көтеріліс ретінде тарихта қалды. Мұхаметжан Тынышбаев сынды ұлы тұлғалардың қоғамдық көзқарастары мен тарихи зерттеулері жаңа көзқарастар тұрғысында жаңадан бағалана басталды. Өйткені, ғалым өзінің зерттеушілік қызметінің негізгі бағыттарының бірі ретінде халқымыздың ұлт-азаттық қозғалыстың тарихын зерттеуге арнады.

Әдебиеттер:

1. «Қазақ әдебиеті». 1992 жылдың жинағы.
2. Тынышбаев М. Ақтабан шұбырынды. — Алматы, 1992. — 102—112бб.
3. Байтұрсынов А. Ақ жол. — Алматы, 1991. — 233б.
4. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы: 1995. — 64-б.
5. Тынышбаев М. Торғай һәм Ырғыз уезінің халқына. // Қазақ газеті № 171—172. (272—276 бб.)
6. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия /Бас ред. Ә. Нысанбаев. 1 том. — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998, — 720 б.

Бұқар жыраудың өнегелі жырлары

Оспанғалиева Мендикуль Тулеутаевна, қазақ тілі және мәдениеті кафедрасының оқытушысы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Бұқар бабаның шыққан тегі ел аузындағы шежіре бойынша: Арғын ішінде Сүйіндік, одан Қаржас, Қаржастан Алтынторы, одан Артық, Жолымбет, Мәмбет, Келбет, Келімбет аталары тарайды. Жолымбеттен Қалқаман, Назар, Қойсары, Ырсымбет. Ал Қалқаманнан Бұқар туады.

Жыраудың әкесі Қалқаман батыр, сірә, ел билеуші шонжар емес, жеке басының ерлігімен ғана аты шыққан адам болса керек. Мәшһүр Жүсіптің айтуына қарағанда және өз шығармаларынан да көрінетіндей, Бұқардың, тіпті сауып ішер малы, мініп-түсер аты да болмайды. Жырау алпыстан асқанша осы жарлы, кембағал халде күн кешеді. Алайда, өмірінің соңғы кезеңінде Бұқар жай ғана арқалы жырау, ақылшы аға емес, мемлекет істеріне елеулі ықпал етіп отырған қабырғалы биге, өз заманының ұраншысына айналады. Жырау бір ғасырдан астам жасап, 1781 жыл шамасында қайтыс болады. Сүйегі Баянауылда, Далба тауының етегінде.

Бұқар жыраудың қайда оқып білім алғаны жайында, орта жасқа келгенше қандай өмір мектебінен өткендігі хақында нақты деректер аздау болғанымен ұрпақтан-ұрпаққа жеткен жыраудың шежіредей сөздерінен байқайтынмыз Бұқар тілге шешендігімен, ел арасындағы дау жанжалға әділ қазылығы арқасында өз ортасынан тым ерте суырылып шығып, көбірек көзге түскендігі.

Тағы да бір ел аузындағы әңгімелер бойынша Бұқар бабамыз Көкілташ медресесінде оқыған деген деректер де кездеседі. Оған дәлел ел аузында жүрген Әнет бабаның Бұқарға берген батасы.

Қазақта жасы үлкен адамнан бата алу салты болған. Қалқаманның әкесі Жолымбет жаңа туған немересіне Бұқар медресесінің түлегі сөзге епті, еті тірі Әнет бабадан бата сұрайды. Сонда Әнет баба нәресте Бұқарға қарап:

«Есімің Бұқар болсын,
Мінгенің тұлпар болсын.
Дауысың сұңқар болсын,
Ісіңе халқың іңкәр болсын» — деп бата берген екен.

Азан шақырып қойған аты, бүгінде беймәлім болып кеткен жырау, тарихқа Бұқар деген атпен солай енген. Бұқар 12жасқа дейін тілі шықпай жүреді. Жұрт оны «мылқау» бала деп атаған. Өзі аңқау, томаға тұйық, сөзге сараң, сылбыр да, жуас болыпты. Он екі жасқа келгенде көп жылдар үндемей келгеннің есесін алайын дегендей өлеңдетіп, жырлап сөйлеп кетіпті. Тіпті үйлесімді ұйқасқан өлең жырымен жұртты таң-тамаша қалдырады.

Бұқардың сол бір балалық шағын Үмбетей жырау:

...Тілің шықпай жасында,
Бала болдың сен мылқау.
Бір алуан жан десетін,
Іштен туған кем сырқау.
Сырқат па әлде мінез бе?
Мұны қиын жобалау,
Дәл он екі жасында,
Бақыт қонды басыңа.
Тілің шықты сөйледің,
Қолдан-қолға тимедің, — деп жырға қосқан ғой.

Бұқар жырау Абылай ханның сенімді ақылшысы санында мемлекет басқару ісіне белсене араласып, оның ішкі және сыртқы саясатына зор ықпал жасап отырған қоғам қайраткері болғаны әмбеге аян. сол уақытта елді басқаратын терең ақылды, саясаткер білімді адам керек екенін ұққан. Халықты бүтіндікке, бірлікке шақырып, сыртқы дұшпанға қайрат көрсете отырып түрлі тәсіл-саясатпен халықтың бостандығының қамын көздеген.

Бұқар жырау көбіне — ақ Абылай саясатының жақтаушысы. Жырау реті келген жерде ханды мадақтай, дәріптей отырады.

Алтын тақтың үстінде
Үш жүздің басын құрадың,
Жетім менен жесірге
Ешбір жаман қылмадың.
Әділетпен жүрдіңіз,
Әдепті іске кірдіңіз.

Бұқар түсінігіндегі Абылай — осындай әмірші. Жырау Абылай саясатына, ел ішіндегі Абылай беделіне тамашалай қарайды. Абылай үкіметінің салтанат құрғанына масаттанады.

Жұлдызың туды оңыңнан,
Жан біткен еріп соңыңнан,
Он сал алаш баласын
Аузына Құдай қаратып,
Жұсатып тағы өргізіп
Жұмсап бір тұрсың қолыңнан.

Ақтан болды-ау күніңіз,
Арсы менен күрсіге
Тайталасты үніңіз!

Сондықтан да Абылай ажал жастығына бас қойғанда:

Қайғысыз ұйқы ұйықтатқан ханым-ай,
Қайырусыз жылқы баққан ханым-ай,
Қалыңсыз қатын құштырған ханым-ай,
Үш жүзден үш кісі құрбан қылсам,
Сонда қалар ма екен қайран жаның-ай, —

деп зар айтқан Бұқар әміршісі дүниеден көшкен соң оның басында отырып

жас төгеді, шын көңілмен жоқтайды.

Бұқар жырау — XVIII ғасырдан бізге мәлім бірінші ақын. Одан кейін Үмбетей, Ақтамберді, Шал, Көтеш т.б. бар. Бірақ солардың ішінде көбінесе әлеуметтік мәселелерді басымырақ жыр еткен ақын-Бұқар. Өз кезіндегі әр алуан қоғамдық мәні зор мәселелерге үн қосып, өзінің көзқарасын білдіріп отырған.

Заманның ағымына қарай халықтың ойынан ауытқу байқалса жырау хан болса да, қара болса да қайырып әкеп

жолға салып, жөн сілтеп беріктік, белділік көрсетіп отырған:

Абылай ханның қасында
Бұхарекең жырлайды,
Жырлағанда не дейді
Соғыспа дер жырлайды
Өлетұғын тай үшін
Қалатұғын сай үшін
Қылмандар жанжал ерегес,
Бұл қылықты қоймасаң
Құдайдың бергеніне тоймасаң
Көрерсің сонан теперіш-дейді [1, 92—93]

Жыраудың толғау жырларының қайсысы болмасын қоғам өмірінің айнасы, халықтың басынан кешкен тіршілігінің бірден-бір тарихи көзі болып есептеледі.

Бұқар сөздерінің бәрі дерлік Қазақстанның қай жерінде болсын өзгеріссіз, сол қалпында айтылады және оның сөздерін бұрын-соңды заманның жыршылары қатты бағалап, сөз қоспауға, өзгертпеуге тырысқанға ұқсайды. Оның бір себебі Бұқар сөздерін тек қана жыршылар емес, көпшілік оны ақыл, нақыл сөз ретінде тұтынған.

Қазақтың ұлттық ауыз әдебиетінде даналық сөздерімен өшпес із қалдырған, сол уақыттың өзінде-ақ ұлан — ғайыр даламызда Үш жүзге ортақ ұлағатты жырау болған Бұқар Қалқаманұлының есімін қазақ халқы әрқашанда зор мақтанышпен қадір тұтады. Бұқар жырау халықтан шыққан кең қабырғалы, ақылды, заман ағымын барлай білетін, халықтың келешек өміріне, алдағы заманға көз жіберіп, сол күнгі әлеуметтік, шаруашылық саласы, тіршілік тәжірибесін ой таразысына салып отырып алдағы өмірді болжай толғаған жырау. Халық жыраудың тілегін, жан сезімімен сезініп, жырауды ел мүддесін қорғайтын тірегі деп түсінген. Халықтың келешегін көп ойлайтын, терең толғанатын жырауды халқы мейлінше сүйген, табынатын әулие көрген. Жырау тек қана жыр толғап қоймай сол күнгі ел билеу ісіне де қабілетті түрде араласып, халық пікірін, өз пікірін өткір айтып, егесе егеудей ойып тастап, келтесінен кесім шығарып тастап отырған әрі би жалынды жырау.

Әдебиеттер:

1. Бес ғасыр жырлайды, — 1 том «Жазушы». 1989.
2. Құрастырушылар: М. Мағауин, М. Байділдаев.
3. Сүйіншәлиев Х. «VIII — XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті».
4. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. Алматы. «Жазушы». — 1989.
5. Алпысбаев Қ. Қазақ әдебиеті. — Алматы. — «Атамұра». — 1992.

АЛЖИР — де азап шеккен әйелдер

Ошанов Нұрлан Зетханович, педагогикалық ғылымдар магистрі;
Темиржанова Шолпан Мейрамовна, магистр, оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Кезінде Ақмола құғын-сүргіннің нағыз орталығы болған. Талайдың өмірін тозаққа айналдырған 953 лагердің үшеуі еліміз аумағында құрылды. Осындағы атынан адам шошырлық АЛЖИР лагері КСРО-дағы әйелдер қамалған жалғыз азаптау орыны болды. Қылмысты кодекстің 58-статьясының 17-ші тармағымен бас бостандығынан айырылып, сотталған сол бір аналар орналасқан «мекен жайы» көпшілік «АЛЖИР» деп атайды екен. Сонда әр бір әрпін әліптесек «Акмолинский лагерь жен изменников Родины» деген мағынаны білдіріпті. Қайтып қана таң қалмассыз. Олар — біреудің әпкесі, біреудің қарындасы, ал екіншісінің анасы емес пе еді. Лажсыз сол аналар тағдырының ауыр жүгін арқалауға мәжбүр болды. Белең алған келенсіздік мындаған, тіпті миллиондаған аналардың жүрегін мұздатты. Өздерінің әділде таза екендігін дәлелдеуі үшін тағдыр тауқыметіне шыдамдылықпен, күш — жігерімен төтеп берген абзал аналар көреген қиыншылықты айтпай кеткендігіміз қылмыс болмас па еді.

Біздің бүгінгі жазып отырған еңбегіміз сол АЛЖИР-гі тағдыр тауқыметін басынан кешкен аналардың қайғы-қасіретінен толық мағлұмат бермесе де, тарих бетінде өшпес із қалдырған ақтаңдақты еске алып, оның келешек ұрпақ санасынан жойылып кетпей жадында сақтауға септігін тигізер деген ойдамыз.

1937 жылдың үшінші шілдесінде НКВД-ның Батыс Сібір бойынша басқармасының бастығы Миронов пен Қазақстан Ішкі істер халық комиссары Залин бір мезгілде шұғыл құпия тапсырма алды. Онда күзеті күшейтіліп, қатаң тәртіптегі тікенек сыммен және биік дуалмен қоршалған концентрациялық лагерь ұйымдастыруға пәрмен берілген екен. Мұнда қанқұйлы қылмыскер немесе кәнігі ұры емес, нәзік жанды әйелдер — аналар, қарындастар, балалар ұсталуға тиіс болыпты.

Қарағанды ГУЛАГ-ының құрамына енгізілген бұл тозақ мекемесінің атауы да құлаққа тосын естіледі — АЛЖИР. Оны қазақ тілінде тарқатып айтқанда «Отанын сатқандардың әйелдерінің Ақмола лагері» деген сөз болып шығады. Бұл шифрограммаға ГУЛАГ бастығы Берман қол қойғанмен, оның әміршісі — сол кезеңдегі НКВД бастығы Ежов болды. «АЛЖИР» (Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері) осы Қарлақтың дербес бөлімшесі еді. Ол 1938 жылы 6 қаңтарда Р-17 еңбекпен түзеу лагерінің орнына құрылды. Бұл кезең жаппай қуғын-сүргін науқанының әбден өршіген шағы болатын. КСРО Компартиясының XVI съезінде И. Сталин «Репрессия — шабуылдың қажетті элементі болып табылады» деп жариялаған соң жазықты-жазықсыз қамауға алу ерекше қарқынмен жүргізілді. Аз ғана уақытта Қарлақтағы отанын сатқандардың әйелдері 12 мыңнан асып түсті [1, 25 б.].

Әйелдерді ауруы да, екіқабаттығы да, сәбилі болуы да құтқара алмады. Тіпті, «отанын сатқандар» делінген қара күйе жағылған адамдардың бұрынғы әйелдері де тұзаққа ілікті. Өкіметтің пайымдауынша, әйелдер күйеулерінің көзқарастарын қолдайды, сондықтан олар да — қауіпті адамдар.

Тұтқынға алу тұтқиылдан жүргізілді. Әйелдер ең керек-жарақтарын да алып үлгері алмады, туған-туыстарымен қоштасуға да мүмкіндік берілмеді, балаларына қарауға да мұршасы болмады.

1938 жылы лагерьге бірінші рет бір жастан үш жасқа дейін балалары бар әйелдер әкелінді. Мұнда елдің түкпір-түкпірінен: Мәскеуден, Ленинградтан, Украинадан, Беларусьядан, Армениядан, Орта Азиядан әйелдер келіп түсе бастады. Сөйтіп, барактар лық толды, тұтқын әйелдерге орын жетпеді. Жаңадан келгендер жауын астында, аптап ыстықта, қақаған аязда өздеріне жертөле салып, оларға сәкілер орнатты.

Алғашқы лагерь қысы АЛЖИР-ліктердің айтуы бойынша 40° аязға жетті. Әрине, ең бастысы, барактарды аман сақтап қалу болатын. Алайда ашық дала, жылу жоқ, жақын жердегі көлден қамыс әкелуге тура келді, қамыс 2 жыл бойына жылу құралы болып келді. Бау бақша өсіріп, бес мың гектар жерге бидай екті, әрқасысы 250 сиырдан тұратын екі ферма салынды. Лагерь бас бақшасының көлемі 18 гектар болатын. Жеміс жидектен мол өнім алу үшін әйелдер арықтар қазды, суару жүйесін жасады [2, 45 б.].

1938–1939 жылдары бақша мен бидай алқабында жұмыс ойдағыдай жүріп жатты. Алайда әйелдер үшін еңбек жағдайы аса ауыр болатын. Әрбір саман кірпіштің салмағы 16 кг. болатын. Бүкіл жұмыс, оның ішінде үйдің қабырғасын қалау қолмен атқарылатын [3, 82 б.].

1939 жылдан бастап лагерьде фермалар ашылып, егін егу, мал шаруашылығы жүргізіле бастайды. Көптеген әйелдер бүкіл ҚарЛаг территориясындағы қаптап жатқан мал фермасында жұмыс істейтін. Олар Қарағанды, Ақмола мен Петропавл ет комбинаттарына қажетті мал өсіретін. Әр фермада әрбір тұтқын әйелге жүзден астам бұзау өсіру міндеттелетін.

Лагерьдегі еңбектің ауыр бір түрі-қамыс ору. Бұған дәлел Р. Голубеваның лагерьде жазған естеліктерінің бірі «Курт — драгоценный камень» өлеңінде мынадай жолдар келтіріледі: «АЛЖИР-дегі әйелдер тағдыры аса ауыр. Бүгін тағы да қамыс дайындау үшін көлге келдік. Денемізден сүйекке өткен ызғар жанымызды ауыртады. Жанымызда, иттерімен күзетшілер жүр. Ешнәрсеге мұрша берер емес. Көлдің жақын бетінде Жалаңаш деп аталатын ауыл бар. Ол ауыл адамдары біз жайлы не айтады екен? Олар да бізді жау деп біле ме екен? Олар біздің тағдырымыздан бейхабар ғой. Бір кезде біздің жанымызға ауыл

балалары келді. Қоршап тұрып, біздің жанымызға тиер ауыр сөздер айтып, тас лақтыра бастады. Біздің жанымыз күйзеліске түсті. Неге, балаларды осылай тәрбиелеуге болады ма? Неге?» деген сұрақтар тамаққа кептеліп тұр. Күзетшілер қарқылдап күліп, бізге: «Көрдіндер ме, халық жалғарының әйелдерін жоғарыдағылар ғана емес, балалар да жек көреді», — дегенде жүрегімізді тіліп түскендей болды. Бір кезде қатты қимылдан құлап түстім. Тұмсығым жерге тиді, қарасам тас дегеніміз бүктелген мата екен. Одан сүт иісі аңқиды. Мен сонда ғана түсіндім. Ауыл тұрғындарының бізге берген асы екен. Қуанғанымыздан бәріміз асыл тастарды жинай бастадық. Кешке сол жиналған асыл тастың өнімін жедік. Мен неміс қызы кешке жатарда ауыл тұрғындарына қатты разы болып, мұсылмандардың Алласына табындым. Өзіме емес, ауыл қарттарына - денсаулық, әйелдер мен аналарға бақыт тіледім. Әсіресе балаларға, бақытсыз болмасын деп тіледім» [4, 128 б.].

Тәуелсіздікке қол жеткелі бері көптеген деректер жарияланып, ақиқаты анықтап жүр. Лагерде азапты күн

кешкен аналарды білген сайын ет жүрегің елжіреп, өзегің өртенбей тұра алмайсың. Қуғын-сүргінге ұшыраған аналарымыздың қайратты, қайсарлы, сабырлы, өжет те мінездерін саралай келіп, өмірге деген құштарлығын, аналық мейірімін көрсете білді. Осындай батылдықты, батырлықты, шыдамдылықты, көзбен көре оқып талдай келе сөзбен де жеткізу өте қиын.

Қорыта келе, АЛЖИР лагеріндегі жазықсыз жандардың тағдыры туралы арнайы тақырыпта баспасөз беттерінде, мектептерде арнайы оқу орындарында мағұлматтар көптеп беріп, ащы да болса шындық жазылып және темір тордың ар жағындағы азапты өмір сүрген бізге бей мәлім жандар туралы көп деректер жазылса деймін. Себебі осындай материалдар Тәуелсіз Қазақстанымыздың жастарын өмірге деген құштарлығын, өз елінің патриоты болсам деген рухта тәрбиелеуге маңызы өте зор. Халықта: «тарихын білмейтін елдің болашағы бұлыңғыр» демейме. Сол себепті болашаққа қадам басу үшін әрине өз тарихымызды ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Мақат Д. «Қазақстандағы тоталитаризм және саяси қуғын-сүргін тарихы». Астана 2006 ж.
2. ҚАРЛАГ. Шаймуханов Д. А., Шаймуханова С. Д. Қарағанда, 1997.
3. Мақат Д. «Қазақ зиялыларының қасіреті». Алматы, 2001.
4. Дильманов С., Кузнецова Е. «ҚАРЛАГ, АЛЖИР». 1997.

Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексі бойынша қылмысқа қатысу институтының белгілері

Сарсенбеков Нурслуган Жумабекулы, аға оқытушысы;
Мусаева Жайдары Толеубаевна, аға оқытушысы;
Адылханова Самал Ерденевна, оқытушысы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қылмыстық құқық теориясында қабылданған объективтілік пен субъективтілік бөліну әдісіне сәйкес, қылмыс істеудің ерекше нысаны болып табылатын қылмысқа қатысудың өзіндік объективтік және субъективтік белгілері бар. Қылмысқа қатысушылықтың объективтік белгілері ретінде жасалған қылмысқа кем дегенде екі адамның қатысуы, іс-әрекеттердің бірлескен түрде орындалуы немесе бұл іс-әрекеттердің бір-бірімен себепті байланыста болуы танылады.

Кез-келген құбылыстың өз мазмұны мен нысаны болатыны белгілі. Адамның саналы мінез-құлқының жеке-леген актісі ретінде қылмыстың екі жағын — объективтік және субъективтік жағы белгілерін көрсетуге болады. Қоғамға қауіпті әрекеттер жасаушы қылмыскердің санасындағы интеллектуалдық-еріктілік процестері қылмыстың субъективтік жағын сипаттаса, объективтік жағы субъектінің қылмыстық мінез-құлқын, оның еркі мен ниетінің сыртқы көрініске ие болуын, яғни, оның қоғамға қа-

уіптілігін арттыратын қылмыстық әрекетінің барлық объективті мән-жайларының жиынтығын білдіреді.

Қылмысқа қатысушылықтың объективтік белгілерінің түрлері және олардың сипаттамасы осылармен шектеледі деуге болмайды, қылмысқа қатысу нысандарына қарай басқа да объективтік белгілер өмір сүреді. Ол белгілер қылмысқа қатысу нысандарын бір-бірінен ажыратушы немесе нақты бір нысанның түсінігін ашатын белгілер болып табылады, ал жоғарыда айтылғандар жалпы қылмысқа қатысушылықтың немесе барлық қылмысқа қатысу нысандарына ортақ объективтік белгілері болып табылады.

Қылмысқа қатысушылықтың объективтік белгілері оның субъективтік белгілерімен тығыз байланысты. Өйткені, қылмысқа қатысушылықтың субъективтік белгілері қылмысқа қатысушылардың ішкі ойын немесе психикалық бағытын білдіреді.

Қылмысқа қатысушылықтың субъективтік белгілері екі немесе одан көп адамдардың қылмысты әрекеттерін

қылмысқа қатысушылыққа жатқызытын белгілерді білдіреді және қатысушылықтың объективтік белгілерінің ішкі көрінісін сипаттай отырып, оны бірнеше адамдардың бірлескен түрдегі қылмысты әрекеттеріне айналдырады.

Қылмысқа қатысушылықтағы «бірлестік» белгісі қылмыс жасаудың бастапқы кезеңінен соңғы кезеңіне дейін түгел орын алады және бұл белгі мынандай элементтерден құралады:

а) әрбір қылмысқа қатысушының әрекеті басқа қатысушылардың нақты жағдайларда әрекеттер жасауының қажетті шарты болып табылады. Яғни бірінің белгілі бір әрекеттерді жасауы, басқаларының да алдыңғы әрекетке байланысты нақты бір әрекеттерді іске асыруына себеп болады;

ә) қылмыстың салдары немесе қылмыс уақиғасы әр қатысушының әрекеттерімен себепті байланыста болады;

б) қылмыстың нәтижесі барлығына ортақ болады.

Екі немесе одан көп адамдардың жасаған, қоғамға қауіпті әрекетін, қылмысқа қатысушылыққа жатқызытын белгі объективтік белгі ретінде бірлескендікті сипаттайтын — «себептілік» белгісі болып табылады. Егер қылмыстың салдары немесе қылмыстың болу уақиғасы, қылмысқа қатысушылардың әрекеттерімен себепті байланыста болмаса, онда себепті байланыста әрекет жасамаған адамға қылмыстық жауаптылық туындамайды немесе абайсыздықта қылмыс жасаған болып саналады. Себебі бұл әрекеттердің арасындағы немесе қылмыстың зардабына деген себепті байланыстар қасақана әрекеттерден туындаған болуы керек. Қылмысқа қатысушылықтағы себепті байланысты жасалған қылмыс мазмұнының екі жерінде ескеру керек. Біріншісі, қылмысқа қатысушылардың араларындағы байланыс, ал екіншісі, қылмысқа қатысқан әрбір адам әрекетінің туындаған зардаппен байланысы.

Бірлескен түрде қылмысты әрекеттермен айналысуға негізінен тікелей қасақаналық тән, бірақ кейде қылмысқа қатысушылардың арасындағы бірлестік белгісі әлсіз болғанда немесе барлық қатысушылар қылмыстың жасалуына мүдделі болып қатыспағанда жанама қасақаналықта орын алуы мүмкін. Тұрақтылық белгісі тән болып табылатын ұйымдасқан топ, қылмыстық қауымдастық тәрізді нысандарға сәйкес келетін қылмысқа қаты-

сушылықтарда көбінесе біртектес болып табылатын бірнеше қылмыстар орындалады және мұндай қылмысқа қатысу нысандарының мүшелері кейде өз қатарларына жаңадан адамдар тартып, қатарын толықтырып отыруы жиі кездеседі.

Ал қылмыстың нақты және заң жүзінде аяқталу моменттері бір-бірімен сәйкес келмейтін Қылмысқа қатысушылық, қорқытып алушылық сияқты қылмыстарда қылмысқа қатысушылық қылмыстың заң жүзінде ғана емес, оның нақты аяқталу кезеңіне дейін орын алады деуге болады. Мысалы қорқытып алушылық қылмысы заң жүзінде мүлікті беруді талап еткен кезден бастап аяқталды деп саналады, ал өмір шындығында мүлікті беруді талап еткенге дейін ғана емес, сонымен қатар мүлікті немесе мүлікке деген құқықты алған кезге дейін жаңадан қатысушылар қосылуы мүмкін. Мұндай жағдайларда мүлікті беруді талап еткен адамда осындай кезден-ақ аяқталған қылмыстың құрамы бар болса, ал кейіннен, қылмыс нақты аяқталғанға дейін қосылған қылмыскерлер де қорқытып алушылық үшін жауаптылыққа тартылуы керек. Демек, қылмысты әрекетті бастаған және оған кейіннен қосылған адамдардың әрекеттері бір баппен, оның 2 бөлімімен сараланады және топ адамдардың орындаған қылмысы ретінде бағаланады. Сондықтан формальдық және келте құрамдар бойынша қылмысқа қатысушылық қылмыстың нақты аяқталу моментіне дейін кездесе алады дейміз. Ал негізінен материалдық құрамдарға жататын жалғаспалы қылмыстарда қылмысқа қатысушылық барлық кездерде қылмыстың нақты аяқталу кезеңімен анықталуы міндетті емес дейміз. Қылмысқа қатысушылықтың басталу кезеңі қылмысты жасауға дайындық жүргізе бастаған кезден анықталып, аяқталу кезеңі қылмыстың нақты аяқталу кезеңіне дейін бола алады.

Қатысушылықпен жасалған қылмыстардың қауіптілік дәрежесі келісім дәрежесіне қарай емес, жасалған қылмыстың түріне келтірген зардаптың көлеміне т.б осы тәрізді құрамды сипаттайтын белгілерге қарай анықталады. Бұл белгілер, яғни жасалатын қылмыстың түрі келтірілетін зардаптың көлемі, қылмыстың орыны мен уақыты, тәсілі мен құралы тәрізді белгілер алдын ала келісіммен жасалған қылмыстарды ғана келісім мазмұнын құрайды.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. Алматы, 2008 ж.
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне түсінік. — Алматы ЖШС «Издательство» «Норма-К», 2009.
3. Апенев С. М. Қылмысқа қатысушылық. дістемелік құрал. Алматы.: ҚазМЗА, 2000 ж.
4. Ағыбаев А. Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім. Оқулық. Алматы. Жеті Жарғы. 1999 ж.
5. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальное, криминологические и правовые проблемы. — Киев: Виша школа, 1986.

АЛЖИР лагері мен тұтқындарының өмірі

Сембаева Гульнара Нурмановна, аға оқытушы

Ержан Абылайхан, студенті

Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Тарих тағлымында тарланып, тотаритарлық жүйеге қорланып, ақиқаттың шынайы шыңынан орын ала-алмаған тарихымыздың ақтаңдық беттері мен ұлтымыздың азаттығын сақтау үшін, ұлылығын дәріптеу үшін, елі мен отанының болашағына қасқайып қызымет еткен, ақиқатты ардақтап ту еткен, аяулы ұлтының біртуар азаматтары туралы, қазіргі тәуелсіз еліміздің болашақ азаматтарының бойына сіңіріп, азаттық пен ақиқатқа жол сілтеу.

Бүкіл өркениетті қоғамда болашаққа жол салу үшін өткенді еске алып отырудың қалыптасқан үрдісі бар. Осындай мәңгі есте сақтап, тағзым ететін, қиын-қыстау күндерді ұмытпай жүруге тиіс дәстүрлердің бірі — Елбасы Жарлығымен елімізде жарияланған 31 мамыр — саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күні.

Бүгінде тәуелсіздік алып, бүкіл төрткүл әлемге танылып отырған Қазақстанның өткен тарихында нәубетті кезеңдер аз болған жоқ. Мыңдаған ұлдарымыз бен қыздарымыз қуғын-сүргін топалаңына ұшырап, сталиндік лагерлерде азап шекті. Қуғын-сүргінге ұшыраған талай боздақтарымыздың өздерімен қатар, олардың әйелдері мен балалары да лагерлер мен түрмелерде азапқа түсті, жоқшылыққа ұшырады.

Қуғын-сүргін сол бір аяулы азаматтардың берекелі шаңырағын шайқалтты-ау келіп. Айтыңызшы, шындыққа ұмтылудан артық қандай қасиет бар? Шындық шырқырап, құлындағы дауыс естіліп жатса да «троцкишіл, жапонның, ағылшынның, немістің тыңшысы» деп халық жауы атанған талай-талай азамат түрмеге жөнелтіліп жатты. Ана күйеуінен, баласы анасынан айырылды. Заман тыныш. Сонда халықтың жауы кім болғаны? Қайдан келген жау?! Жиналған жүкті ірітіп бұзатын қара күйе деген болушы еді. Немесе егінді тып-типыл ететін көк шегіртке, саранша дегенді естуші едік. Халқына қызмет етушілерге «халық жауы» деп жала жабылуы ойланарлақ жағдай. Қаншама миллион адам артында ұрпақ қалдырмастан өмірмен қоштасты. Спартаның заңы секілді әлсіз, өмірге қабілетсіз жандар ғана тудан лақтырылған жоқ, керісінше қоғамына таңдап алынған адамдар жан берді. Яғни қоғамдағы ең білімді, нағыз дарынды, еңбек сүйгіш еркін ойлы, бір сөзбен айтқанда зиялы қауым саяси өмірден ажыратылды, аласталды.

«Басқа түссе баспақшыл» дегендей, әркімнің жан сағалауы үшін әртүрі қулық-сұмдық, айла-шарғы жасауға бір табан жақын тұру етек ала бастады. Өз басы арандамас үшін жалған көрсетілді, «донос» жасаған талай-талай адамдар бөгде жолға түсті. Еститін құлақ ұзын, көретін көз жүз есе көреген болды. Өзінен лауазымы жоғарылар не айтсада мақұлдай беретін, ыңғайға бейімделгіш жылпостар көбейді. Жан сауғалау үшін заң орындарына көптеген саяси сауаты шамалы жағымпаздар мен қорқақтар

топтала бастады. Шаш ал десе бас алатын қаныпезерлер солар еді. Алғашқыда бұл жерде «26-нүкте» деп аталатын орын болған. Соның негізінде 1938 жылы НКВД-ның Ақмола арнайы бөліміне (Қарағанды лагеріне) қарасты «Отанын сатқандардың әйелдеріне арналған Ақмола лагері» пайда болды [1, б. 10].

Қазір Астана қаласына таяу жерде орналасқан Ақмол поселкесіндегі қуғын-сүргін құрбандарына арналған аллеяда осы лагердің аты жазылған тақтайшадағы «отанын сатқандар» деген сөз тырнақшаға алынған. Тұтқындар лагерді бір сөзбен «АЛЖИР» деп атады. Бұл лагерге Сталиндік қуғын-сүргінге ұшырағандардың әйелдері мен туған-туыстары қамалды. Осынау сегіз мың әйелдің бар айыптары — «халық жауы» атанған күйеулері мен туыстарынан бас тартпағандығы еді. ГУЛАГ лагері Совет Одағының түкпір-түкпірінде қаптап кетті. «АЛЖИР» деген жер бетіндегі сондай тозақтың бірі болатын. Кейін лагер өз алдына ауыл шаруашылық өндірісі, шеберханасы мен тігін фабрикасы бар сан-салалы шаруашылыққа айналды. 1953 жылы жабылғаннан соң тұтқындар кенті Малиновка деп аталды, кейіннен Ақмол деген атауға ие болды. Бұл жерді тұтқындарың өзі адам тұратын қалыпқа келтірді. Барак, асхана, мал фермалары, астық қоймалары мен шеберханалардың барлығын тұтқын әйелдер өздері салды. Олардың басым көпшілігі — интеллигенция өкілдерінің қара жұмысқа үйренбеген әйелдері болатын [2, б. 45].

Тұтқынға алу тұтқиылдан жүргізілді. Олардың арасында бұрынғы көрнекті партия-кеңес қайраткерлерінің әйелдері мен балалары, жақын туыстары жапа шекті. Онда маршал М. Н. Тухачевскийдің қарындасы Е. Н. Тухачевская, А. С. Енукидзең әйелі мен қызы, С. Сейфуллиннің әйелі Гүлбаһрам, Б. Майлиннің әйелі Күнжамал, Т. Рысқұловтың әйелі Әзиза, С. Қожановтың әйелі Күләндам, С. Меңдешевтің әйелі Рәзия, Т. Жүргеновтың әйелі Дәмеш, Н. Нұрмақовтың әйелі Зүппүн, С. Аспандияровтың әйелі Рабиға, Майнұр Сарымолдаева, Елизавета Садуақасова, Мария Есқараева, Мәриям Тоғжанова, Әйіш Құлымбетова, Бибіжамал Сырғабекова, Сағадат Таштитова, Шәкітай Тәтімова, Айша Қабылова, Қира Нұрмағамбетова (лагерьде атылды), Жанбике Шанина, Хадиша Мусина, Сақыпжамал Назарова (Зарап Темірбековтың әйелі), Уәзипа Қүленова, Мағрипа Рүстемова, Әсма Шоманова, Зағипа Тінәлина, Баршын Қалменова, Мәдина Оразова, Мәрияш Есенгелдина т.б. көптеген қазақ азаматтарының әйелдері, аяулы аналар «жазасын» өтеді [3, б. 14]. Мұрағат құжаттарында баяндалғандай Ақмола бөліміндегі жағдай тексеріс болып өткеннен кейін де одан әрі нашарламаса жақсарған жоқ. Осылайша Ақмола лагеріндегі әйелдердің жай-күйлері уақытқа,

жағдайларға байланысты әрдайым өзгеріп тұрды. Бірінші күні келгеннен бастап, қатаң тәртіп сақталып, зона ішінде өз бетінше қозғалуға, жазуға, оқуға, әсіресе өлең жазуға тыйым салынды. Әрбір жаңылыс басқан қадамы үшін қарцер дайын тұрды. Бұл тәртіп Ұлы Отан соғысы басталғанда одан әрі қатаңдана түсті. Қандай жағдайда болмасын, әйелдер міндетті еңбек етуден босатылған жоқ. 1942 жылдан бастап «Р-17» «АЛЖИР» еңбекпен түзеу лагері бүтіндей әйелдер лагері болудан қалады. Енді бұған 5-баппен сотталған, фашистер басып алған территориядағы лагерьлерге отырған еркектер әкеліне бастады. Соғыстың аяғына дейін бұған тағы да ерлердің екі тобы жеткізілді. Қостанай түбіндегі еркектер лагері таратылып, онда тірі қалған тұтқындарды осында ауыстырды [4, б. 66].

Тәуелсіздікке қол жеткелі бері көптеген деректер жарияланып, ақиқаты анықтап жүр. Лагерьде азапты күн кешкен аналарды білген сайын ет жүрегің елжіреп, өзегің өртенбей тұра алмайсың. Тағдырларымен өте-мөте танысып зерттеген үш арыстың арыстың бірі Сәкен Сейфуллиннің әйелі туралы әңгімелейік. С. Сейфуллин 1938 жылғы 25 қаңтарда атылды. Бұл күнгі оққа байланған-

дардың саны — 37. Б. Майлин мен І. Жансүгіровтің атылған күні 26 ақпан, бұл күні 39 адам құрбан болған. Осыдан кейін үш арыстың зайыптарына зобалаң басталды. С. Сейфуллин өмірі мен шығармашылығын ұзақ уақыт сарыла зерттеп, бірнеше кітап шығарған, көптеген мақалалар жазған аса білімпаз да еңбекқор ғалым Т. Кәкішев Гүлбарам туралы да деректер келтіріп отырды. Оның «Қазақстан жаршысы» атты газетте жарияланған «Сәкеннің соты» деген көлемді мақаласында (1994 жыл, 29 сәуір, 3—4 мамыр) Гүлбарамның көзінше НКВД қызметкерлерінің тінту жүргізіп, Сәкеннің орден, партбилет, профбилет, 58 кітабын, 14 бума қолжазбасын, тапаншасын, автомашинасын, 4500 рубль ақшасын, тағы басқа заттарын хаттап алып кеткенін деректі негізде көрсеткен [5, б. 65].

Бұл жөніндегі протоколға қол қойдырып, көшірмесін Гүлбарамға қалдырған. Қайрат көрсете алмаған ғой. Бірақ, жаны шырқырап тұрғанында сөз жоқ. «Халық жауларының» әйелдерінің қай-қайсысы болмасын, көрген күні сол болды. Қиын — қыстауда жазықсыз қуғын — сүргінге ұшыраған аналарымыздың біздерге әперген бейбіт өмірдің қадірін қастерлей білейік.

Әдебиеттер:

1. Гринев В. М., Гринева Т. В. Эхо массовых политических репрессий. Астана, 2005.
2. Кукушкина А. Р. «АЛЖИР». Алматы, 1995.
3. ҚАРЛАГ. Шаймуханов Д. А., Шаймуханова С. Д. Қарағанда, 1997.
4. Адилет. Материалы круглых столов и семинаров. АЛЖИР, 1995.
5. «Узницы Алжира». Москва, 2003.

Қазақ халқының дүние сезімінің табиғатпен үндестігі

Темірғалиев Құдайберген Абаевич, ф.ғ.к., кафедрасының меңгерушісі;
Ломан Надежда Филипповна, аға оқытушысы;
Бакирова Алуа Турсуновна, аға оқытушысы;
Мейрамова Нургуль Амантаевна, оқытушысы
Қарағанды мемлекеттік медицина университеті (Қазақстан, Қарағанды)

Адамзат ұшан теңіз, шексіз даланы аса құрметтеп, қастерлеп, өзінің даланың перзенті екенін мойындайды. Дала өз тарапынан адамның рухани санасының дамуына, оның өнерінің шарықтап өсуіне кеңінен мүмкіндік жасайды. Даланың топырағы, тау-тастың бейнесі, өзен-сулардың сарқырама ағысы адамның өнерінің жетілуіне, өмірінің мәнін түсінуге мүмкіндік береді. Қазақтың сырға толы сөз өнері ғана емес домбыра мен қобыздан төгілген күй, саз өнерін де даланың құдіретінен туындаған десек, еш қателеспеген болар едік.

Қазақ мәдениетінде бұрыннан келе жатқан идея — жанның мәңгілігі. Әлем мен адамға бағыт беретін жол көрсетуші, мәңгілік пен шексіздіктің кепілі — Нұр. Оған адамның жәй ақылы жетпейді, оны аңғару, түсіну, жан дүниеніңмен қабылдау керек.

Әлем мен Нұр ұғымдары қазақтың төл мәдениетінде Дүниені дұрыс түсіну арқылы нақтыланады. Дүние дегеніміз заттар мен құбылыстардың біріктірілген жинағы емес. Бұл дүние — біртұтас, яғни ол адаммен іштей қосылған.

Адам орасан зор Әлеммен жеке қалса, онда тұлғада күйкілік сезім, жатсыну, бағыныштылық қатынас тууы мүмкін. Сондықтан халықтық дүниетаным ғарышты жат күш ретінде емес, қайта өзіне етене жақын табиғилық шарт түрінде қабылдайды. Қазақтың рухани мәдениеті әлемді меңгерудің бірнеше тәсілдерін қолданған: оны тіршілікке қолайлы шексіздік ретінде бейнелеу (Бұқар Жырау), оның асқақтығын, адамдық көңіл-күйді баспай, оған көтеріңкілік туғызатын дүние ретінде мадақтау (Қазтуған), әлем бөліктерінің сазды ырғақтарын аңғару (Әл-Фараби) [1].

Көшпелі қазақ ғаламат Әлемнің ішінде өз орнын таба білген. Шексіз кеңістікте адам өзімен өзі және табиғатпен жеке калып, оңаша сұхбаттасу, сырласу үстінде болған. Ол өзінің бүкіл рухымен, табиғатпен шынайы жақын екендігін сезінген. Қазақ халқы «Адам» мен «Әлемнің» қарым-қатынасының терең концептуальді мәнін әдеби-бейнелік түрде «бұл дүние — біртұтас» деп шебер бейнелеген. Яғни адам мен әлем негізінен бөлінбейтін біртұтас. Аңғарымдылық (созерцание) дәстүрлі мәдениет ретінде әлемге қатынас және әлеммен қатынастың көпжақты мазмұндылығын қалыптастырады. Бәрінен бұрын, аңғарымдылықтың әлеммен қатынастағы табиғатпен қатынасының қалыптасу әдістері және оның дамуының негізі мен мәні іштесу болып табылады. Іштесу негізінен әр деңгейде жүзеге асады:

- 1) қарым-қатынас;
- 2) келіп-кету;
- 3) сіз-біздесу;
- 4) араласу;
- 5) іштесу.

Жоғарыда келтірілгендердің барлығы іштесудің мәнін ашады, бірақ ол одан да тереңірек қатынасты, яғни рухани — жан дүниеде жасырылғанды аша алатын деңгейге жетеді. Сондықтан бұл қатынас іштесу деп аталады. Дүниені аңғару шексіздік, оның әсемдігі мен үйлесімділігін сезіну ретінде, өзінің кереметтігімен төмендетпейтін, керісінше рухтандырып, жоғарылататын қасиет жырауларға тән.

Табиғатты түсіну, сезіну, онымен қарым-қатынас жырауларға тән қасиет.

Міне, Қазтуған жырау табиғатты қалай керемет суреттейді, құдды бір сол табиғат жаратылысының куәгері сияқты.

Жабағылы жас тайлақ
 Жардай атан болған жер,
 Жатып қалған бір тоқты,
 Жайылып мың қой болған жер.
Боз сазаны тоқтыдай,
 Балығы тайдай тулаған,
 Бақасы қойдай шулаған,
 Шырмауығы шөккен түйе таптырмас
 Балығы көлге жылқы жаптырмас.

Толғауды оқи отырып, табиғаттың жайнаған, жарқын сәттерін көргендей боласың. Жыраудың жасампаздық құдіреті қоршаған табиғатпен жасырын бірлігінде. Әлемді бұлай сезінудің керемет әдісі болмыспен берілген табиғатпен іштесуде.

Сары даланы өмір сахынасы етіп, ат үстінде айшылық жерге сапар шегетін қазақтың жолшыбай ұшырасқан

адаммен туысындай шұрқырасып табысып, жолшыбай кездескен ауылға өз үйіндей еркінсіп түсуі, ең алдымен сол далада тіршілік құрудың кепілі болған. Сондықтан да, бұл далада адам жатсынбау, бауырмал болу — көшпелі өмір салттың бұлжымас заңына, бұзылмас әдет-ғұрпына айналған. Мұндай әдет-ғұрыпсыз осынау байтақ даланы игеріп, тіршілік құру мүмкін емес еді. Мұның сыртында, жаңағы жапан түзде кездейсоқ ұшырасып, шұрқырап табысатын адамы шынында да туысы болып шығатыны, жолшыбай кездескен ауылдың шынында да сүйек-шатыс болып шығатыны рас. «Қарға тамырлы қазақ» дейтін тұрақты сөз тіркесінің мәні сонда.

Қ. Нұрланова атап өткендей, қазақтың ұлттық идеясы — адамның көңілін табу. Оған қарым-қатынастың жоғарғы түрі іштесу арқылы жетуге болады. Дәстүрлі мәдениетте, күнделікті қарапайым қарым-қатынастың өзінде адамның көңілін табу іштесудің негізі болып табылады [2].

Біртұтас дүние адамды жатсынбай өзіне қосып алғаннан соң, нұрға жетудің дәнекеріне айналғаннан кейін, Жарық Дүние бейнесі дүниетанымдық принцип қызметін атқарады. Жарық Дүние логикалық ой қорытудың негізінде емес, ерекше бір типологиялық бейне бітімінде қалыптасады. Бұл — көркемдік жағынан абстрактылық ұғымдардан жоғары тұрған бейне. Типологиялық бейненің символикалық (таңбалық-рәміздік) мазмұны бірінші қатарға шығады.

Жарық Дүние адам үшін тұрақты және қуатты арқа сүйеу болып табылады. Арқа сүйеу бола алатын Жарық Дүниені халық қастерлеп Жарқын Дүние деп көтерді. Қазақтың дәстүрлі космогониясында Әлем-Дүниенің мынадай сипаттамалары бар: жарқын дүние, шіркін дүние, шексіз дүние, болжаусыз дүние, аруана дүние..., яғни әлемге адамдық қасиеттердің бәрі тән, олар (адам мен әлем) егіз болып табылады.

Әрине, халықтық дүниесезім әлемнің, дүниенің толымсыздығын, кемдігін, төмендігін де аңғарды. Оның негізінде бұл дүниеде адам өмірінің шектілігін түсіну жатыр. Мына өлең жолдарындағыдай «қарасам, бұл дүние — шолақ екен, адамдар бір-біріне қонақ екен». Осы тұрғыда дүниеге теріс қасиеттер де қосылады: қоңыз дүние, жалған дүние, сұм дүние, өткінші дүние [3].

Дүниені түйсіну қатынасы қашан да уақыт еншісі, дәуір тынысымен айқындалады. Мұнда аңсаған арман, мұрат-мүддеге, ұлттық рух пен құдірет астасып жатады. Жалпы адам баласы неғұрлым дүниетанымдық өрісін кеңейте түскен сайын өзінің ішкі сырын да барынша терең сезіне түседі.

Әдебиеттер:

1. Әбжанов Т.Ы., Қазақ рухының философиясы, Қарағанды, 2003, 27 б.
2. Человек и мир. Казахская национальная идея. Алматы. 1994. С. 5.
3. Ғабитов Т., Мәдениеттану негіздері, Алматы, 2002, 135—139 б.

Тұлғаның қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу мәселелері

Тусупбекова Эльмира Курманбаевна, п.ғ.м.
 Нуржанова Карлыгаш Канагатовна, п.ғ.м.
 Кулейменова Лайла Мадениетовна, п.ғ.м.
 Оспанғалиева Мендигуль Толеутаевна, п.ғ.м.
 Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуын әлемдік өркениетті және мәдениетті елдер қатарына көтеру мәселесі білім беру жүйесін түбегейлі қайта құруды мақсат етіп отыр.

Бүгінгі Қазақстан Республикасында халыққа білім, тәрбие берудің негізгі мақсаты — Қазақстанның егемендігін қамтамасыз ету, оны бүкіл дүниежүзі мойындап, алдыңғы қатарлы мемлекеттермен тең қарым-қатынас жасау үшін студент жастарға Қазақстандық патриотизмді, өз отанын сүйе білуді үйрету, саяси бостандықты қамтамасыз ететін нарықтық іргетас қалаудың нәтижесінде, экономикалық бостандыққа қол жеткізу, осылардың бәрін іс жүзінде жүзеге асыратын ізгілікті жеке тұлғаны дамыту, білімді, іскер жастарды тәрбиелеу болып табылады. Тәрбие біртұтас педагогикалық процестің құрамды бөлігі екені белгілі.

Тәрбие мақсаты жалпы және жеке болып келеді. Тәрбиенің жалпы мақсаты барлық азаматтардың бойында сапалық құндылықтардың, ал жеке мақсаты — жеке тұлғаның қалыптасуын көздейді. Қазіргі заманда тәрбие мақсатының алуан түрлі болуына қарай, соған сәйкес оның жүйесі жасалынады. Тәрбиенің мақсатына объективті себептер ықпал етеді, олар: адамның физиологиялық жетілуі мен психикалық дамуы, философия мен педагогика ғылымның жетістіктері, әлеуметтік ортаның қоғам мүддесіне қарай, үнемі өзгеріп отыруы. Қоғамның мәдени деңгейі, тәрбие мақсатының жалпы бағытын анықтап отырады. Тәрбие мақсаты қоғамның нақты тарихи сипатына қарай өзгеріп отырады. [1, б. 5].

Тәрбиенің мәдени құбылыс ретіндегі міндеттері: ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, этикалық, эстетикалық, экономикалық, экологиялық, құқықтық, саяси мәдениет түрлерін мектеп қабырғасынан қалыптастыру көзделеді. Мәдениетті кешенді түрде қалыптастыруды жүзеге асыру, жеке тұлғаның сапалық қасиетін арттырады. Тәрбиенің мазмұнына бүкіл мәдениет жетістіктері қамтылады [2, б. 18]. Тәрбие мазмұны тәрбие міндеттерін толықтай жүзеге асыруды қарастырады. Сөйтіп, тәрбие мақсаты, міндеттері, мазмұны тығыз байланыста баланың жас және жеке, дара ерекшеліктеріне қарай ұйымдастырылады.

Жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесінің азаматтық оқу орындарының оқу-тәрбие процесінен ерекшеленетін келесі ерекшеліктерін есепке алу қажет:

— студент тұлғасын дамытудың талап етілетін деңгейі азаматтық маманға қарағанда едәуір жоғары, себебі оқыту бірнеше мамандандыру түрі бойынша жүзеге асырылады;

— жоғары оқу орындары жай ғана маманды емес, сонымен бірге басқарушыны, ұйымдастырушыны, азаматты, әлеуметтік жауапкершілігінің деңгейі жоғары мемлекеттік қызметкерді және өз бағыныштыларының тәрбиешісін әзірлейді;

— жоғары оқу орындарына (оқу тобы, курс, факультет) құрылымдарының үйлесімі тән, оқу-тәрбие процесі тұлға тәрбиесінің маңызды шарты болып табылатын, қатаң тәртіп және жарғылық өзара қарым-қатынастар жағдайында жүзеге асырылады;

— жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие процесінің едәуір бөлігі тек дәрісханалар мен зертханаларда ғана емес, сонымен бірге оқу мекемелерінде жүзеге асырылады;

— жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие процесінің едәуір бөлігі тек дәрісханалар мен зертханаларда ғана емес, сонымен бірге оқу мекемелерінде жүзеге асырылады;

— ЖОО оқу-тәрбие процесі басшылық ететін құрамды даярлайтын арнайы орта мектептен ерекшелігінде педагогикалық қызметті және ғылыми-зерттеу жұмысын үйлестіреді.

Берілген ерекшеліктерді есепке алып, жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіптік даярлығында пайдаланылатын тұлғалық-бағдарланған амал тұжырымдамасының негізгі ережелері келесі ережелер болып табылады деп жорамалдаймыз:

1. Оқу дегеніміз әлемді субъективтік маңызды ұғыну, ол студент үшін субъективті тәжірибеде белгіленген тұлғалық мағыналарға, құндылықтарға, қарым-қатынастарға толы.

2. Оқытудың негізгі ойы — берілген қасиеттері бар тұлғаны қалыптастыру емес, білім беру процесі субъектілерінің тұлғалық функцияларын дамыту үшін жағдайлар жасау. тұлғалық-бағдарланған білімнің критерийлері: рефлексияны дамыту, тұлғалық ұстанымның бар болуы (яғни субъективті білім ретінде дербестілік), бағалар иерархиясы, қызмет мағынасын іздеу. Сапалы кәсіптік білім берудің мағынасы меңгерілген білімді, шеберлікті, дағдыларды, тәжірибені және бағаларды жаңа ситуацияға ауыстыруда, яғни шығармашылық жұмысқа қабілеттілікті иеленуде.

3. тұлғалық-бағдарланған оқыту үш ерекшелікті: студенттердің психикалық даму типін, оқытушының тұлғалық ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін және студент үшін пәннің психологиялық теңбе-тең түсінігін есепке алуға бағдарланған.

4. Егер оқыту өнімді (шығармашылық) ойлауды қалыптастырса, ол дамытушы болып табылады. Оқытуда дидактикалық принциптер жүйесін: оқыту проблемалылығы; даралау және саралау; ойлаудың әр түрлі компоненттерінің үйлесімді дамуы; ақыл-ой қызметінің алгоритмдік және эвристикалық тәсілдерін қалыптастыру сақталғанда ғана ойлаудың өнімділігін дамыту мүмкін болады [3, б. 29].

Дара басшылық барысында жоғары оқу орындарында тұлғалық-бағдарланған қатынастың өзінің ерекшеліктері болатынын есепке алу қажет:

1. Талаптардың шынайылығы. Бұл ереже студенттер орындайтын міндеттердің мазмұнынан, олардың шешетін кәсіптік-қызметтік міндеттерінен, тәжірибесі мен кәсіптік қабілеттерінен алғанда, педагогтың талаптылық білдіруіне түрткі болады.

2. Талаптардың мерзімділігі. Берілген ереже тәртіп бұзуды ескерту бойынша жұмыстың жүргізілуіне, тәртіп бұзушылық белгілеріне, ұсақ теріс қылықтарға дер кезінде жауап қайтаруға мүмкіндік береді.

3. Талаптардың жүйелілігі. Студенттердің атқаратын қызметіне және тәртібіне әр түрлі талаптар қоюда педагог тарапынан байланыстың жүйесіздігі және жоқтығы басқарушы әрекеттердің және тәртіптік практиканың тиімділігін төмендетеді.

4. Талаптардың дәлелденгендігі. Осы ережеге сүйеніп, педагог талаптардың мазмұнын түсінуге және олармен іштей келісімге қол жеткізуі тиіс.

5. Талаптар қоюдағы жүйелілік. Бұл ереже педагог тарапынан иеленген тәжірибесіне, кәсіптік біліктілігіне, сондай-ақ жеке қабілеттеріне сәйкес талаптылықты үйлестіруді талап етеді.

6. Талаптардың тақырыптылығы. Педагог талаптарының дәл көзделуі, студенттердің алдағы әрекеттерінің мазмұнын, міндеттерді орындау мерзімдерін, жорамалданатын нәтижелерді, жұмыс жолдары мен тәсілдерін көрсетуі тиіс.

7. Талаптар қоюдағы әдептілік және тілектестік. Талаптылықты білдіру түрі студенттердің жеке ерекшеліктерін ескеруі тиіс.

8. Талаптардың дұрыстығы. Берілген ереже оқытушыны өзінің бағаларына және қорытындыларына асынталы болуға, оларды студенттер орындайтын лауа-

зымдық міндеттер шеңберімен, жұмыс тәжірибесімен және қызметтің нақты нәтижелерімен байланыстыруға мәжбүр етеді.

Сонымен, біз тұлғалық-бағдарланған қатынаста өзара әрекеттесудің екі субъектісін ғана емес, сонымен бірге басқа субъектілерді — адамзат мәдениетінің құндылықтарын тасушыларды қарастырдық. Қазақстан Республикасы жоғары оқу орындары студенттерінің педагогикалық мәдениетін тәрбиелеуде халық педагогикасына үлкен роль бөлінеді. Халықтың рухани мәдениетінің бір бөлігі болып табылып, қазақ халық педагогикасында көптеген ұрпақтар тәжірибесінен алынған білімнің жиынтығы ретінде адамзат мәдениетін тәрбиелеудің көптеген жақсы дәстүрлері бар.

Тұлғалық-бағдарланған қатынастың мақсаты — студенттің тұлғалық-кәсіптік дамуына мүмкіндік туғызатын қатынасқа қатысушылардың дәлелдік, танымдық, эмоция-еріктік және тәртіптік сфераларда өзгерістерге қол жеткізуі. Сондықтан адамзат мәдениетін тарату, құру және тұлғаны қалыптастыру тұлғалық-бағдарланған қатынасты іске асыру кезінде ғана мүмкін болады, оны біз өзара әрекеттен, өзара түсініктен, өзара байланыстан, өзара танымнан, өзара қарым-қатынастан, өзара әсерден және бірлескен қызметтен тұратын, көп кешенді процесс ретінде анықтадық.

Жоғары оқу орнындағы оқыту және тәрбиелеу бірыңғай педагогикалық процестің байланысқан жақтарын білдіреді. Оны ұйымдастыра отырып, әкімшілік, тәрбие органдары, профессорлық-оқытушылар құрамы студенттерді оқытудың және тәрбиелеудің, олардың бойында кәсіптік мәдениетті қалыптастырудың әлеуметтік-адамгершілік бағытталғандығын, оқу орындарында сабақтар өткізудің және бүкіл тәрбие жұмысының жоғары идеялы-теориялық және әдістемелік деңгейін қамтамасыз етуде.

Әдебиеттер:

1. Майғанова Ш., Иманбаева С.Т. Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. Екінші ба-сылым. — Алматы. 2016.
2. Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы. — Алматы: 2003.
3. Тұсупбекова Ә.К. Педагог-психологтардың кәсіптік мәдениетін тұлғалық-бағдарланған қатынас арқылы қалыптастырудың дидактикалық негіздері. Монография. — Қарағанды. 2015.
4. Пірәлиев с. Ж., Иманбаева С.Т., Төлеубекова Р.К., Шолпанқұлова Г.К., Нурғалиева Д. Ұлттық тәрбие. Оқу құралы. — Алматы: 2014. 280 б.
5. Әбиев Ж., Бабаев С., Құдиярова А. Педагогика. — Алматы: «Дарын». 2004.

Ж. Бектұровтың «үш әлекең» тарихи очергінің ғылыми құндылығы

Химади Меруерт Саятқызы, магистрант;

Өскембаев Қанат Садвақасович, т.ғ.к., доцент

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ж. Бектұров шығармалырының ішіндегі шоқтығы биік туындысы — «Үш Әлекең» тарихи очергінің ғылыми құн-

дылығы ерекше екенін атап өткіміз келеді. Себебі ұлт-азаттық және Алашқозғалысының жетекшісі, ұлт көшбас-

шысы, ірі саясаткер Әлихан Бөкейхан, мемлекет және қоғам қайраткері, Алашордаүкіметінің мүшесі, математикадан тұңғыш қазақпрофессоры Әлімхан Ермеков және Әмин Көпеев (Мәшһүр Жүсіптің баласы) жайлы мұрағат деректері мен осы тұлғалардың көзін көрген адамдардың ауызекі әңгімелері негізінде жазды.

Осы «Үш Әлекең» тарихи очергінің 1-ші бөлімі үш тұлғаның ішіндегі жасы жағынан да, еңбегі жағынан да үлкені Әлихан Бөкейханға арналды. Очергте тұлғаның өміріне, еңбек жолына қатысты көп жерде айтыла бермейтін тың деректер жетерлік. Мәселен: «...Әлиханның жұртында, әкесінің зираты басында шоқ-шоқ ағаш бар. Бұл тоғайды Петербургта орман шаруашылығы институтын бітірген Әлихан егіпті деседі. Бөкейхановтардың осы тұстағы ата-бабалары зираты шетіне алпысыншы жылдардың басында Ә. Бөкейханға оның Смахан дейтін бір ағайыны ұлағатты сөз жазып, құлпытас орнатыпты. Ақтоғай ауданы басшылары, Қарағанды облысының сол кездегі бір басшы қызметкері осы тастағы өлеңмен жазған бір шумақты балшық жақтырып, өшіртіп тастапты. Сүйегі, мәйігі қойылмаса да қандай абақты түкпірінде атылып қалғаны белгісіз болса да қадірлі туыстың басына өз жерінде белгі орнатқанның қандай секеттігі бар түсініксіз...» — дейді жазушы [1, 5 п.].

Ә. Бөкейханның қазақ халқының данышпаны, ұлы ақыны Абай шығармаларын жарыққа шығаруға қосқан үлесі жайындада жеке тоқталды. Абайдың біраз өлеңдерін ақынның тірі кезінде-ақ Омбыдағы «Дала уәлаяты» газетіне бастыртқан да, ақынның асыл мұрасын оның ұрпақтарының көмегімен жұрттан бұрын жинап, бір жүйеге келтірген де Ә. Бөкейхан болды. Ол 1904–1907 жылдары Абайдың өмірбаянын орыс тілінде жариялап, ұлы ақын қайтыс болған соң «Некролог» («мұнахип» — қайтыс болған адамның өмірі мен қызметі туралы жазылатын мақала) мақаласын жазды. Бұл мақаласында Абайдың көп өлеңдері түп нұсқасында келтірілген, оларды Ә. Бөкейхан қара сөзбен орысшаға еркін аударған. Ал, 1909 жылы ақынның алғашқы өлеңдер жинағын өзі басқарып, жарыққа шығарған [1, 43 п.].

«Үш Әлекең» тарихи очергінің екінші бөлімі жазушы өзі жақын араласып, сырлас досы болған Әлімхан Ермековке арналды. Жазушы Ә. Ермековпен ең алғаш танысқан уақытын былайша еске алады: «Ә. Ермеков пен М. Әуезовті мен өзім ең алғаш сол 1932 жылы Алматыда көрдім. Екеуі де алғашқы кезде А. С. Пушкин атындағы кітапханада болмашы қызмет істеп жүрді. Бұл екі көрнекті қайраткеріміздің сол уақытта түрмеден біржола ақталып шықпай, тек шартты түрде ғана босатылып, қатаң бақылауда жүргендерін біз осы беріде ғана білдік. Ә. Ермековты сол уақыттан кейін ақыры елуінші жылдардың аяқ кезінде Қарағандыдан бір-ақ кездестірдім. Өйткені, ол Алматыдан Еділ бойына кетіп 1939 жылы қайта қамалып, елуінші жылдарда ғана ақталыпты. Қартайған Ә. Ермеков көп жылғы бейнет-азаптан, көрген қорлықтан, сергелдеңнен кейін Қарағандыда политехникалық институтта математикадан сабақ беріп жүрді. Ол 1932 және 1939

жылдары тағылған айыптардан 1957–1958 жылдары ғана ақталды. Қамалмаған түрмесі, лагері қалмапты. Еділ бойынан Алматыға, одан Семейге дейін, онан әрі, Красноярға дейін Столыпин-Сталин вагонымен ерсілі-қарсылы тасыла беріпті» [2, 3 п.].

Жазушының айтуы бойынша, Әлімхан ақсақалдың қолында бұрынға заңсыз сот үкім-кесімінен кейін ақталған екі ресми куәлігі болған. Бірі — СССР Жоғарғы сотының 1957 жылғы 26 қарашасындағы ұйғарымы. Онда Қазақ ССР НКВД шекара және ішкі әскерлері әскери трибуналының 1939 жылғы 11 қыркүйектегі үкімі бұзылып, Ә. Ермековтің қылмысы жоқ деп табылсын делінген. Екіншісі — Қазақ ССР Жоғарғы сотының 1958 жылғы 28 ақпандағы анықтамасы. Қазақстан ОГПУ жанындағы бұрынғы үштіктің Ә. Ермековті қылмысты жауапқа тартқан 1932 жылғы 20 сәуірде үкімі бұзылып, оның қылмысы болмағандықтан ол ақталды деп саналсын делінген [2, 3 п.].

Очергтегі үшінші «Әлекең» Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының ортаншы баласы Әмин Көпеев. Жазушы ұлы ойшыл, әдебиет пен мәдениет саласында өзіндік із қалдырған Мәшһүр Жүсіптің мұрасын іздестіру мақсатында 1966 жылы Баянауыл маңын бірнеше күн аралап, оның сыртындағы «Жаңа жол» ауылындағы үйіне қонған. Жүсіп Көпейұлының үш баласы болады. Бәрі де алғашқы зайыбы Рабиға Шегебай қызынан. Өке үш баласына үш түрлі сын баға береді: «Бір балам бар өзіме жете туған, бір балам өзімнен өте туған, бір балам бар кежегесі кейін кете туған». Жазушы осы кежегесі кете туған деп отырған баласы Пазылдың үйінде болған. Пазыл ақсақал тым момын, жуас адам, көп жылдық ұстаздық еңбегі үшін Ленин ордені берілген [3, 121 п.]. Ж. Бектұров осы сапарында Пазыл ақсақалдың үйінде Мәшһүрдің өзінен «өте туған» деп атаған ортаншы баласы Әмин-Мұхамбет-Әминнің суретін көрген. Ол 1887 жылы туып, 1921 жылы отыздың ішіне шыққанда Ташкентте апат болыпты. Әмин жиырмасыншы жылдары Ташкентке комсомолдың совет ұйымдарының оқу-ағарту майданындағы жалынды да белсенді қызметкері болған. Ол әуелде ауылда, одан Ташкентте комсомол ұйымдарын ұйымдастырушылардың бірі болып қызмет атқарады. Газеттерге өлең, мақала жазады. Ескілікті әдет-ғұрыпқа, байшылдық феодалдық салтқа, дін шырмауына қарсы шығады. Қазақ, өзбек әйелдерін күндіктен, теңсіздіктен құтқарысып, оқуға, мектепке, әлеуметтік жұмысқа тұруына жағдай жасайды. Ол Ташкенттегі № 14 қазақ мектебінің директор — мұғалімі болып, кедей, жалшы балаларын оқуға жетектейді, мектепте комсомол ұйымын құрады. Сол кезде Орта Азия ұлт республикаларын советтік лениндік Қызыл ту астына біріктірген коммунистік партияның Түркістан өлкелік, аймақтық-орталық комитетінің басшы қайраткерлерімен, соның ішінде советтік шығыс комсомолының жетекшісі Ғани Мұратбаевпен, сол тұста жарқ етіп жаңа шыққан алғашқы совет интеллигенциясының іргелі өкілдерімен тығыз байланыста болады. Қызу жұмыс үстінде қайратты да алғыр талапты жігіт Әмин ескішіл, қорқау қара жүрек

залымдардың қолынан қаза табады. Қаны қара пасықтар сол тұстағы ашаршылық-таршылықты пайдаланып, жас қызды екі қап бидайға сатып алып, зорлықпен үйленбек, әлде күң орнына ұстамақ болған. Намысты жігіт Әмин жас қызды күндіктен күшпен босатып алып, мектепте оқуына көмектеседі. Содан өшіккен пасық жауыздар көшеден аңдып, 1921 жылғы 18 шілде күні сағат он бірдің кезінде Әминге Ташкенттің Салар өзені жағасында пышақ сілтеген. Әмин ет қызуымен өзі тұрған үйдің басқышына жетіп құлаған» [4, 2–3 п.].

Жазушы бұл очеркінде тарихи деректермен қатар қоғамда ізін әлі суытып үлгермеген саяси ахуалдың бір көрінісін шебер бере білді. Очерк сонысымен де құнды

болып табылады. Мәселен: «Мәшһүр Жүсіп туралы, оның ұлы Әмин жайлы да біраз жаздық. »Г.Н. Потанин ауылға соңғы» келгенде деп атап Ә. Ермаков туралы да және бұл кісінің есімін Әлім деп бүркемелеп атап, жетпісінші жылдары »Жезқазған туы« газетінің бірнеше санында көлемді очерк те жарияладық. Ә. Бөкейхан жайлы газеттеріміз тек соңғы кезде ғана жаза бастады. Мұның бірі »Индустриальная Караганда« газетінде басылған менің өз очеркім еді» [1, 4 п.] — дейді өз естелігінде Жайық атамсыз.

Қарап отырсақ аталған тұлғалардың өмірі мен қызметі жайлы жазылған бұл очерк өз алдына құнды дерек. Алаш азаматтарын елімен қайта қауыштырған тұлға — Ж. Бектұров деп айтсақ артық айтпаған болар едік.

Әдебиеттер:

1. Қарағанды облысының мемлекеттік мұрағаты (КОММ) 1558-қ., 1-т., 61-іс, 45-п.
2. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 65-іс, 9-п.
3. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 46-іс, 131-п.
4. ҚОММ., 1558-қ., 1-т., 306-іс, 59-п.

Студенттерге кәсіби қазақ тілін кредиттік технология арқылы үйретудің лингводидактикалық негіздері

Шабденова Құралай Жанжоловна, п.ғ.к., аға оқытушы;
Күлейменова Лайла Мадениетовна, п.ғ.м., оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Жоғары оқу орындарының ақпараттық жүйелер бөлімі студенттерінің кәсіби қазақ тілінде сөйлеу дағдысын қалыптастыру мамандыққа қатысты лексиканы меңгертумен қатар қазақ тіл білімінің лингвистикалық ереже қағидаларын және жалпы дидактиканың теориялық тұжырымдарын жете игерумен тікелей байланысты. Олай болса, тілді кәсіби бағытта үйрету оқытудың міндеттері мен мазмұнын ашатын, білімді, іскерлікті және дағдыны меңгеру мен оқытуды ұйымдастыру ұстанымдарын, әдістерін және формаларын сипаттайтын, оқыту мен білім беру мәселелерін зерделейтін лингводидактика іліміне негізделеді.

Әдіскер-ғалым Ф. Оразбаева «Тілдік қатынас» оқулығында бұл мәселе жайында ойын: «Тілді оқыту дегеніміз — оқушылардың басты назарын тілдің жүйелік ерекшелігіне аудару. Мұнда тілдік жүйелік сипатын көрсететін фонетика, лексика, грамматика — әрқайсысы жеке-жеке талдап оқытылады» — деп түйеді [1–170 б.]. Атап айтқанда, ғалымның тұжырымдауынша: «Тілді оқыту немесе үйрету тарихи тұрғыдан қалыптасқан тіл ғылымының салалары мен өзіндік заңдылықтарын, тілдің ішкі құрылымы мен тұрақталған бүтіндігін, олардың барлық ерекшеліктерін сақтап отыруды көздейді» [1, 170–171 б.]. Бұл тілге қатысты жүйелік білім, ал адам бір тілде сөйлеу үшін сол тілдің жүйесімен қоса ондағы алуан түрлі

бірліктердің қатысымға сәйкес қолданыстық ерекшеліктерін де білген дұрыс. Сондай-ақ ол білім әр түрлі қатысымдық ситуацияларға сай қолдануды меңгеруі тиіс. Ғалымның пайымдауынша, «Сөйлеу үшін оқушы тілдік көрсеткіштер мен сөйлеуде жұмсалатын тұлғалардың тіркесу заңдылықтарын білуі, тілдік құралдарды қолданудың амал-тәсілдерін меңгеруі қажет. Яғни фонетикаға, лексикаға, грамматикаға қатысты материалдар жеке емес, бәрі бірыңғай сөйлем құруға, адам ойын еркін жеткізуге жұмыла қызмет етуі тиіс. Мұндайда бір салалардың ішкі құрылымдық жүйесі мен олардың саны, реті ескеріле бермейді» [1, 171 б.].

Тілді қатысымдық тұрғыда үйретудің ерекшелігі тілдік материалды сұрыптауға тілдің жүйесін ғана емес, сонымен бірге қатынас жүйесін де назарға алып оқытуға ұмтылу болып табылады.

Ақпараттық жүйелер мамандығына қатысты кәсіби қазақ тілінде сөйлеуге қажетті минимумдағы тілдік заңдылықтар мен грамматикалық ережелерін меңгермеген студент қазақша кәсіби тілдік қатынасқа түсе алмайды. Қазақ тілін жоғары оқу орындары студенттеріне оқытудағы басты шарт — грамматикалық ережелерді тиімді, қарапайым тәсілдер арқылы түсіндіру, қатысым әрекетінде қолдану жолдарын меңгерту. Біз бұл мәселеге қатысты ғалым Ф. Оразбаеваның пікіріне қосыламыз: «...

қазақ тілін оқытуда қажеті шамалы ұзын-сонар күрделі де қиын ережелерді жаттатудан аулақ болып, сөйлесім мен тілдесімді жүзеге асыратын тілдік қатынастың негіздерін меңгерген жөн. Кез келген ереже қазақша тілдік қатынасқа үйретуге қызмет етіп, тілдесім үшін оқытылғанда ғана басты мақсат орындалады» [1, 169 б.].

Жоғары оқу орындарында ақпараттық жүйелер мамандығына оқитын студенттерге қазақ тілін оқытқанда оқу орнының кәсіби бағдарын, оқыту мақсаттарын, берілетін тақырыптың көлемін лингвистика салалары — лексика, морфология және синтаксиспен байланыстыра қарастырылады. Бұл жерде, әсіресе, лексика, грамматика салаларына ерекше назар аудару керек.

Қазақ тілінің ақпараттық жүйелер мамандығына қатысты кәсіби лексикалық жүйесінде орыс тілінен енген сөздер ерекше орын алады. Бұл заңды құбылыс. Олардың тілдерінен қазіргі қазақ тіліне біраз сөздер кіріккен.

1. Қазақ тіліне орыс тілінен енген сөздер біраз фонетикалық өзгеріске түскен сөздер: Мәселен, компьютер үстелі — компьютерный стол, сканер — іскәнер, роль-рөл, модифицированный модель — модификациаланған нұсқа т.б.

2. Ешқандай фонетикалық өзгеріске түспей алғашқы мәнінде қолданылып жүрген сөздер: Мәселен, программист, модем, компьютер, технология, принтер, акроним. Кез келген тілді практикалық тұрғыда меңгеруге бағыттайтын күш — оның грамматикалық жүйесі. Ғалым-әдіскер, еуропалық әдістемеге негізделген жаңа бағыттағы оқулықтардың авторы ғалым Т. Аяпова қазақ тілін басқа ұлт өкілдеріне ана тілінен кейінгі екінші тіл ретінде үйретуде грамматикалық материалды ұсынудың төмендегідей ретін көрсетеді: «Қазақ тілін оқытуда қабысу арқылы берілетін сөйлемдерден; шақтардың үш түрінің жай түрлерінен бірінші ауыспалы осы шақ пен жедел өткен шақ формаларынан бастау; септік жалғаулардан: жатыс септігі, барыс септігі, шығыс септігі, көмектес септігі, ең соңында ілік септігі жалғауларынан бастау керек ... » [2, 13 б.].

Келесі ерекше назар аударуды қажет ететін категория — септік категориясы. Қазақ және орыс тілдеріндегі септіктер қатынасын мағынасы, қолданылу жағынан алып қарасақ, олардың ұқсас құбылыстарымен қатар айырмашылығы да кездеседі. Орыс тілінде алты септік болса, қазақ тілінде жеті септік бар.

Қазақ тілінде зат есім атау септік тұлғада сөйлемнің бастауышы, баяндауыш, қаратпа сөз қызметін атқарады. *Әлия — бағдарламашы. Асан, хал-жағдайың қалай?* Орыс тілінде атау септіктегі сөз сөйлемнің бастауышы және баяндауышы қызметін атқарады. *Анар — техник. Асия приходить вечером в интернет клуб.* Ілік септігінде сөз заттың немесе тұлғаның біреуге тәуелді не біреу оған ие екенін көрсетеді. *Әсеттің соңғы үлгідегі дербес компьютері бар. Анардың інісі әкімшілік жүйе инженері.* Қазіргі орыс тілінде родительный падеж меншіктің көп-мағыналылығымен ерекшеленеді: а /субъектіге (*бесіде администратора сайта*); ә /сапаға (*тяжесть*

файла); б /объектіге (*чтение блога*). Бұл септік предлогпен де, предлогсыз да қолданылады. Барыс септігіндегі зат есім объектінің мағынасында (*досыма хабарлау*), орын немесе бағыттық іс-әрекетті (*форумға ену*), уақыттық іс-әрекетті (*жазда келу*), себептік іс-әрекет (*ыстыққа шыдамау*) т.б. Орыс тілінде дательный падеж предлогпен және предлогсыз қолданылады, әр түрлі мағына береді: объектінің (*письмо другу*), субъектіге (*другу тяжело*). Бұл септік сонымен қатар анықтауыштық мәнге де ие (*қазақ тілі сабағы — занятие по казахскому языку*). Табыс септік қазақ тілінде тура объектіні білдіреді. Мысалы, *Компьютерді сөреге қой*. Орыс тілінде винительный падеждің мағынасы бұған қарағанда кең. Олар да предлогпен немесе предлогсыз қолданылады. Винительный падеж орын мағынасында (*поедем в город*), уақыт мағынасында (поехали в буран), жанама объекті (взял за руку) т.б. Көмектес септігінде зат есімдер келесі мағынада қолданылады: істің құралын — автобуспен; бірлестігін — Асқарм. Қазақ тілінде септік формалары послелогтармен қолданылады. Ол синтаксистік қатынасты білдіретін тілдің өзгермейтін бірлігі және сөйлемде белгілі бір септікті меңгеріп тұрады. Осыған байланысты жоғары оқу орындары студенттері қазақ тілінің послелогтарының қолданылуын, оның мағынасы мен орнын түсінуде қиналады. Жоғарыда көрсетілгендей, орыс тілінің септік формасындағы зат есімдер (атау септігінен басқа) предлогпен қолданылады. Қазақ тілінде болса, предлог жоқ. Жоғары оқу орындары студенттері кәсіби қазақ тілін меңгеру үшін тілдің қандай синтаксистік конструкциясына жете көңіл аудару керек деген мәселені практикалық мақсаты тұрғысынан шешу керек. Сөйлемдегі сөздердің тәртібі бастауыш пен баяндауышқа байланысты. Нақ осы бастауыш пен баяндауыш сөйлемнің басқа мүшелерінің байланысу орталығы қызметін атқарады. Сонымен бірге қазақ тіліне қарағанда, орыс тілі сөйлемдерінде еркін сөз тәртібі. Соның нәтижесінде орыс бөлімдері студенттері қазақша сөйлемді көбіне қате құрайды. Мен барам университет. Мен университетке барамын деудің орнына. Немесе, Олар ән шырқайдының орнына Олар шырқайды ән дейді. Алдымен тұрлаулы мүшелердің, яғни бастауыш пен баяндауыштың орналасу тәртібін қарастырайық. Екі тілде де бастауыш зат есім, есімдік субстантивтенген сөз таптарының бірімен жасалады да, баяндауыштың алдында тұрады. Мысалы, Студенттер оқиды. Мен келдім. Қазақ тілінде баяндауыш сөйлемнің соңында орналасады. Оның алдында сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері тұрады. Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері баяндауышқа қатысты. Мысалы, Студенттер университетке барады. Олар ертең тауға шығады. Орыс тілінде баяндауыш бастауыш алдында да тұра алады. Әдетте ондай сөйлемдер баяндауышқа жататын тұрлаусыз мүшеден басталады. Мысалы, Сегодня начинаются каникулы. Егер баяндауыш іс-әрекетті, үрдісті білдірсе, онда да сөйлемнің басында орналасады. Мәселен, *Майкрософт шығарды соңғы үлгісін компьютерлердің. Майкрософт выпустил последние модели компьютеров.* Екі тілдің тұрлаусыз мүшелеріне келетін болсақ, олар жай-

ында мынаны айтуға болады: 1. Қазақ тілінде анықтауыш анықталатын сөздің алдында тұрады. Мысалы, Мынау кімнің ноутбугы. Бұл Арыстанның ноутбугы. Орыс тілінде согласованное определение анықталатын сөздің алдында, ал несогласованное определение анықталатын сөзден кейін тұрады. Мысалы, Льет сильный дождь. Сумка от ноутбука из кожи. 2. Қазақ тілінде толықтауыш әдетте баяндауыштың алдында, ал орыс тілінде баяндауыштан кейін тұрады. Мысалы, Арыстан кітап оқыды. Арыстан читает книгу. 3. Мекен және мезгіл пысықтауыш екі тілде де сөйлемнің басында тұрады. Мысалы, Далада қызыл, сары жауқазындар өседі. В степи растут красные, желтые тюльпаны. Күзде Мәскеуге IT семинарға барамын. Осенью поеду в Москву на IT семинар. Қазақ тілінде логикалық екіпін түсетін сөз баяндауыштың алдында тұрады. Мысалы, Анар университетке кетті. Орыс тілінде логикалық

екпін түсетін сөз сөйлемнің соңында тұрады. Мысалы, Дети играют на компьютерных играх. Сөйтіп, жоғары оқу орындары студенттеріне кәсіби қазақ тілін оқытуда грамматикалық форма мен мазмұн бірлігін құрайтын септік, тәуелдік категорияларына аса назар аудару керек деп ойлаймыз. Ал синтаксис деңгейінде алсақ, сөйлемдегі сөздер тәртібін, сөйлем мүшелері формасының жасалуына көңіл аударған жөн.

Қорыта келгенде, қатысымға бағытталған кәсіби қазақ тілін үйрету әдістемесі кәсіби тіл минимумын ұсынуда тілдің қатысымдық-функционалдық қырына сүйенуді талап етеді. Тілдік мақсатымен байланысты туындайтын грамматикалық мағына түрлерін, оларды жеткізуші тіл құралдарын сөйлеу жағдаяты, мамандыққа сай іріктеп үйрету оқытушыдан функционалды грамматика мәселелерінен хабардар болуды керек етеді.

Әдебиеттер:

1. Оразбаева Ф. Ш. Тілдік қатынас. Оқулық. — Алматы: «Сөздік», 2005. — 272 б.
2. Аяпова Т. Сөйлеу әрекетінің онтогенезі: синтаксистік семантиканың дамуы: филол. ғыл. докт. автореф. — Алматы, 2003. — 16 б.

Соғыс жылдары Қазақстан майдан арсеналына айналды

Шаймұханова Р. А., тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Ұлы Отан соғысына Қазақстан біртұтас елдің бір бөлігі ретінде қатысты. Соғыс қарсаңында онда стратегиялық мәні бар адам және табиғи ресурстары болды. Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн адам болған, соның 1,5 миллионы қолына қару алып, майданға аттанды. Мұнан басқа 1916 жылғы патша тәжірибесіне сүйенген сталинизм Қазақстан мен Орта Азияның тұрғылықты халқы және арнайы көшірілген адамдары жаппай жұмылдырылған еңбек армиясы мен арнайы құрылыс бөлімдерін жасақтап қойған болатын, оған қатыстырылған адам саны 700 мыңнан асты. Тіпті 1,5 млн тұрғынды қоспағанның өзінде, жаппай жұмылдыру шарасының пайыздық көрсеткіші жоғары болды: майдан мен қорғаныс өнеркәсібіне республикамыздың әрбір төртінші адамы аттандырылды.

Қазақстанда 12 атқыштар және төрт атты әскер дивизиясы, сондай-ақ жеті атқыштар бригадасы, түрлі әскер түрінен құралған 50 шақты жекелеген полк пен батальон жасақталды. Осының ішіндегі үш атқыштар дивизиясы мен екі атты әскер бригадасы қазақ ұлттық құрамасы ретінде құрылған еді. Қазақстан құрамасының әскери жолы 1941 жылдың қаһарлы уақытында Мәскеу түбінде басталып, 1945 жылдың көктемінде Берлинде аяқталды. Рейхстагқа жеңіс туын тіккендер арасында жерлестеріміз Рахымжан Қошқарбаев пен Илья Сьянов болды.

Жау тылында қоршауда қалған көптеген қазақстандықтар партизан қозғалысына белсене ат салысқан. Соғыс жылдары олардың саны 3,5 мыңға жеткен. Сол бір тарихи кезеңге 61 жыл өтті, 1945 жылдың жеңісті мамыры келіп, адамзат баласы мен туған жерімізге тап болған ең бір кескілескен қанқұйлы соғыс аяқталғанына да сонша жыл.

Халқымыз Ұлы Жеңіске 1418 күн мен түн дамыл алмастан қадам басты. Майдангерлер мен партизандар, тыл еңбеккерлері мен солдаттардың аналары сұрапыл соғыс кезінде күш-жігерін аямай, мойымай, бақытты өмір үшін фашистермен шайқасып, Отанымыздың тәуелсіздігі мен ар — намысын қорғап қан кешкен соғыстың жалынды жылдары алыстаған сайын, аға ұрпақтың қаһарман ерлігі айқынырақ көріне түседі.

Соғыс жылдары Қазақстан майдан арсеналына айналды.

Қазақстандықтардың аянбай еңбек етуінің нәтижесінде 460 зауыт, фабрика, шахта, кеніш қысқа мерзімде іске қосылды. Мұның ішінде жаппай қоныс аударылған 220 кәсіпорын бар.

Соғыс жылдарында Қазақстанда ауыр өнеркәсіп, әсіресе, көмір, металл өндіру және машина жасау қарқынды дамыды.

Қарағандының көміршілері аянбай еңбек етті. Олар 4 жыл ішінде 34 млн тонна көмір өндіріп, бассейнің жұмыс

жасап келе жатқан уақытынан бәрі есептегенде, 3 млн тоннаға артық алды. Орал-Ембі мұнай өндіру ауданының кәсіпорындарында сұйық жанармай 39%-ға өссе, электр қуатын өндіру 2есеге жоғарылады. Майдан үшін жұмыс істеген тыл еңбеккерлері сонымен қатар стратегиялық қажетті өнім болып есептелетін түсті металл өндірудегі республикамыздың рөлін де арттыра түсті. Қорғаныс өнеркәсібі үшін қажетті мыстың үштен бірі Қазақстанда өндірілді. Тарихи құжаттарда соғыс кезіндегі он оқтың тоғызы Қазақстанда өндірілген қорғасыннан құйылғаны айтылады. Соғыс жылдарында жұмсалған мыстың 35%-ы, қорғасынның 85%-ы біздің республикада өндірілген. Оңтүстік-Қоңырат молибден, Жезді марганец, Дон хром кеніштері және Ақшатау молибден-вольфрам, Текелі полиметалл комбинаттары және т.б салынды. Осыған орай Қазақстан одақтық молибден 60%, металдық висмуттың 65%, сондай-ақ полиметалл кенін 79% ға дейін беретін болды. Металл өңдеу және машина жасаудағы жалпы өнімге қосқан Қазақстан индустриясының үлесі 1940 жылы 16% болса, 1945 жылы 35%-ға дейін көтерілді. Украина, Дон және Кубанадағы қажетті ауылшаруашылық аудандарынан уақытша қол ұзу соғыс жылдары Қазақстан үшін жауапты мәселеге айналды, себебі нан, ет, май, жүн, мақта және т.б ауылшаруашылық өнімдерін Қазақстан майданға бұрынғыдан да көбірек жөнелтуге тиіс болды. Осы жағдайға байланысты еңбек шарты мен ауылшаруашылық жұмыскерлерінің тапсырмалары күрт өзгерді. Ең қиыны кадр мәселесі болды, өйткені майданға аттанған 3 қазақстандықтың, шамамен, екеуі ауылдан алынған еді. Жаппай майданға жұмылдырылған ер адамдардың орнын ауыстырудың бірден-бір көзі әйелдер болды. Соғыстың аяқталуына қарай, көптеген колхоздарда жұмыскерлердің 70–80%-ын әйелдер құрады.

Республика колхоздарындағы егіс алқаптары соғыстың алғашқы екі жылында 1450 мың га ұлғайтылды. 1942 жылы колхозшылар көктемгі егін себуда айтарлықтай жетістік көрсетті: өткен жылға қарағанда 25 күн ерте аяқтады. Бұл — мол өнім алуға және мемлекетке 1941 жылға қарағанда бірнеше млн пұт нан тапсыруларына ықпал етті. 1944 жылдың 13 наурызында ССР одағының Совнаркомы «Қазақ ССР-ндағы» ауылшаруашылық дақылдары өнімінің жоғарылату шаралары туралы» қаулы қабылдады. Осы бағытта еңбек еткен кол-

хоздық шаруашылық, МТС пен совхоз жұмысшылары 1944 жылы айтарлықтай жетістікке қол жеткізді: 1 млн га тың жер игеріліп, жүктелген тапсырма 40 мың гектарға артық орындалды.

Қазақстанның патриоттық және еңбек борыштарын өтеген ауыл еңбеккерлері 1941–1945 жж. майдан мен елге 5829 мың тонна нан өткізді. Қазақстан елдің оңтүстігіндегі мал өсіретін негізгі база болып саналды, ал бұл-республикадағы халық шаруашылығының маңызды саласы болатын: ел мен майданды ет-сүт өнімдерімен, өнеркәсіптерді шикізатпен жеткілікті мөлшерде қамтамасыз етіп тұрды. 1944 жылдың 12 мамырындағы одақтық Үкіметтің «Қазақ ССР колхоздарындағы мал өсіруді дамыту шаралары туралы» қаулысымен республикасының 69 ауданы мал өсіру шаруашылығына ауысты. Колхоздар мен совхоздар алға қойылған тапсырмаларды жетістікпен орындап шықты. Соғыс жылдарында олар Кеңес Әскеріне ондаған мың жылқы, неміс басқыншыларынан зардап шеккен аудандарға 500 мыңнан астам бас мал жіберді. Мал өсірушілер соғыс жылдарында малдың санын 3 млн басқа дейін өсірді. Майдан мен халықты 734 мың тонна ет және азық-түліктің басқа түрлерімен қамтамасыздандырды. Ұлы Отан соғысының тарихтағы даңқты парақтарын Қазақстан жастары толықтырды. Ауыл жастары жоғары саналылық пен ұйымдастырушылық және тәртіптілік танытты. 1942 жылы колхоздар мен совхоздар егістігінде 475 жастар звеносы үздіксіз өсіп отырды. Сөйтіп, 1945 жылы ауыл шаруашылығында 803 жас тракторшылар бригадасы жұмыс істеді. Еңбекте үлкен белсенділік көрсеткен ауыл мектептерінің оқушылары болды.

Қазақстан еңбеккерлері майданға 2,5 млн дана жылы киім жөнелтіп, қорғаныс қорын 4700 миллионнан астам сомға қаржыландырылды. Бұл қаржыға «Қазақстан колхозшысы», «Қазақстан комсомолы», «Қарағанды шахтері», «Қазақстан әйелдері» және т.с.с танк коллонналары жасалды. Жалпы алғанда, 3790 ұшақ жасауға болатын еді. Басқыншылары мен болған күресте жеткен жеңіс халықтың антифашистік қозғалысының үлкен күші мен қыруар құрбандығының арқасында келді. Ең үлкен шығынға ұшыраған СССР болды: құрбан болғандардың саны 27 миллионнан астам. Соның, шамамен 610 мыңы — қазақстандық. Соғыс тарихынан алынған қорытынды мен сабақтар ешқашанда ұмытылмауға тиіс.

Көптілділік саласы ел дамуының бір қағидасы

Шеген Айдана Құрманғалиқызы, студенті;
Арғынбай Жамбыл Әбдінабиұлы, студенті;
Макалаков Талгат Жакенович, аға оқытушы
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті

Қазіргі уақытта адам баласы дамудың жоғарғы сатысына көтеріліп келеді. Қазіргі инновациялық үдеріс ғылым салаларының тоғысуы мен бірігуіне ғана емес, сонымен қатар тың ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Ғылым мен білімнің шарықтап тұрған кезінде, адам көп іздену қажет. ХХІ ғасырда дамушы елдердің саясаты жан-жақты болуы үшін және өзге елдермен қарым-қатынас жасау үшін «көптілділік» саласын білім жүйесі ретінде енгізіп жатыр.

Өркениетті қоғамда тіл адамзаттың баға жетпес құндылығы деп саналады. «Көптілділік»-бұл аты айтып тұрғандай әрбір адам бірнеше тіл білуді қажет етеді. Бұл біздің Қазақстан Республикасында да қолға алынып жатқан өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстан дамушы отыз елдің қатарына қосылу үшін осындағы азаматтардың бәрі әлемдегі өзіндік орын алып тұрған тілдерді білу қажет.

Көп тіл білу — заман талабы. Елбасы өзінің 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі— жаңа Қазақстан» атты жолдауында: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс. Бұлар: қазақ тілі- мемлекеттік тіл, орыс тілі- ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі- жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі». Иә, «үштілділік» саясатын қайта қарау қажет деген пікірлер жиі қылаң беріп жүргені жасырын емес. Десек те Елбасының: «Қазақ тілі үш тілдің біреуі болып қалмайды. Үш тілдің біріншісі, негізгісі, бастысы, маңыздысы бола береді» — деп ескерткенін тағы бір қайталап қойсақ артық болмас. Әлемдегі дамыған елу елдің қатарына қосылу үшін билік «үш тұғырлы тіл» саясатын қолға алып жатқаны белгілі. Ақпараттық техниканың дамыған заманында тілді үйрену қиындық тудырмайды, қайта көп тіл білгеннің ешбір зияны жоқ. Бірақ Қазақ баласы әуелі отбасында Қазақы рухпен тыныстап, ана тілінің нәрлі уызына қанып, ұлттық рухани тәрбиенің қайнар бұлағынан сусындап өсуі керек. Алғашқы тәрбиені ана тілінде қабылдап, Қазақы қасиетпен жетілген бала кейін қандай ортада жүріп, қанша тіл үйренсе де, өз тілін ұмытпайтын, ұлттық қасиетінен көз жазып адасып қалмайтын болады. Әлихан Бөкейханов сынды алаш арыстарымыздан бастап, кешегі М. Әуезов, Қ. Сәтпаев, Ә. Марғұлан сияқты талай тарландырымыз қанша жерден ресей топырақтарында білім алса да, сол империяның қысымында жүрсе де, ана тілінің идеологиясы мен мәртебесін ең жоғары орынға қойған. Өйткені олардың бәрінің де тілі қазақша шыққан, бірі ауыл молдасынан хат таныса, енді бірі ана тілінде мұғалімдерден тіл сындырған. Яғни, тірек мықты. Тіл ана тілде сайрап тұрғандықтан, ешкім оған балта да шаба алмаған [1, 5].

Қазақ халқы табиғатынан еліктегіш, қабылдағыш халық. Кеңес заманында орыс тілі- заманның кілті болды. Бұл заман талабы еді. Орыс тілін үйреніп, орыстардың өзін жаңылыстыратын жағдайға жеттік. Енді алдағы асу — ағылшын тілі. Адам көп тіл білген сайын оның көкірек көзі ашылып, өмірінің көкжиегі кеңіп, өрісі ұлғая түсетін болады.

Намысын найзаға шаншып, күре тамыры Көк бөриден нәр алған, көк Тәңірге табынған Құлтегінің ұрпағына бүгінгі таңда ағылшын тілін меңгеру қиындық тудыра қоймас. Иә, көп тіл білу әрине, мақтаныш. Әйтсе де өз ана тілін аяқ асты ету — тексіздің ісі. Ана тілін жақсы біліп тұрып, өзге тілде жетік сөйлесе бұл сүйініш, мақтаныш; ал ана тілін білмей тұрып, өзге тілде сөйлесе бұл күйініш, өкініш. Ал біздің мақсат — ағылшын идеологиясын сіңіріп, ағылшын болып өмір сүру емес, ағылшынның тілін ғана үйрену емес пе? Балаларымызды әлемге қанат жайған ағылшын тілімен қаруландыру ғана емес пе? Кейбір адамдар ағылшын тіліне қарсылық білдіріп жатады. Ал ағылшын әлем мойындаған жаһандану тілі. Бұл- бұзылмас заңдылық.

Елбасының сындарлы саясатының астары өте тереңде. Біз әлемдік аренаға шығу үшін ағылшын тілін жетік меңгерген мәңгілік Елге айналуымыз керек. Бұл жолда біз ұтпасақ, ұтылмаймыз. Өз тілің бірлік үшін, өзге тіл тірлік үшін керек екенін ұмытпайық. Сондықтан «Ана тілің арың бұл, ұятың боп түр бетте. Өзге тілдің бәрін біл, өз тіліңді құрметте» деп, ақын Қадыр Мырза-Әли ағамыз айтқандай, әуелі өз ана тілімізді құрметтеп, оны ардақтап, аялап үйренейік те, өзге тілдің бәрін білуге барынша құлшыныс жасайық. Өз тіліміз өзегіміз, халықтық қасиетімізді айғақтайтын алтын тұғырымыз болсын. Әр ұлттың өз тілі өзге тілге жеткізетін көпір есепті.

Қазақ тілі — мемлекеттік тіл, ал орыс тілі мен шетел тілдерінің бірін білу тұлғаның ой- өрісін кеңейтеді, оның «сегіз қырлы, бір сырлы» тұлға болып дамуына жол ашады, ұлтаралық қатынас мәдениетін, толеранттылығын және планетарлық ойлауының қалыптасуына мүмкіндік туғызады. Қазақ тілін тереңдетіп оқыту, сонымен қатар көптілділікті меңгеруді жолға қою — бүгінгі таң Қазақстан Республикасының жалпыға міндетті білім беру стандарты тіл үйренушілерге кәсіби білім беруде және оқу үрдісінде көпмәденилік білім беруді енгізу мүмкіндігін қарастырады. Көпмәденилік білім беру туралы сөз қозғаған кезде әр түрлі тілдер мен мәдениеттер арасындағы қарым-қатынастар мәселелеріне ерекше көңіл аударған жөн, өйткені бұл білім беру саласындағы қазақ тілін оқыту мәселесінің кеңінен қанат жаюына және бұл арқылы ел-

дегі басқа ұлттар мен мәдениеттерге деген сыйластық қарым-қатынастың дамуына ықпал етеді. Жер жүзінің өркениетті елдерінде білім — ең алдымен экономиканың негізгі өндіруші саласы болып есептеледі. Ендеше, білім мен ғылымды дамытпай, мемлекетті алға сүйреу мүмкін емес. Еңбек ресурстарының бәсекелестігі тікелей білімге қатысты. Әсіресе, қазіргі әлемдік жаһандану кезеңінде жастарға берілер білімнің мазмұнының ұлттық құндылықтарға, мәдениетаралық түсінік-пайымға, ақпараттық жетістіктерге, сонымен бірге, әрине, халықаралық тілдерді меңгеру үрдісіне де қатысы орасан. Б. Хасанұлы Қазақстандағы «тілдердің үштұғырлығы» саясатына қатысты: «Көпұлысты тілдік қатынас сұранысы — үштілділік. Қазақстандағы қостілділікті де, үштілділікті де тек қана Қазақстанның мемлекеттік тілі негізінде дамыту шарт», — деген болатын [2, 48].

Үштілділіктің қазақ тілі сыңарын алдымен дамытуды басты назарға ұстай отырып, жүргізілген тіл саясаты еліміздегі әлеуметтік-тілдік ахуалдың тұрақтылығын,

мемлекеттік мәртебесіндегі қазақ тілінің кеңінен қанат жаюын қамтамасыз етеді. Көптілді болу — уақыт талабы. Тіл арқылы өсіп келе жатқан ұрпақты әмбебап, жаһандық құндылықтарға қосу, әлемдік кеңістік пен көршілес мәдениеттер өкілдерімен қарым-қатынас жасап, сөйлесе білу дағдыларын қалыптастыруға болады. Көптілділік қазіргі әлемнің басты мәселесі — адамдар арасындағы келісім мен өзара түсінушілікті шешуге көмектеседі. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Елбасы өз сөзінде «Дауға салса алмастай қиған, сезімге салса қырандай қалқыған, ойға салса қорғасындай балқыған, өмірдің кез-келген орайында әрі қару, әрі қалқан болған, әрі байырғы, әрі мәңгі жас, отты да ойнақы — Ана тіліміз» деген болатын. Сондықтан үштілділік саясаты ана тілді ұмыттырып, құрметсіздікке әкеледі деген дұрыс емес пікірді тастауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Ана тілі. — 2007. — № 7 (896). — 1,7–10 б.
2. Хасанұлы Б. Ана тілі — ата мұра. — Алматы: Жазушы, 1992. — 272 б.
3. Назарбаев Н. Ә. Тіл тағдыры — ел тағдыры // Ана тілі. — 2006. — № 46 (831). — 1–2 б.

МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ

Международный научный журнал

Выходит еженедельно

№ 16.1 (150.1) / 2017

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор:

Ахметов И. Г.

Члены редакционной коллегии:

Ахметова М. Н.
Иванова Ю. В.
Каленский А. В.
Куташов В. А.
Лактионов К. С.
Сараева Н. М.
Абдрасилов Т. К.
Авдеюк О. А.
Айдаров О. Т.
Алиева Т. И.
Ахметова В. В.
Брезгин В. С.
Данилов О. Е.
Дёмин А. В.
Дядюн К. В.
Желнова К. В.
Жуйкова Т. П.
Жураев Х. О.
Игнатова М. А.
Калдыбай К. К.
Кенесов А. А.
Коварда В. В.
Комогорцев М. Г.
Котляров А. В.
Кузьмина В. М.
Курпаяниди К. И.
Кучерявенко С. А.
Лескова Е. В.
Макеева И. А.
Матвиенко Е. В.
Матроскина Т. В.
Матусевич М. С.
Мусаева У. А.
Насимов М. О.
Паридинова Б. Ж.
Прончев Г. Б.
Семахин А. М.
Сенцов А. Э.
Сенюшкин Н. С.
Титова Е. И.
Ткаченко И. Г.
Фозилов С. Ф.

Яхина А. С.

Ячинова С. Н.

Международный редакционный совет:

Айрян З. Г. (Армения)
Арошидзе П. Л. (Грузия)
Атаев З. В. (Россия)
Ахмеденов К. М. (Казахстан)
Бидова Б. Б. (Россия)
Борисов В. В. (Украина)
Велковска Г. Ц. (Болгария)
Гайич Т. (Сербия)
Данатаров А. (Туркменистан)
Данилов А. М. (Россия)
Демидов А. А. (Россия)
Досманбетова З. Р. (Казахстан)
Ешиев А. М. (Кыргызстан)
Жолдошев С. Т. (Кыргызстан)
Игиснинов Н. С. (Казахстан)
Кадыров К. Б. (Узбекистан)
Кайгородов И. Б. (Бразилия)
Каленский А. В. (Россия)
Козырева О. А. (Россия)
Колпак Е. П. (Россия)
Курпаяниди К. И. (Узбекистан)
Куташов В. А. (Россия)
Лю Цзюань (Китай)
Малес Л. В. (Украина)
Нагервадзе М. А. (Грузия)
Прокопьев Н. Я. (Россия)
Прокофьева М. А. (Казахстан)
Рахматуллин Р. Ю. (Россия)
Ребезов М. Б. (Россия)
Сорока Ю. Г. (Украина)
Узаков Г. Н. (Узбекистан)
Хоналиев Н. Х. (Таджикистан)
Хоссейни А. (Иран)
Шарипов А. К. (Казахстан)
Шуклина З. Н. (Россия)

Руководитель редакционного отдела: Кайнова Г. А.
Ответственный редактор спецвыпуска: Шульга О. А.

Художник: Шишков Е. А.

Верстка: Голубцов М. В.

Статьи, поступающие в редакцию, рецензируются.
За достоверность сведений, изложенных в статьях, ответственность несут авторы.
Мнение редакции может не совпадать с мнением авторов материалов.
При перепечатке ссылка на журнал обязательна.
Материалы публикуются в авторской редакции.

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

почтовый: 420126, г. Казань, ул. Амирхана, 10а, а/я 231;

фактический: 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, д. 25.

E-mail: info@moluch.ru; <http://www.moluch.ru/>

Учредитель и издатель:

ООО «Издательство Молодой ученый»

ISSN 2072-0297

Подписано в печать 17.05.2017. Основной тираж номера: 500 экз., фактический тираж спецвыпуска: 16 экз.
Отпечатано в типографии издательства «Молодой ученый», 420029, г. Казань, ул. Академика Кирпичникова, 25